

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ERZURUMLU HASAN FEHMİ EFENDİ ve
KASİDE-İ BÜRDE'Yİ ŞERH YÖNTEMİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Ferda TOKDEMİR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa IRMAK

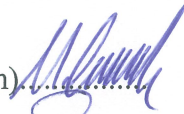

Danışman

RİZE

2017

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında, Ferda Tokdemir tarafından hazırlanan *Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi ve Kasîde-İ Bürde'yi Şerh Yöntemi* başlıklı bu çalışma, 20 / 06 / 2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı ve Soyadı,	İmza	Kabul/Red
Başkan : Yrd. Doç. Dr. Mustafa IRMAK (Danışman)		Kabul
Üye : Doç. Dr. İlyas KARSLI		Kabul
Üye : Yrd. Doç. Dr. İsmail BAYER		Kabul

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

18 / 07 / 17

Yrd. Doç. Dr. Musa GÜN
Müdür V.

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 17/07/2017

Ferda TOKDEMİR

ÖNSÖZ

Arap şiirinde *Kasîde-i bürde* adıyla meşhur iki kaside bulunmaktadır. Birincisi Kâ'b b. Züheyr'in (ö. 24/645) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bağışlanma talebiyle yazdığı *Bânet Su'âd*, diğeri ise Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 695 /1296) Hz. Peygamber'i (s.a.v.) övgü maksadıyla kaleme aldığı “الْكَوَاكِبُ الدُّرِّيَّةُ فِي مَدْحِ” “خَيْرِ الْبَرِيَّةِ” *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi medhi hayri'l-beriyye* adlı şiiridir. *Kasîde-i bürde* olarak şöhret bulmalarının sebebi, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından birinin maddî diğerrinin de manevî hırkayla ödüllendirilmesidir. Bu kasideler söz konusu taltif ve edebiyat dünyasındaki şöhretleri sebebiyle pek çok şerhe konu edilmiş, İslâm dünyasının en çok okunan, ezberlenen, üzerine çalışmalar yapılan şiirleri olmuşturlardır.

Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi de bu çalışmalara katkıda bulunmuş son dönem Osmanlı âlimlerindendir. O, Bûsîrî'nin *Kasîde-i bürde*'sine secili bir şekilde yazdığı “الْاِقْتِصَادُ شَرْحُ الْبُرْدَةِ لِأَخْصِ الْعِبَادِ” *el-İkhtişâd şerhu'l-bürdeti li eħassi'l-ibâd* isimli şerhi ile dikkatleri çekmektedir. Bu eseri, çevresindekilerin talepleri üzerine halkın istifadesine sunmak maksadıyla “مَجْمَعُ الْفَضَائِلِ” *Mecma'u'l-fezâil* adıyla Türkçe olarak yeniden ve genişleterek yazmıştır. Tezde, adı geçen iki eserinden hareketle müellifin *Kasîde-i bürde*'yi şerh yöntemi incelenmiştir.

Bir medeniyetin son mahsullerinin yeni nesillere aktarılmasını amaçlayan çalışma iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Bûsîrî'nin hayatı ve eserleri, meşhur şifa kıssası, kasidenin genel özellikleri ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Hasan Fehmi Efendi'nin hayatı, eserleri, şerhleri yazma amacı, şerhlerin genel özellikleri, kaynakları ve Hasan Fehmi Efendi ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Hasan Fehmi Efendi'nin şerh yöntemi; kelime tahlilleri, gramer ve belâgat özellikleri, nüsha farklılıkları, şârihin diğerr şerhlere karşı tavrı, şerh için faydalandığı diğerr veriler başlıklarıyla incelenmiştir.

Son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) duyulan sevginin en güzel ürünlerinden biri olan *Kâsîde-i Bürde* üzerine Hasan Fehmi Efendi'nin şerh yöntemi, yorumu ve mana tercihlerinin incelendiği çalışmanın bu aşamaya

gelmesinde desteklerini esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa IRMAK'a, jürimde yer alan Doç. Dr. İlyas KARSLI ve Yrd. Doç. Dr. İsmail BAYER'e tashihde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. M. Ahmet TOKDEMİR'e, Dr. Muhammed AKDOĞAN'a, Merve COŞKUN'a ve çalışma süresince yeterince vakit ayıramadığım aileme desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum, tezin daha sonraki araştırmacılara katkı sağlamasını temenni ediyorum.

Ferda TOKDEMİR

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖNSÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	9
ABSTRACT	10
KISALTMALAR.....	11
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	12
GİRİŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

I. BÛSİRÎ	15
A. Hayatı.....	15
B. Eserleri	19
C. <i>Kasîde-i Bürde</i> 'yi Yazma Sebebi (Şifa Hikâyesi)	21
D. <i>Kasîde-i Bürde</i> 'nin Genel Özellikleri.....	23
E. <i>Kasîde-i Bürde</i> Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	25
II. ERZURUMLU HASAN FEHMÎ EFENDÎ	30
A. Hayatı.....	30
B. Eserleri	33
C. <i>Kasîde-i Bürde</i> Şerhlerini Yazma Sebebi	34
D. <i>Kasîde-i Bürde</i> Şerhlerinin Genel Özellikleri.....	35
E. <i>Kasîde-i Bürde</i> Şerhlerinde Yararlandığı Kaynaklar	41
F. Hasan Fehmi Efendi ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	45

İKİNCİ BÖLÜM

I. HASAN FEHMÎ EFENDÎ'NİN <i>KASÎDE-İ BÜRDE</i> 'Yİ ŞERH YÖNTEMİ.....	47
A. KELİME TAHLİLLERİ.....	49
1. Kelimelerin Etimolojik ve Semantik Tahlili.....	49
a. Köken Bilgisi	49

b. Anlam Bilgisi.....	51
c. Anlam İhtimalleri.....	53
d. Anlamı Destekleyen Unsurlar	55
e. Sarf ve Telaffuz	60
2. Şâirin Kelime Tercihlerini Değerlendirmesi	61
3. Eş Anamlı Kelimeler	64
B. GRAMER VE BELÂGAT ÖZELLİKLERİ	66
1. Kasideyi Sarf ve Nahiv Açısından İncelemesi	66
a. Sıyga Farklılıklarını Ele Alması	66
b. Edat ve Harflerin Durumunu Ele Alması	67
c. İ‘râb İhtimallerini Belirtmesi	70
d. Şiir Zarureti.....	73
2. Kasîdeyi Belâgat Açısından İncelemesi	74
a. Meânî Açısından	75
b. Beyan Açısından	78
c. Bedî‘ Açısından	84
C. NÜSHA FARKLILIKLARINI DİKKATE ALMASI.....	88
D. DİĞER ŞERHLER KARŞISINDAKİ TAVRI	91
1. Diğer Şâirlerin İsabetli Bulduğu Yorumlarına Yer Vermesi	92
2. Diğer Şâirlerin Yorumlarındaki Zorlamaya/Tekellüfe Dikkat Çekmesi.....	96
3. Diğer Şâirlerin Hatalarına ve Eksiklerine İşaret Etmesi.....	100
a. Kelime Bilgisi İhtilafı	101
b. Şâirlerin Yorumlarını Eleştirme	103
c. İ‘râb İhtilafı.....	107
d. Belâgat İhtilafı	111
E. ŞERH İÇİN FAYDALANDIĞI DİĞER VERİLER	113
1. Ayet ve Hadislerden Faydalanması	113
2. Coğrafya ve Tarih Bilgilerinden Faydalanması.....	117
3. Tasavvufî Yorumlara Yer Vermesi	119
4. Diğer İlim Dallarından Faydalanması	122
5. Farklı Vecihlere Göre Yorum Yapması	125
6. Beyitlerin Fazileti	127

7. Diğer	131
SONUÇ.....	135
KAYNAKLAR	137
EKLER	144
EK-1: Hasan Fehmi Efendi'nin İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivindeki Sicil Kaydı.....	144
EK-2: Hasan Fehmi Efendi'nin İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivindeki Sicil Kaydı.....	145
ÖZ GEÇMİŞ	146

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa IRMAK

Hazırlayan: Ferda TOKDEMİR

Yıl: 2017

ÖZET

ERZURUMLU HASAN FEHMİ EFENDİ ve KASÎDE-İ BÜRDE'Yİ ŞERH YÖNTEMİ

Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin Hz. Peygamber'i (s.a.v.) övmek maksadıyla kaleme aldığı ve *Kasîde-i bürde* olarak meşhur olan *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye* adlı şiirine pek çok şerh yazılmıştır. Bu çalışmada, söz konusu esere şerh yazanlardan Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi ile *el-İktîşâd şerhu'l-bürdeti li eḥassi'l-'ibâd Mecma'u'l-fezâil* isimli şerhleri tanıtılmakta, eserler şerh yöntemi açısından incelenmektedir. Sonuç olarak şârihin, beyitleri kelime tahlili, gramer ve belâgat özellikleri, nüsha farklılıkları gibi açılardan ele aldığı, diğer şârihlerin görüşleri hususunda yorumlar yaptığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bûsîrî, Hasan Fehmi Efendi, Kasîde-i bürde, şerh yöntemi

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Mustafa IRMAK

Author: Ferda TOKDEMİR

Year: 2017

ABSTRACT

ERZURUMLU HASAN FEHMİ EFENDİ'S COMMENTARY METHOD ON KASÎDE-İ BÜRDE

Many commentaries have been written in the poem of *al-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye*, which is known as Kasîde-i bürde. This poem was written by Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî in order to praise the Prophet Muhammad (s.a.v.). In this study, the works named as *al-İktisâd şerhu'l-bürdeti li eḥassi'l-'ibâd* and *Mecma'u'l-fezâil* which are the commentaries of Kasîde-i Bürde and written by Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi are examined. In this study, it was determined that the explanator handled the couplets from the angles, such as vocabulary, grammar and verbal characteristics. It was also seen that he made comments on the views of other explanations.

Keywords: Bûsîrî, Hasan Fehmi Efendi, Kasîde-i bürde, commentary method

KISALTMALAR

a.mlf	Aynı müellif
a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin
bkz.	Bakınız
t.y.	Basım tarihi yok
y.y.	Basım yeri yok
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî
H.z.	Hazreti
m.	Mîlâdî
ö.	Ölümü
r.	Rûmî
r.a.	Radıyallâhu anh
r.anhâ	Radıyallâhu anhâ
r.anhüm	Radıyallâhu anhüm
s.a.v.	Sallallâhu aleyhi vesellem
thk.	Tahkik
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vs.	Ve saire

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

SESLİLER

اَ	a, e
اِ	ı, i
اُ	o, ö, u, ü

آ	â
ئ	î
ؤ	û

SESSİZLER

ع	c
ب	b
پ	p
ت	t
ث	s
ج	c
چ	ç
ح	h
خ	h
د	d
ذ	z
ر	r
ز	z
ژ	j
س	s
ش	ş
ص	ş

ض	z
ط	ṭ
ظ	ẓ
ع	°
غ	g
ف	f
ق	q
ك	k
گ	g
ڭ	ñ
ل	l
م	m
ن	n
و	v
ه	h
ي	y

GİRİŞ

Arap edebiyatı tarihinde peygamberimizi konu edinen methiye benzeri edebî eserler o henüz hayattayken başlamış¹ ve bugüne kadar süregelmiştir. İlk örnekleri Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Kâ'b b. Züheyr ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) gibi şairlerin şiirlerinde yer alan methiyeler zaman içinde artarak devam etmiştir. Dikkati çeken ilk önemli kasîde Kâ'b b. Züheyr'e ait olup bedîyyât² türünde olan “بَانَتْ سَعَادٌ” Bânet Su'âd isimli şiirdir. Edebiyat tarihinde öne çıkan ikinci kasîde ise Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin yazdığı “Bürde” veya “Bür'e” adlı eserdir. Bu şiir, hem Arap dünyasında hem de İslâm dünyasında büyük yankı uyandırmış, edebî şöhreti her tarafa yayılmış ve özellikle halk üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

Bürde'nin nâzımı olan Şerefuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd, babasının doğduğu yere nispet edilerek Bûsîrî diye şöhret kazanmıştır. O, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı hissettiği sevgi ve muhabbetten dolayı pek çok şiir yazmıştır. Bazı araştırmacılar Bûsîrî'nin, şiirleriyle, Hz. Peygamber'in medhi hususunda daha önce hiç kimsenin ulaşamadığı yüksek bir seviyeye çıktığını, şiirlerinin türünün en olgun örnekleri olduğunu ifade etmişlerdir.³ “الْكَوَاكِبُ الدُّرِّيَّةُ فِي” “مَذْحُ خَيْرِ الْبَرِّيَّةِ” *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi medhi hayri'l-beriyye* olarak isimlendirdiği şiiri anlatılagelen bir rüya sebebiyle *Kasîde-i bürde* olarak yayılmış, hatta şiirlerinin en güzeli olarak nitelendirilmiştir.⁴

Kasîde-i bürde, yazıldığı ilk yüzyıldan itibaren İslâm coğrafyasına yayılmış ve zamanla günlük vird olarak okunagelmiş, üzerine pek çok şerh, hâşiye, tahmîs ve nazîreler yazılmıştır. Bu çalışmalarını yapanlar arasında, Araplar

¹ İsmail Durmuş, “Methiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 407.

² Bedîyyât; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) methine dair olup her beytinde en az bir bedî'î sanat bulunan kasidelere verilen addır. Bkz. Hulusi Kılıç, “Bedîyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 323.

³ Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî: 'Asru'd-düvel ve'l-imârât: Mısır*, c.7 (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1990), 363; Muhammed Fethullah Misbâh, *Bürdetü'l-Bûsîrî ve eseruhâ fi'l-edebi'l-'Arabîyyi'l-kadîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 67; Mustafa Irmak, *Kasîde-i Hemziyye ve Manzum Bir Tercümesi* (Rize: STS Yayınları, 2016), 10.

⁴ Erol Ayyıldız, “Harputî'nin Kasîde-i Bürde Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor (Sempozyum: 24-27 Eylül 1998)*, c.1 (Elazığ:1998), 515.

yanında Türk, Fars, Hindu, Urdu asıllılar yer almakta, dolayısıyla Arapça dışındaki dillerde de pek çok *Bürde* merkezli edebî eserlere rastlanmaktadır.⁵ Aradan geçen yedi asırlık süre incelendiğinde bu çalışmaların kayda değer bir kısmının Osmanlı'nın hüküm sürdüğü topraklarda yapıldığı görülecektir. Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi ise Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış bir âlim ve devlet adamıdır. O, Arap diline ileri düzeyde vukûfiyetini gösterecek şekilde müsecca⁶ olarak yazdığı *Kasîde-i bürde* şerhi ile dikkat çekmiştir. Bu eseri 1910 yılında, Türkçe şerhi ise 1912 yılında basılmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu savaş ve sıkıntılar dikkate alınırca muhtemelen Osmanlı topraklarında basılan son *Kasîde-i bürde* şerhlerindedir.⁷ Ancak devletin dağılma sürecine denk geldiği için şerh çok şöhret bulamamış ve Cumhuriyet devrinde de üzerine herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmayla öncelikle eserlerin müellifi olan Hasan Fehmi Efendi'nin akademik camiaya tanıtılması ve *Kasîde-i bürde* şerhlerinin incelenip araştırmacıların hizmetine sunulması amaçlanmıştır.

Tez; “الاقتصاد شرح البُرْدَةِ لِأَخْصِ الْعِبَادِ” *el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li eħassi'l-ibâd* ve “مَجْمَعُ الْفَضَائِلِ” *Mecma'u'l-fezâil* isimli şerhleri kapsamaktadır. Diğer *Kasîde-i bürde* şerhlerine sadece Hasan Fehmi Efendi'nin göndermede bulunduğu noktalarda müracaat edilmiştir. Beyitlerin tercümesi de şârihin şerh anlayışına uygun bir şekilde yapılmıştır.

⁵ Nejdet Gürkan, *Mehmed Fevzî Efendi Fethu'l-verde şerhu'l-Bürde (inceleme-tahkikli metin)*, (İstanbul: İdeal Ajans, 2011), 32.

⁶ Seci; daha çok nesir halindeki metinlerde ifade bölüklerinin (fıkra) sonlarının aynı kafiye veya aynı vezinde olması demektir. Bkz. İsmail Durmuş, “Seci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36 (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 273.

⁷ Milli kütüphane kayıtlarında, aynı yıllarda basılan Türkçe bir şerhe ve 1913 basımı bir tahmîse ulaşılmıştır. Bkz. Mehmed Hayri b. Mehmed Nazif, *Hasîde-i rube neşide-i gülbe şerh-i Kasîde-i bür'e*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1328 /1912 (Milli kütüphane yer no: EHT 1971 A 702); Zekeriyya b. Mehmed el-Belağî el-Çerkesî, *Tahmîs-i Kasîde-i bürde*, el-Matbaatü'l-Osmaniyye, 1332/1913 (Milli kütüphane yer no: 06 Mil EHT A 13112).

BİRİNCİ BÖLÜM

I. BÛSİRÎ

A. Hayatı

Bûsîrî olarak meşhur olan *Muhammed b. Saîd b. Hammâd b. Muhsin b. Abdullah es-Senhâcî ed-Delâsî el-Bûsîrî*, Berberî asıllı olup Fas'taki Hammâd kalesinde yaşayan ve Habnûnoğulları diye tanınan bir aileden gelmektedir. Aile Mısır'a sonradan yerleşmiş ve orayı vatan edinmiştir. Bûsîrî'nin lakabı Şerefüddîn, künyesi ise Ebû Abdullah'tır. 1 Şevval 608'de (7 Mart 1212) Mısır'ın Behnesâ şehrine bağlı Behşim'de doğmuştur.⁸ Şiirlerinde Mağrip'li olduğuna da işaret eden⁹ Bûsîrî; annesi Delâslı olduğu için Delâsî, babası Bûsîrî olduğu için Bûsîrî nisbeleriyle anılmıştır. Bazen Delâs ve Bûsîr isimleri birleştirilerek menhut isim¹⁰ şeklinde “Delâsîrî” nisbesini kullanmış olsa da Bûsîrî nisbesi ile şöhret

⁸ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müst'aribîn ve'l-müsteşrikîn*, c. 6 (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2002), 139; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcîmü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, c. 3 (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 317; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, c. 2 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1995), 138; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, c. 2 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), 1389.

⁹ Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Dîvânü'l-Bûsîrî*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1393/1973), 126; Sezer, İsmail Hakkı, “İmam Busiri ve Bürde'si” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985), 28.

زَادَ بِهِ حُبِّي وَوَسْوَاسِي * فَفُلٌ لَنَا مِنْ ذَا الْأَدِيبِ الَّذِي
فِي صُحْبَةِ الْأَجْناسِ مِنْ بَأْسِ * إِنْ كَانَ مِثْلِي مَغْرِبِيًّا فَمَا
بِجِبَّتِي الصُّوفِ وَدَفَاسِ * وَ إِنْ يَكْذِبُ نِسْبَتِي جِنَّةُ

“Söyle bakalım bize, kimmiş bu kendisiyle sözü sohbeti ilerlettiğimiz şair? Eğer benim gibi Mağripliye hemşehrilerin sohbet etmesinde bir beis yoktur. Ama benim Mağripli olduğumu yalanlıyorsa o zaman ona yün cübbemle deffâsımı getiririm.”

¹⁰ İki kelimedenden, terkip veya cümleden bazı harflerin atılıp diğer bir kısmının alınması suretiyle sunî bir kelime oluşturulmasına “naht” veya “el-iştikâku'l-kübbâr” denilmiştir. Bu yolla türetilen yeni kelimeye “menhût” denir (عَبْدُ الشَّمْسِ ← عَيْشِمُ، عَيْدُ الدَّارِ ← عَيْدَرُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ ← حَمْدَلَةٌ) gibi). Bkz. Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23 (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 439; M. Reşit Özbalkıç, “Naht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 310.

bulmuştur.¹¹ İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), “Bûsîr babasının memleketi olduğu için tağlib yapıldı ve Delâsîrî yerine Bûsîrî denildi.” diye bir tespitte bulunur.¹²

Bûsîrî, tahsil hayatına memleketinde hafızlık yaparak başlamış, daha sonra Kahire’ye gitmiş ve orada Şeyh Abdüzzâhir Mescidi’nde ders halkalarına katılarak dönemin önde gelen âlimlerinden dînî ilimlerin yanında lügat, sarf, nahiv, arûz, edebiyat ve tarih gibi birçok alanda ilim tahsil etmiştir.¹³ Yahudi ve Hristiyanlara yazdığı reddiyelerden onun İncil’i, Tevrat’ı ve bu alanda yazılmış pek çok dînî eseri incelediği anlaşılmaktadır.¹⁴ Hocaları arasında Ebu’l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 656/1258), İzzüddîn b. Abdüsselâm (ö. 660/1258), İbrahim ed-Desûkî (ö. 676/1278), Ahmed el-Bedevî (ö. 678 / 1262), Ebu’l-Abbas el-Mursî (ö. 686/1287) gibi isimler vardır.¹⁵ Ayrıca kaynaklarda İbn Seyyidinnâs el-Ya‘merî (ö. 734/1334), Esîrüddîn Ebû Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344), İzzüddîn b. Cemâ‘a (ö. 767/1366) isminde üç talebesinden bahsedilmiştir.¹⁶

Bûsîrî’nin Şâzelî tarikatının kurucusu Ebu’l-Hasan eş-Şâzelî’ye intisap ettiği, Kahire’de uzun müddet Şâzelî’nin halifesi Ebu’l-Abbas el-Mursî’nin

Bûsîrî’nin bizzat kendisinin ürettiği menhut isme örnek olarak üzerine aldığı örtüyü كَسَاطُ şeklinde ifade etmesi gösterilir. Niçin böyle dediği sorulduğunda ise “onu bazen yere serip üzerine otururum, o كَسَاطُ ‘tır. Bazen de üzerime alır, çullanırım o da كَسَاطُ’dur.” Şeklinde cevap verir. Bkn. Salâhuddîn es-Safedî, *el-Ahbâru’l-‘uliyât mine’l-Vâfi bi’l-vefeyât*, c. 1 (Beyrut: Dâru’l-Endelüsü’l-Hadrâ, 2010), 81; Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 26.

¹¹ Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât ve’z-zeyl ‘aleyhâ*, thk. İhsan Abbâs, c. 3 (Beyrut: Dâru’s-Sâdir, 1974), 362; Ömer Ferrûh, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, c. 3 (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-melâyîn, 1979), 673; Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 26; Ahimeir, Ahmet, “İbn Merzûk et-Tilimsânî ve İzhâru Sıdkî’l-Mevedde fî Şerhi’l-Bürde Adlı Eseri Edisyon Kritik” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 41.

¹² Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *el-Minahu’l-Mekkiyye fî şerhi’l-Hemziyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292), 4; Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 4.

¹³ Muhammed Seyyid Kîlânî, “Mukaddime”, Bûsîrî, *Dîvân*, 6; Abdullah Bedeva, “Alaüddîn Ali b. Muhammed el-Bistami Musannifek’in Kasîde-i Bürde şerhinin tahkiki” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 22.

¹⁴ Bûsîrî, *Dîvân*, 127-171; Ferrûh, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 3: 674; Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 35; Bünyamin Ayçiçeği, “Bûsîrî (ö. 696/1297 ?) nin Kasîdetü’l-Bürde’sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, (2015): 31.

¹⁵ Ahimeir, “Tilimsani ve Şerhu’l-Bürde”, 42. Ayrıca Şeyh Abdüzzâhir Mescidi dışında bir halkaya iştirak etmediği de kimi kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 38.

¹⁶ Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 38; Yusuf İbrahim Yücel, “Kasîde-i Bürde Üzerine Yapılan Son Dönem İlmî Çalışmalar”, *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi-1*, (2016): 93.

yanında kaldığı,¹⁷ ünlü mutasavvıf İbn Atâullâh el-İskenderî (ö. 709/1309) ile birlikte şeyhin en gözde müridi olduğu zikredilir.¹⁸ Ancak onun Şâzelî tarikatına intisap edip etmediği konusu şüphelidir. Şâzelî olup eser bırakan muâsırları Bûsîrî'yi mürit veya mürşit olarak zikretmemişler, sadece el-Mursî'nin huzurunda şiir okuyan şâirler arasında anmışlar, ondan “edip ve fâzıl” sıfatlarıyla bahsetmişlerdir.¹⁹ Vefatından yaklaşık üç yüzyıl sonra biyografisini veren kaynaklar onu ‘ârif ve ilmiyle âmil’ olarak tanıtmışlarsa da sonraki kaynaklar ‘sûfî ve tarikat ehli’ olarak zikretmişlerdir.²⁰ Hatta bazı kaynaklarda ‘gavsu’l-a‘zam’ olarak da yer bulmuş, hakkında pek çok menâkıb anlatılmıştır.²¹

Kısa boylu olan ve nahif bir bünyeye sahip bulunan Bûsîrî'nin hayatı sıkıntılar içinde geçmiştir.²² Fakir bir ailede yetişmiş ve genç yaşlarda çalışmak durumunda kalmıştır. Hat sanatında mahir olan Bûsîrî, bir dönem mezar taşlarına yazı yazarak geçimini temin etmiştir. Gerek çocuklarının çok ve karısının hırçın oluşu, gerekse mesai arkadaşlarının yolsuzlukları onun için daima huzursuzluk kaynağı olmuştur. Hak söz konusu olunca son derece titizlik gösteren şair bu anlayışından ötürü uzun süre aynı işte kalamamıştır.²³ Şarkıyye'nin Belbeys nahiyesinde mübaşirlik, divan kâtipliği ve mutasarrıflık vazifelerinde bulunmuştur. Ömrünün 30 yıldan fazlaca bir kısmı Belbeys'te geçmiştir.²⁴

637-647 yılları arasında bir tarihte Abduzzâhir Mescidi'ne gelerek burada bir süre ders vermiştir.²⁵ Bu dönemde el-Melikü's-Sâlih Necmüddîn Eyyûbî'nin (ö. 647/1249) medrese talebelerine dağıtılmak üzere verdiği üç bin dinarın

¹⁷ Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3: 673; Bedeva, “Musannifek Şerhi'nin Tahkiki”, 22.

¹⁸ Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 7: 362; Mahmut Kaya, “Bûsîrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6 (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 469.

¹⁹ İbn Atâullâh es-Sikenderî, *Letâifu'l-minen fî menâkibi's-Şeyh Ebi'l-Abbâs ve şeyhihi Ebi'l-Hasan*, thk. Abdulhalîm Mahmûd (Kahire: yy., 1974), 333'den naklen Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 80-81; Ayçiçeği, “Kasîdetü'l-Bürde'nin Mehmed Said Paşa Tercümesi”, 31; Yücel, “Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları”, 91.

²⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3: 317; Sâmi, *Kâmûsü'l-a'lâm*, 2: 1389.

²¹ Yûsuf b. İsmâîl en-Nebhânî, *Câmi'u kerâmâti'l-evliyâ* (Kahire:1394/1974), 81'den naklen Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 83.

²² es-Safedî, *el-Vâfi*, 1: 85; Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 56-57, Kaya, “Bûsîrî”, 469.

²³ Kaya, “Bûsîrî”, 469; Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 49.

²⁴ Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 48.

²⁵ Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 50. Yücel, “Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları”, 89.

görevlilerce hasıraltı edildiğini farketdiğinde bunu bir şiirinde eleştirmiştir.²⁶ Bir dönem de küçük yaştaki çocukların Kur'an-ı Kerim'i okuyup ezberlemeleri için Kahire'de bir mektep (küttâb) açtığını, fakat beklediği ilgiyi göremediği için burayı kapatarak el-Mahalle şehrine gittiğini şiirlerinden anlamak mümkündür.²⁷ Bûsîrî, dönemin valisi tarafından kendisine bağlanan aylığın Hristiyan memurlarca kasten geç ödendiğini, hatta bazen aylar geçtiği halde ödeme yapılmadığını şiirlerinde anlatır ve bu sebeple olanları sert bir şekilde hicveder. el-Mahalle'de bulunduğu sırada bacağı kırıldığı ve bundan sonra Sehâ'ya gittiği de yine şiirlerinden anlaşılmaktadır.²⁸

Bûsîrî, 654-660 yılları arasında bir dönemde hac vazifesini yapmak üzere Hicaz'a seyahat etmiştir. “الْقَصِيْدَةُ الْهَمْزِيَّةُ” *el-Kaşîdetü'l-hemziyye* isimli eserini de hac dönüşü kaleme almıştır. Rivayete göre hayatının sonlarına doğru felç olan şair,²⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.) için yazdığı kaside sayesinde bu hastalıktan kurtulmuş ve seksen küsur yaşlarında 695/1295-96 yılında, İskenderiye'de vefat etmiştir.³⁰ Kabri İskenderiye'de sahile yakın, kendi adıyla anılan caminin yanında sağ maksûrededir.³¹ Ayrıca Kahire'de İmam Şâfiî'nin türbesinin yanında ve Konya'da Sadreddin Konevî Türbesi'nin karşısında makamı vardır.³²

²⁶ Kîlânî, “Mukaddime”, Bûsîrî, *Dîvân*, 7; Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 34.

²⁷ Kaya, “Bûsîrî”, 469; Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 37; Ayçiçeği, “Kasîdetü'l-Bürde'nin Mehmed Said Paşa Tercümesi”, 31.

²⁸ Kaya, “Bûsîrî”, 469; Ayçiçeği, “Kasîdetü'l-Bürde'nin Mehmed Said Paşa Tercümesi”, 31.

²⁹ el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 3: 368-369. Kaya, “Bûsîrî”, 469; Yücel, “Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları”, 89.

³⁰ Kaya, “Bûsîrî”, 469. Bûsîrî'nin ölüm tarihi kaynaklarda farklı olarak yer almaktadır. Kâtip Çelebi'ye göre 694/1294-95, Süyûtî'ye göre 695/1295-96, İbn Şâkir el-Kütübî'ye göre ise 696/1296-97'dir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992), 1331; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, c.1 (Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1967), 570. Bûsîrî'nin vefat tarihiyle alâkalı bu kadar fazla rivayetin olmasının sebebi, vefatından birkaç yıl önce yayılan ölüm haberi olsa gerektir. Bkz. Bûsîrî, *Dîvân*, 232.

³¹ Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 33; Kaya, “Bûsîrî”, 469. Maksure; Camilerde, parmaklıklarla çevrilmiş yerdir.

³² Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 3: 674; Sezer, “Busiri ve Bürde'si”, 33; Yücel, “Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları”, 89.

B. Eserleri

Şâzelî şeyhi el-Mursî'nin; İbn Atâullâh el-İskenderî'ye nesir, Bûsîrî'ye de şiir mirasını bıraktığı söylenir.³³ Bûsîrî'nin eserlerini incelediğimizde tamamına yakınının manzum, çoğunun da Hz. Peygamber hakkında yazılan kasidelerden ibaret olduğunu görürüz. Eserlerini inceleyecek olursak:

1. **الْكَوَابِبُ الدَّرِّيَّةُ فِي مَدْحِ خَيْرِ الْبَرِيَّةِ** (*el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye*): *Kasîde-i bürde* olarak bilinen şiir, 160 beyitten oluşur ve Bûsîrî'nin en meşhur şiiridir. Şöhretini şairinin felçli olduğu sırada şiirini Hz. Peygamber'e (s.a.v.) okuyarak şifa bulduğuna yönelik menkıbesinden alır.³⁴

2. **الْقَصِيدَةُ الْهَمْزِيَّةُ فِي مَدْحِ النَّبِيِّ** (*el-Şaşîdetü'l-hemziyye fî medhi'n-nebeviyye*): Diğer adı *أم القرى في مدح خير الورى* (*Ümmü'l-kurâ fî medhi hayri'l-verâ*) olan kasîde, 456³⁵ beyitle Bûsîrî'nin en uzun kasidesidir. *Kasîde-i bürde*'den sonra en meşhur eseridir. Manzum bir siyer olarak değerlendirilebilir. İslâmî edebiyatta oldukça kıymet verilmiş, gerek müstakil olarak gerekse şiir mecmuaları içinde birçok defa basılmıştır.³⁶

3. **ديوان البوصيري (Dîvânü'l-Bûsîrî)**: Bûsîrî şiirlerini bir divanda toplamış değildir. Ancak sonraki dönemlerde yapılan çalışmalar sonucu böyle bir eser ortaya çıkmıştır. Muhammed Seyyid Kîlânî tarafından, bir yüksek lisans tezi olarak tahkîk edilmiştir.³⁷ Bûsîrî'nin *Dîvân*'ındaki kasîdeleri muhteva olarak; basit bir dil kullandığı hicivleri ve ağdalı bir dil kullandığı, fesahat ve belâgat bakımından zirveye çıktığı Hz. Peygamber medihleri olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Birinci kısma giren hicivlerinde avam şâirlerin seviyesinde bir üslup görülmektedir. Bu şiirlerinde sokak ağzını kasîdeye yansıtmıştır.³⁸ Hz. Peygamber

³³ Muhammed Bûzîne, *Kasîdetü'l-bürde ve mu'ârazâtuhâ* (Tunus: yy.,1994),12'den naklen Ahimeir, "Tilimsani ve Şerhu'l-Bürde", 43.

³⁴ Kaya, "Bûsîrî", 469.

³⁵ İrmak, *Kasîde-i Hemziyye Tercümesi*, 17.

³⁶ Mahmut Kaya, "el-Kasîdetü'l-Hemziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24 (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 569; Kaya, "Bûsîrî", 469; Yücel, "Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları", 95.

³⁷ Bkz. Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Dîvânü'l-Bûsîrî*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1393/1973).

³⁸ Ahimeir, "Tilimsani ve Şerhu'l-Bürde", 43-44.

medihlerinde ise fesahat ve belâgatın en başarılı örneklerini vermiş, klasik şiir üslubunu kullanmıştır. Nebevî medih şiirleri 14 tane olup 10'u kasîde, 4'ü de küçük şiirlerden ibarettir.³⁹

4. الذخر المعاد في وزن بانة سعاد (*ez-Zuhrü'l-me'âd fî vezni Bânet Su'âd*): Diğer adı الكلمة الطيبة و الديمة الصيبة (*el-Kelimetü 't-tayyibe ve 'd-dîmetü 'ş-şayyibe*) olan kaside 204 beyitten oluşmuş ve meşhur şair Kâ'b b. Züheyr'in "Bânet Su'âd" kasidesine nazîre olarak yazılmıştır. "Basît" bahrinde⁴⁰ ve "lâm" redifli nazîrenin içerik olarak daha sonra yazacağı *Kasîde-i bürde*'ye benzerlikler taşıdığı ve onun için bir antrenman niteliğinde olduğu görülmektedir. *Kasîde-i bürde* ve *Kasîde-i hemziyye* kadar olmasa da bu şiir üzerine de bazı şerhler yazılmıştır.⁴¹

5. المخرج و المردود على النصارى و اليهود (*el-Muħrec ve'l-merdûd 'ale'n-Naşârâ ve'l-Yehûd*): Yahudilik ve Hristiyanlığa reddiye olarak yazılmış 284 beyitlik eser nazım-nesir karışımı bir reddiyedir.⁴²

6. القصيدة المضربة في الصلاة على خير البرية (*el-Ķaşîdetü'l-mużariyye fî'ş-şalâti 'alâ ħayri'l-beriyeye*): Evrâd mecmualarında sık rastlanan 39 beyitten oluşan bir kasidedir. Üzerine şerh ve tahmisler yazılmıştır.⁴³

³⁹ Ayçiçeği, "Kasîdetü'l-Bürde'nin Mehmed Said Paşa Tercümesi", 33.

⁴⁰ Basît, arûz sisteminde bir bahrin adı. el-Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) sisteminde üçüncü bahir olup ilk dairede yer alır. Dairedeki nazarî şekli bir şatır için: -- -/- -/- -/- -//dür. Bkz. Nihad M. Çetin, "Basît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 106.

⁴¹ Mustafa Irmak, "Bûsîrî'nin Zuhru'l-Me'âd fî Vezni Bânet Su'âd Adlı Kasidesi ve Abdülbâkî b. Ahmed'in Bu Esere Yaptığı Manzum Tercüme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 42 (2016):176-177. Eser üzerine yapılan şerhler için bkz. Abdülmelik b. Da'seyn'in (ö. 1006/1597) *İ'dâdü'z-zâd bi-şerhi Zuhri'l-me'âd fî mu'ârazati Bânet Su'âd*'ı (Süleymaniye Ktp, Servili, nr: 234), Mustafa İsâmuddîn en-Nakşibendî'nin (ö. 1179/1765) *Zâdü'l-'ibâd fî şerhi Zuhri'l-me'âd*'ı (Süleymaniye Ktp, Âşir Efendi, nr: 299) ve Trabzonî Muhammed b. Mahmûd el-Medenî'nin (ö. 1200/1786) *'Ucâletü'z-zâd fî Şerhi Zuhri'l-me'âd fî mu'ârazati Bânet Su'âd* (Süleymaniye Ktp, Süleymaniye, nr. 1050).

⁴² Kaya, "Bûsîrî", 469.

⁴³ Kaya, "Bûsîrî", 469. Eser üzerine yapılan şerh ve tahmisler için bkz. Abdülganî b. İsmail en-Nablusi'nin (ö. 1144) *et-Tal'atü'l-Bedriyye Şerhu'l-Kasîdeti'l-Mudariyye'si* (Süleymaniye Ktp, Dügümlü baba, nr: 432); Muhammed b. Mustafa el-Konevi el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Mudariyye'si* (Süleymaniye Ktp, Tekelioğlu, nr: 882); Süleyman b. Abdurrahman Nahîfî'nin (1151/1738) *Kasîde-i Mudariyye Tahmîsi* (Süleymaniye Ktp, Darülmünevi, nr: 164); Halid en-Nakşibendî'nin (ö. 1242/1827), *Tahmîsü'l-Kasîdeti'l-Mudariyye'si* (Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 3847).

7. تقدیس الحرم من تدنیس الضرم (*Takdîsü'l-ḥarem min tednîsi'z-ẓarem*): 98 beyitten oluşan bu kaside, 1256 yılında Medîne-i Münevvere'de çıkan ve Ravza-i Mutahhara ile Hücre-i Saâdet'in yanmasına sebep olan yangın dolayısıyla yazılmıştır. Şair bu kasidesini Ümmü'n-nâreyn künyesiyle de anmaktadır. Bûsîrî'nin ayrıca *el-Ḳaşîdetü'l-ḥamriyye*, *et-Teveşşül bi'l-Ḳur'ân*, *el-Ḳaşîdetü'l-yâiyye*, *el-Lâmiyye fî medḥi'n-nebeviyye*, *el-Lâmiyyetü'l-ûlâ* adlı eserleri ve el-Mursî'ye yazdığı “dâl” redifli 142 beyitlik bir mersiyesi vardır.⁴⁴ Dönemin yöneticileri için İslâmî ve ahlâkî özelliklerini överek yazdığı methiyeler de mevcuttur.⁴⁵

C. Kasîde-i Bürde'yi Yazma Sebebi (Şifa Hikâyesi)

Kasîde-i bürde'nin yazılışına dair, hemen hemen bütün kaynaklarda aynen veya önemsiz denecek kadar küçük farklılıklarla anlatılan, bazen doğrudan Busîrî'nin ağzından nakledilen ilginç bir şifa hikâyesi vardır. Bu rivayete ilk defa, Bûsîrî'den 66 yıl sonra vefat eden biyografi yazarı İbn Şâkir el-Kütübî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-vefeyât*'ında yer vermiş⁴⁶, sonraki yıllarda Bûsîrî ve *Bürde*'sinden bahseden herkes bu rivayete değinmiştir. Hasan Fehmi Efendi'nin *el-İktisâd*'da da yer verdiği⁴⁷ rivayetin *Mecma'u'l-fezâil*'de geçen hali burada zikredilecektir:

Nâzım-ı nihrîr ve fâzıl-ı şehîr'den rivâyet olunduğuna göre hâl-i inzivâ ve ‘uzlette iken faḥvâ-yı hikmet ihtivâsı mücebince buyururlar ki vücûdumuñ nısfını ibtâl derecesinde bir felç ‘illeti zuhûr eylediğinden nâşî vesîle-i şifâ ittihâz ederek bu kaşîdeyi inşâd ve resîde-i ḥitâm idub nâim olduğum anda Nebiyy-i memdûḥ ‘aleyhi's-selâm'ı rü'yâmda gördüm ki çemenzâr-u gülîstân ve müzeyyen-ü dilistân bir maḥalde aşhabıyla beraber otururlar; “Gel yâ İmam! Otur kaşîdeni oku” deyû baña emreyledi. Ben daḥî emri vechile ibtidâsından intihâsına kadar okudum. ‘Aḳabinde yed-i kerîmiyle ḥaḳîriñ â'zâ-yı elîmi üzerine mesh eyledi. Derḥal uyandım ki eser-i felçden hîçbir şey kalmamıştır. Sabahleyin maḥall-i ikâmetimden çıkûb giderken aḥbâb-u şadîkim olan Şeyḫ Ebu'r -Recâ'ya teşadûf olunduğda baña

⁴⁴ Kaya, “Bûsîrî”, 469. Bûsîrî'nin eserleri için bkz. Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Dîvânü'l-Bûsîrî*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhü, 1393/1973).

⁴⁵ Sezer, “Busîrî ve Bürde'si”, 45, 177.

⁴⁶ el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 3: 368-369.

⁴⁷ Erzurumlu Hasan Fehmi, *el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li ehassi'l-ibâd* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328 /1910) 3.

dedi ki: “Ya seyyidî! Nebyy-i Zîşân ‘aleyhi şalavâtu’r-rahmân Efendimizi medh eyledigin kaşîdeyi baña i’tâ eyle.” Şeyh-i mûmâ ileyhe dedim ki “Kağî kaşîdemi ister ve taleb idersin?” Rasûl-i zî-şân’ı *Muzariyye*, *Hemziyye*, *Hâiyye* gibi bir kaç kaşâid-i meşhûre ile medh u senâ etmişimdir.” Şeyh Ebu’r-Recâ buyurdular ki: “Matlâ’ı “أَمِنْ تَذَكَّرَ حَيْرَانَ بِذِي سَلَمٍ...” olan kaşîdeñizi isterim.” Ben dedim: “Yâ Ebe’r-Recâ! Sen bunu nereden bildiñ ve hıfz eylediñ? Hâlbuki bu kaşîdeyi baña gelenleriñ hiç birisine okumadım ve söylemedim.” Buyurdular ki: “Dün gece huzûr-u nebevî’de sen kıraat idûb Hazret-i Peygamber Efendimiz ağşân-ı müsmirenin üzerine riyâh-ı nesîmiñ hubûbuyla taħarrükü gibi istihsânen taħarrük ve şağa şola temâyül buyurdıkları vakitte işitdim. Artık o şeyhe kaşîdenin bir şüretini verdim. Ândan beyne’n-nâs haberi neşr oldu.”⁴⁸

Bürde, bu rüya kıssasını destekleyen diğerk rivayetlerle birlikte şöhret bulur. Şöyle ki; anlatılan bu rüya hadisesinden haberdar olan es-Sâhib Behâüddîn ibn-i Hinnâ (Melik Zâhir Baybars’ın veziri), Bûsîrî’ye bir adam göndererek kaşîdeyi aldırır ve *Bürde*’yi her zaman başı açık ve yalınayak dinleyeceğine dair yemin eder. Bu olayı takiben adı geçen vezirin yaveri Saduddîn el-Fârûkî ağır bir göz rahatsızlığına tutulur. Rüyasında birisi ona; “Vezire git Hz Peygamber’in (s.a.v.) hırkasını (bürde) al, gözlerinin üstüne koy, Allah’ın izniyle şifa bulursun.” der. Yaver vezire gelip rüyasını anlatır ama vezir, yanında Hz. Peygamber’den kalma bir hırka olmadığını söyler. Biraz düşündükten sonra kastedilenin Bûsîrî’nin *Bürde*’si olabileceği kanaatine varır. *Bürde*’yi alıp gözlerine süren Saduddîn el-Fârûkî şifa bulur. Böylece halk arasında mistik etkileri olan, şifa dağıtan bir metin olarak *Bürde*’nin şöhreti yayılır.⁴⁹

Meşhur hikâyede anlatıldığı gibi Bûsîrî gerçekten felç olmuş mudur, yoksa kastedilen manevî bir felç yani gönül hastalığı mıdır? Bu konu yüzyıllardır tartışılmıştır. Hakîkî manada alıp farklı rahatsızlıkların tedavisinde *Bürde*’yi kullananlar olduğu gibi, ikinci seçeneği savunanlar da vardır. Nitekim Bûsîrî’nin şiirlerinde felçten hiç bahsetmediği, olsa olsa *Kasîde-i hemziyye*’indeki gönül sızısının bu şekilde rüyaya konu olabileceği savunulmuştur.⁵⁰ Olayın vuku bulmuş veya bulmamış olması yalnızca rüya sahibini ilgilendirir. Her ne olursa olsun *Kasîde-i bürde*, kitleleri etkilemiş ve kendine has bir literatürü oluşturmuştur.

⁴⁸ Erzurumlu Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330 /1912) 3, 4.

⁴⁹ el-Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât*, 3: 368-369; es-Safedî, *el-Vâfi*, 1: 85; Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 194; Ahimeir, “Tilimsani ve Şerhu’l-Bürde”, 47.

⁵⁰ Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 198.

D. *Kasîde-i Bürde* 'nin Genel Özellikleri

Kasidenin tam adı *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye*'dir. Yukarıda bahsi geçen şifa hikâyesinden mülhem farklı isimlerle anılmıştır. Şairinin yakalandığı hastalıktan kurtulmasına vesile olduğu için iyileşmek, şifa bulmak manasına gelen *Bür'e* ismi kullanılmış, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hırkasını bir takdir ve memnuniyet nişanesi olarak şaire giydirip hediye ettiği rivayeti sebebiyle *Bürdiyye*; Kâ'b b. Züheyr'in *Bürde*'sine nisbetle küçük hırka, hırkacık anlamına gelen *Büreyye* isimleri kullanılmıştır. Ancak en meşhur olanı; Hz. Peygamber'e uygun olarak biçilmiş bir kaftan ve hırka gibi olduğu için bu anlama gelen *Bürde*'dir.⁵¹

Kasîde-i bürde, şifa hikâyesi ve Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından manen takdir edilmesi sebebiyle İslam coğrafyasında büyük ilgi görmüş, beyitleri farklı sıkıntılardan kurtulmak için okunmuştur.⁵² Özellikle 140-160 arası beyitler felçlilere şifa maksadıyla okunagelmıştır. Hattatlar meşk derslerinde bu kasideyi yazmış, ilim meclislerinin açılışında, düğün, sünnet, cenaze gibi merasimlerde okunmuştur.⁵³ Hatta Mağrib'de yapılan Sahîh-i Buhârî hatim merasimlerinde *Kasîde-i Hemziyye* ile birlikte toplu halde okunması gelenek olmuştur.⁵⁴ Kasidenin değerini övdüğü kişinin büyüklüğü ve güzelliğine bağlayan şairler de, *Bürde* üzerine çalışmak, tercüme, şerh, tahmîs vs. yapmayı şifa ve şefaât vesilesi olarak algılamışlardır.

Kasîde-i bürde ile birlikte, Arap edebiyatında var olan bedîyyât türü yeni bir boyut kazanmıştır. Şöyle ki asr-ı saadetten bu yana Hz. Peygamber'i (s.a.v.) metheden kasideler yazılagelmıştır. Ancak her kaside bedîyyât türünde değerlendirilmez. Bir kasidenin bu türe girebilmesi için en az elli beyitten oluşması, basît bahriyle nazmedilmiş ve kesreli mim kafiyesiyle yazılmış olmasının yanı sıra, her beytinde en az bir bedî'î sanat ihtiva etmesi

⁵¹ Ayyıldız, "Harputi Şerhi'nin İncelenmesi", 516; Sezer, "Busiri ve Bürde'si", 189.

⁵² "Beyitlerin Fazileti" bölümünde şerhlere alınan bazı okuma usülleri ve faydalarına değinilmiştir.

⁵³ Emine Yeniterzi, *Türk Edebiyatında Na't* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 14.

⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7 (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 118; İrmak, *Kasîde-i Hemziyye Tercümesi*, 10.

gerekmektedir. *Kasîde- i bürde*, bedî‘ sanatlarla ilgili şartı taşımadığı için bu türe girmez ama ona nazîre olarak bu türde pek çok eser meydana getirilmiş, hatta *Bürde*’den sonra (14.yy) Hz. Peygamber için yazılan kasideler bu şartları haiz olduklarından onlara bedîiyye adı verilmiştir.⁵⁵ *Kasîde-i Bürde*’nin bir diğer özelliği de şâirinin, ehl-i beytin övülmesini nebevî medihlerin bir unsuru haline getiren tek şâir olmasıdır.⁵⁶

Kaside; basît bahrinde *Müs-tef-i-lun / Fâ-i-lün / Müs-tef-i-lün / fe-i-lün* vezninde, kesreli mim kafiyesiyle yazılmıştır. İlk nüshaları 160 beyitken yüzyıllar sonra yapılan eklemelerle birlikte beyit sayısını 182’ye ulaştıranlar da olmuştur.⁵⁷ On bölümden oluşur ve bu bölümlerdeki konulara dair Bûsîrî şâirlerinin belirttiği farklı sıralamalar vardır. Hasan Fehmi Efendi’nin naklettiği sıralama şu şekildedir:

- Nefsin marazı ve devası
- Rasûlullah’ın riyazeti ve zühdü
- Rasûlullah’ın tüm mahlûkattan üstün oluşu
- Rasûlullah’ın güzel ahlâkı
- Rasûlullah’ın irhâsâtı
- Rasûlullah’ın mucizeleri
- Kurân’ın i‘câzı
- Miraç ve esrarı
- Rasûlullah’ın gazaları ve cesareti
- Rasûlullah’a arz-ı hâcât ve Allah’a dua.⁵⁸

Kasîde-i bürde sûfî çevrelerde kabul görmüş ve evrad halinde okunagelmıştır. Ondan umulan şifa ve berekete ulaşmak için şartlarına uygun okunmasının gerekliliği vurgulanmıştır.⁵⁹ Hasan Fehmi Efendi de bu geleneğe uymuş ve

⁵⁵ Kılıç, “Bedîiyyât”, 323.

⁵⁶ Sezer, “Busiri ve Bürde’si”, 162.

⁵⁷ Gürkan, *Fethu’l-Verde*, 51.

⁵⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 4, 185; *Mecma’u’l-fezâil*, 5, 6, 428.

⁵⁹ Bûzîne, *Kasîdetu’l-bürde ve mu‘ârazâtuhâ*, (y.y., t.y.), s.16’dan naklen Ahimeir, “Tilimsani ve Şerhu’l-Bürde”, 48’de buna ilişkin geçen bir rivayet şöyledir: “*el-Gaznevî’nin Hz. Peygamber’i (s.a.v.) görebilmek için her gece Kasîde-i bürde’yi okuduğu fakat hiç göremediği*

kasidenin haftalık vird şeklinde nasıl okunacağını beyit beyit belirtmiş,⁶⁰ okumak için diğer şerhlerde de geçen şartları genel olarak şu şekilde nakletmiştir: Kişi sünnet üzere güzelce abdest alır, Kâfirûn ve İhlâs sûreleri ile iki rekât namaz kılar. Diz çöküp kibleye yönelir, niyet ve istiğfâr eder. Kasidenin okunuşuna ve kalbinin huzuruna riayet eder. Beyitlerin manasını bilerek nazım ile okur, kasideyi ezberler, kıraatını ehlinden öğrenir, “Mevlâyeye sallı ve sellim dâimen ebeden...” salavâtını her beyitte okur.⁶¹

Mistik ve edebî yönüyle büyük çoğunluk tarafından kabul gören kaside için İbn Teymiyye’den (ö. 728/1328) itibaren Selefîler 33, 109, 152 ve 154. beyitlerde şairin Hz. Peygamber’i övgüde aşırı gittiğini ileri sürerek eleştirilerde bulunmuş ve okunmasının bid‘at olduğunu iddia etmişlerdir.⁶² Konuyla alâkalı çağdaş dönemde Abdurrahman b. Hasan tarafından *Reddiyetu ‘alâ Kasîdetü’l-bürde* ismiyle bir eleştiri yapılmıştır.⁶³ Ancak bu reddiyeye de Mücteba Uğur tarafından bir reddiye yazılmıştır. Uğur, şiirin bütününe bakıldığında reddiyede, şairin yaptığı teşbih ve kinayelerin lafzî olarak ele alındığı, amaçlanan manaya bakılmadığı yönünde eleştirilerini dile getirmiştir.⁶⁴

E. *Kasîde-i Bürde* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kasîde-i Bürde, henüz şairi hayattayken üzerine şerhler yazılmaya başlanmış nadir kitaplardandır. Hatta aynı dönemde Abdüsselâm b. İdris el-Merrâkûşî (ö. 660/1262) tarafından *Havâssü’l-bürde* isimli şifa reçetesi diyebileceğimiz (hangi beytin hangi dertlere şifa olacağından bahseden) bir eser dahi

zikredilir. Bu durumu mutasavvıflardan birine sorar ve okuması gereken bir salavatı okumadığı için şartlarını yerine getirmediği ve bu yüzden maksadına ulaşamadığı cevabını alır.”

⁶⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 4; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 5.

⁶¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 4; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 4.

⁶² Mahmut Kaya, “Kasîdetü’l-Bürde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24 (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 569.

⁶³ Bkz. Abdurrahman b. Hasan, *Kasîde-i Bürde’ye Reddiye*, çev. Harun Ünal, (İstanbul: Tevhid Yayınları, t.y.), 2-101.

⁶⁴ Mücteba Uğur, “‘Kasîde-i Bürde’ye Reddiye’ Kitapçığına Kısacık Reddiye”, *Dinî Araştırmalar* 4, (1999), 5-20.

kaleme alınmıştır.⁶⁵ İslam milletlerinin konuştuğu hemen hemen bütün dillere manzum ve mensur olarak tercüme edildiği gibi Hintçe, Grekçe, Latince, İtalyanca, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Almanca, Afrika ve Güney Asyadaki mahallî dillere yapılan tercümeleri de bulunmaktadır.⁶⁶ Tespit edildiği kadarıyla *Bürde* üzerine yüzü aşkın şerh ve tahmîs,⁶⁷ 10 tesbî⁶⁸, 1 ta‘şîr⁶⁹ çalışması, 20 taşîr,⁷⁰ 1 tazmîn,⁷¹ 6 nazîre⁷² ve 2 tezyîl⁷³ yazılmıştır.⁷⁴

Bürde'ye Arapça şerh yazanlar arasında; Abdurrahman b. İsmail Ebî Şâme (ö. 665/1268), Ömer b. Abdurrahmân el-Fârisî (ö. 745/1344), Ebû Saîd b. Yûsuf el-İlbîrî (ö. 751/1350), İbn Hişâm el-Hanbelî (ö. 761/1359), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tûnusî (ö. 765/1364), Şihâbuddîn Ebû Hacala et-Tilimsânî (ö. 776/1374), Muhammed b. Abdurrahmân b. es-Sâiğ (ö. 776/1374), Muhammed b. Merzûk et-Tilimsânî (ö. 781/1379), Sa‘duddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî (ö. 794/1391), Abdurrahman b. Muhammed b. ‘Atiyye (ö. 839/1435), İbn Merzûk et-Tilimsânî (ö. 842/1438), Celâluddîn el-Mahallî (ö. 864/1459), Ali b. Muhammed Musannifek (ö. 875/1470), Hâlid el-Ezherî (ö. 905/1499), Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî (ö.

⁶⁵ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr, c. 5 (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.) 90; Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", 568.

⁶⁶ Bûzîne, *Kasîdetü'l-bürde ve mu'ârazâtuhâ*, (y.y., t.y.), s.14'den naklen Ahimeir, "Tilimsani ve Şerhu'l-Bürde", 46; Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", 569.

⁶⁷ *Tahmîs*, bir gazelin her beytinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde üç mısra ilâve edilerek oluşturulan beş-yedi bendlik nazım türüdür. Bkz. İskender Pala, Filiz Kılıç, "Musammat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31 (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 234.

⁶⁸ *Tesbî*, bir gazelin her beytinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde beş mısra ilâve edilerek oluşturulan yedi bendlik nazım türüdür. Bkz. Pala ve Kılıç, "Musammat", 234.

⁶⁹ *Ta'şîr*, bir gazelin her beytinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde sekiz mısra ilâve edilerek oluşturulan on bendlik nazım türüdür. Bkz. Pala ve Kılıç, "Musammat", 234.

⁷⁰ *Taşîr*, bir gazelin beyitlerinin mısraları arasına aynı vezinde ve anlam bütünlüğünü koruyacak şekilde üçer mısra ilâvesiyle oluşturulmuş bendlerden meydana gelen nazım türüdür. "Tahmîs-i mutarraf" da denilir. Bkz. Pala ve Kılıç, "Musammat", 234.

⁷¹ *Tazmîn*, bir şiiri başka bir şiirden alıntılar yaparak yeniden yazmaktır. Bkz. İsmail Durmuş, "Tazmin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 204.

⁷² *Nazîre*, Bir şairin manzum bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyyede yazılan şiirdir. Bkz. M. Fatih Köksal, "Nazîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 456.

⁷³ *Tezyîl*, bir beyit veya mısranın arkasından onu pekiştiren ve anlamını içeren bir başka ifadenin getirilmesi şeklinde gerçekleşen bir itnâb üslûbudur. Bkz. İsmail Durmuş, "İtnâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19 (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 217.

⁷⁴ Yücel, "Son Dönem Kasîde-i Bürde Çalışmaları", 98.

923/1516), Şeyhulislam Kâdî ez-Zekeriyyâ (ö. 926/ 1519), Muhammed b. Mustafa Şeyhzâde el-Kocavî (ö. 951/1544), Muhammed b. Bedruddîn el-Akhisârî (ö. 1001/1593), Ali el-Kârî el-Hanefî (ö. 1014/1605), Muhammed b. Allân es-Siddîkî (ö. 1057/1647), İbnü'l-‘Îmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1679), İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî (ö. 1277/1860), Ömer b. Ahmed el-Harpûtî (ö. 1299/1881) gibi isimler bulunmaktadır.⁷⁵

Kasîde-i bürde üzerine yapılan Türkçe şerhler arasında; Lâlî Ahmed b. Mustafa'nın (ö. 971/1563) *Kasîde-i Bürde Şerhi*, Rızâî Seyyid Hasan b. Abdurrahman Aksarayî'nin (ö. 1071/1661) manzum şerhi *Miftâhu's-sa'âde*, Şeyhulislam Mekkî Mehmed Efendi'nin (ö. 1212/ 1797) *Tevevül'ü*, Ankaravî İbrahim b. Süleyman b. Mürsil'in (16. yy) *Kasîde-i Bürde Şerhi*, Şeyh Abdullah b. Şeyh Ahmed'in (d. 1140/1727) *İrşâdiyye'si*, Âbidin Paşa'nın (ö. 1259/1809) ve Muhammed b. Feyzullah (ö. 1231/1816) şerhleri, el-Hâc Muhammed b. el-Hâc Ahmed'in (ö. 1318/1900) *Miftâhu'n-necât'ı*, Rusçuklu Mehmed Hayri'nin (ö. 20.yy) *Hediyye'si* gibi eserler bulunmaktadır.⁷⁶

Kasîde-i bürde üzerine yapılan Türkçe tercümelemler arasında; Abdurrahîm Karahisârî'nin (15. yy) *Kasîde-i râiyye'si*, Şeyhulislam Kemâl Paşazâde (ö. 940/1539), Şeyh Şemseddîn Sivâsî (ö. 1006/ 1597), Abdülhayy Efendi (ö. 1117/1705), Süleyman Nahîfî Efendi (ö. 1151/1738), Hulvî Abdullah Efendi (ö. 1159/1746) ve Sûzî Ahmed Efendi'nin (ö. 1246/1830) eserleri mevcuttur.⁷⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Cumhuriyet döneminde *Kasîde-i bürde* üzerine yapılan akademik çalışmalar ise şunlardır:

1. Kaya, Mahmut. “Şerefüddîn el-Bûsîrî ve Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye”. Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1972.

⁷⁵ Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, 2: 1331-1336; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5: 81-91; Zekî Mübârek, *el-Medâihu'n-nebeviyye fi'l-edebi'l-'Arabî*, (Kahire: 1354/1935) 198-199; Gürkan, *Fethu'l-Verde*, 52-53.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, Ebubekir Sıddık, “Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Terceme ve Şerhleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1997).

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, Ebubekir Sıddık, “Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Terceme ve Şerhleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1997).

2. Sezer, İsmail Hakkı. “İmam Busiri ve Bürdesi”. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985.
3. Kahraman, Bahattin. “Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürdesi Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 6 (1991):167-174.
4. Kahraman, Bahattin. “Le'âlî ve Abdurrahîm Karahisârî'nin Manzum *Kasîde-i bürde* Tercümeleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (1997): 57-107.
5. Şahin, Ebubekir Sıddık. “Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Terceme ve Şerhleri”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1997.
6. Arslan, Ahmet Turan. *ez-Zuhru ve'l-'udde fi şerhi'l-bürde: Kasîde-i Bürde Şerhi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
7. Ayyıldız, Erol. “Harputî'nin *Kasîde-i Bürde* Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor (Sempozyum: 24-27 Eylül 1998) 1* (1999): 515-523.
8. Sönmez, M. Ali. “Harputî'nin *Kasîde-i Bürde* Şerhinde Hadis”, *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor (Sempozyum: 24-27 Eylül 1998)1* (1999): 505-514.
10. Uğur, Mücteba. “ ‘Kasîde-i Bürde'ye Reddiye' Kitapçığına Kısacık Reddiye”, *Dinî Araştırmalar* 2 (1999): 5-20.
11. Sezer, İsmail Hakkı. “Kasîde-i bürde ve Nesir ve Manzum Tercümesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000): 65-88.
12. Ahimeir, Ahmet. “İbn Merzûk et-Tilimsânî ve İzhâru Sıdkî'l-Mevedde fi Şerhi'l-Bürde Adlı Eseri Edisyon Kritik”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2004.

13. Arslan, Ahmet Turan. “Şemseddîn-i Sîvâsî ve Manzum *Kasîde-i Bürde* Tercümesi”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri 2*, (21-25 Mayıs 2007): 77-86.
14. Kuzubaş, Muhammet. “Muhammed Fevzî'nin Miftâhu'n-necât Adlı Eseri (*Kasîde-i bürde* Tahmis ve Şerhi)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 1*(2007): 156-192.
15. Yıldız, Musa. *Niyazî Mısrî ve Kasîde-i Bürde Tesbî'i (Türkçe Çeviri Metin)*. İstanbul: Elif Yayınları, 2010.
16. Keskinsoy, Haşim. “Mekkî ve Nahîfî'nin Kasîde'i Bürde Tahmisleri (Tenkitli Metin-İnceleme)”. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2011.
17. Gürkan, Nejdet. *Mehmed Fevzî Efendi Fethu'l-verde şerhu'l-Bürde (inceleme-tahkikli metin)*. İstanbul: İdeal Ajans, 2011.
18. Bedeva, Abdullah. “Alauddin Ali b. Muhammed el-Bistami Musannifek'in Kasîde-i Bürde Şerhi'nin Tahkiki”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
19. Albayrak Sak, Vesile. “Şemseddin Sivâsî'nin *Kasîde-i Bürde* Tercümesi”. *Türkoloji Araştırmaları 9* (2014): 91-110.
20. Cankurt, Hasan. “Seyyid Hasan Rızayî el-Aksarâyî, Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Miftahu's-sa'âde Adlı Manzum Kasîde-i Bürde Şerhi”, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2014.
21. Özdemir, Dursun Ali. “Zâli Ahmed bin Mustafa'nın Kasîde-i Bürde Şerhi”. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015.
22. Ayçiçeği, Bünyamin. “Bûsîrî (ö. 696/1297 ?)'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 15* (2015): 27-102.

23. Akdemir, Yılmaz. “Kemâleddîn Hüseyin Harezmi'nin Çağatay Türkçesiyle Kasîde-i Bürde Şerhi (İnceleme, Metin, Çeviri, Gramatikal Dizin)”. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2015.

24. Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem. “Keşfü'l-Hüdâ Doğu Türkçesiyle yazılmış bir Kasîde-i Bürde Şerhi İnceleme - Metin – Dizin”, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015.

25. Yücel, Yusuf İbrahim. “Kasîde-i Bürde Üzerine Son Dönemde Yapılan İlmî Çalışmalar”, *İslâm Bilimler Araştırmaları Dergisi 1* (2016): 86-106.

II. ERZURUMLU HASAN FEHİMİ EFENDİ

A. Hayatı

Hasan Fehmi Efendi'nin hayatı hakkında biyografilerde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte meşihat arşivindeki sicil dosyasında ayrıntılı, müellifi olduğu kitapların girişinde de özet olarak yer alan bilgilerden faydalanarak hayatı hakkında verilere ulaşılmaktadır.

Verilen kaynaklardan edinilen bilgilere göre Hasan Fehmi Efendi 1250/1834 tarihinde Erzurum'un Çıldır sancağına bağlı Namervan (Narman) kasabasında doğdu. Kitaplarında kendisini Gürcistan tarafından Mollaoğlu ve Ocakzâde olarak bilinen Hasan Fehmi b. Halîl b. Molla Mustafa olarak takdim etmektedir.⁷⁸ *el-İktisâd*'daki künyesinden babasının şehid olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ Ailesi meşâyih ve ulemâzâdedir. Celâleddin ve Mehmet Necâti isminde iki oğlunun olduğu sanılmaktadır.⁸⁰ O dönemde resmi okullar bulunmadığından ilk eğitimini dedesi Mustafa Efendi'den alan Hasan Fehmi, daha sonra dedelerinin

⁷⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 1; *Mecma'u'l-fezâil*, 2.

⁷⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 1.

⁸⁰ Selami Bakırcı ve Sadi Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri Hasan Fehmi Efendi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 5.

bina ve ihya ettiği Erzurum'daki Nâmervânî Camii medresesinde kalarak el-Hâc Pervizoğlu Medresesi müderrisi Mehmet Dursun Efendi'den ders ve icazet alır.⁸¹

Sicilinde klasik eğitim aldığını Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini konuşma ve yazma bakımından iyi bildiğini belirten Hasan Fehmi Efendi, memuriyet için mektep (modern okul) diplomasının olmadığını belirtmektedir.⁸² Eserleri incelendiğinde de bu dillere hâkimiyetini sergilediği görülür.

İcazet aldıktan sonra Çıldır sancağının merkezi olan Oltu kasabasında müderrislik ve dersiâmlık yaptı. 1 Eylül 1287/13 Eylül 1871 tarihinde 38 yaşında iken Çıldır sancağı oluru ile aylık 315 kuruş maaşla Oltu Rüşdiyesi'nde muallim-i sâni unvanı ile göreve başladı. İki yıl bu görevi devam ettirdikten sonra 1290/1874 senesinde Çıldır sancağı yönetiminin talebi ve Şeyhülislâm'ın onayı ile 285 kuruş maaşla Oltu müftülüğüne geçti. Rusların Oltu'yu işgaline kadar bu görevi sürdürdü. İşgal nedeniyle Oltu'dan ayrılan Hasan Fehmi Efendi, iki yıl açıkta kaldıktan sonra 1297/1881 senesinde 385 kuruş maaşla Beyazıt sancağı müftülüğüne atandı. İki yıl süresince bu görevi ifa eden Hasan Fehmi Efendi, maaşının 277 kuruşa indirilmesi nedeni ile istifa etti ve aynı sene (1299/1883) içinde 1250 kuruş maaşla Eleşkirt kazasına kadı nâibi olarak tayin edildi. Burada çalışma süresini doldurduktan sonra 1304/1888 yılında 1250 kuruş maaşlı Pasinler niyâbetine tayin olundu. Daha sonra İstanbul'a giderek usul üzere hüsnü hal mazbatası⁸³ için imtihana girdi ve ardından 1307/1891 senesinde Bitlis vilayetine bağlı Muş sancağı dâhilinde Bulanıklar kazası niyâbetine 1250 kuruş maaşla tayin olundu.⁸⁴

Bulanıklar kazası niyâbetindeki görevini devam ettirirken yazdığı 1308 tarihli tercüme-i hâlinde Hasan Fehmi Efendi yöneticiler maiyetine girmemiş,

⁸¹ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Defterleri (MŞH. SAID), 194: 4.

⁸² İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞH. SAID, 194: 4.

⁸³ Bir çeşit liyakat ve güvenlik soruşturması denilebilir.

⁸⁴ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞH. SAID, 194: 4.

herhangi bir rütbe ve nişan almamış olsa da önemli görevler yaptığını, şikâyete konu olmadığını, muhakeme ve ceza görmediğini belirtmektedir.⁸⁵

Tespit edilebildiğine göre Hasan Fehmi Efendi, sırası ile şu görevlerde çalışmıştır.⁸⁶

Oltu rüştiyesi muallimliği

Oltu müftülüğü

Beyazıt müftülüğü

Eleşkirt niyâbeti

Pasinler niyâbeti

Bulanıklar niyâbeti

Hınıs niyâbeti

Dersim niyâbeti

Saniyen dersim niyâbeti

Ovacık niyâbeti

Kızılkilise (Hozat) niyâbeti

Kızılkilise (Hozat) nâibi iken, 65 yaşını geçmiş olması nedeniyle 1 Eylül 1325 (m.14 Eylül 1909) tarihinde yaş haddinden emekli edilmiştir.⁸⁷ Emekliliğinden sonra İstanbul'a yerleşmiş, kadastro yüksek okulunda hocalık yapmış, ferâiz (miras taksimi) dersleri vermiş ve eser telifinde bulunmuştur.⁸⁸

Ailesi ve vefat tarihi hakkında kesin bilgilere ulaşılamamakla beraber kendisinden önce vefat eden Celâleddîn isimli oğlunun arkadaşına hediye ettiği anlaşılan *Mecma'u'l-fezâil* adlı eserinin bir nüshasında müellifin kendi el yazısıyla yazdığı nottan 1339/1923 tarihinde hayatta olduğu düşünülmektedir. Vefatı bu tarihlerden sonra olmalıdır.⁸⁹

⁸⁵ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞH. SAID, 194: 4. Ancak sözkonusu ifadeler Hasan Fehmi Efendi Bulanıklar naibi iken kaleme alınmış olup, Ovacık naibi iken bir soruşturma geçirmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektûbî (DH. MKT), 2657: 52.

⁸⁶ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞH. SAID, 194: 4.

⁸⁷ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞH. SAID, 194: 4.

⁸⁸ Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 5.

⁸⁹ Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 5.

B. Eserleri

1. تحفة السالكين على القصيدة المنفرجة (*Tuhfetu's-sâlikîn 'ale'l-Şaşîdeti'l-münferice*): İbnü'n-Nahvî'nin (ö. 513/1119) *el-Kasîdetü'l- münferice* isimli eserine Arapça olarak yazdığı secili bir şerhtir. 1327 yılı Recep ayının Regâib gecesinde (Temmuz 1909) bitirmiş olmasına rağmen 1328 yılında basılmıştır. Eserin baskısı kütüphanelerde bulunamamakla birlikte Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli'nin şahsi kütüphanesinde bir nüshasının olduğu bilinmektedir. Prof. Dr. Selami Bakırcı ve Prof. Dr. Sadi Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri Hasan Fehmi Efendi* isimli çalışmalarında bu eseri yayınlamışlardır.⁹⁰

2. الإقتصاد شرح البُرْدَةِ لِأَخْصِ الْعِبَادِ (*el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li eħassî'l-ibâd*): Çalışmaya konu olan iki eserden birincisi olan *el-İktisâd*, Bûsîrî'ye ait *Kasîde-i bürde*'ye; ileri gelen, edebiyattan anlayan kişiler için Arapça ve secili olarak yapılan bir şerhtir. Hasan Fehmi Efendi eserini 1327 yılı Recep ayında bitirmiş, Ramazan 1328'de (Eylül 1910) basılmıştır.

3. مَجْمَعُ الْفَضَائِلِ (*Mecma'u'l-fezâil*): Hasan Fehmi Efendi'nin, arkadaşlarının tavsiyesi üzerine, halkın da anlayabileceği düzeyde Türkçe olarak yazdığı *Kasîde-i bürde* şerhidir. *el-İktisâd*'daki metin, sanat, gramer tahlilleri biraz daha hafifletilmiş ve maksadı anlamayı kolaylaştıracak kıssa ve yorumlamalara ağırlık verilmiştir. Şerhin yazımı 27 Rebî'u'l-âhir 1330 Pazartesi (15 Nisan 1912) günü bitmiş ve aynı yıl basılmıştır.⁹¹

4. كشف الغوامض في علم الفرائض (*Keşfu'l-gavâmiż fi 'ilmi'l-ferâiz*): Müellifin bilinen son eseridir. İstanbul'da açılan Kadastro Mektebinde ilm-i ferâiz (miras hukuku) derslerinde hocalık yaparken hazırladığı, ders kitabı niteliğinde Türkçe bir eserdir. Ferâiz ilminin tanımı, amacı, önemi ve muhtevasının anlatıldığı eserin dili oldukça sade ve anlaşılırdır.⁹²

⁹⁰ Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 7.

⁹¹ DİA "Kasîdetü'l-Bürde" maddesinde kaside üzerine yapılan ve yayımlanan şerhler sıralanırken *Mecma'u'l-fezâil*'in şârihi Erzurumlu Hasan Fehmi, *el-İktisâd*'ın şârihi ise Hasan Fehmi b. Halil olarak zikredilmiştir ki bunlar aynı kişilerdir. Bu şekilde aktarılmasının sebebi şârihin kitapların önsözünde kendisini tanıtırken birinde kısa ve öz, diğerinde ayrıntılı bir şekilde tanıtmaması olsa gerektir.

⁹² Bkz. Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 7.

C. Kasîde-i Bürde Şerhlerini Yazma Sebebi

Hasan Fehmi Efendi, *el-İktisâd* isimli eserinin girişinde, bir sıkıntıya uğradığını ve bundan kurtulmak maksadıyla Bûsîrî'nin *Kasîde-i bürde*'sini okumaya başladığını belirtir. Müellif bu sıkıntısından kurtulduğuna fakat kasidenin lafızlarındaki fesâhat ve belâgat ile manasındaki inceliklerin kendisini derinden etkilediğine dikkat çeker. Bazı şerhlerdeki ihtilafları da bu vesileyle gören Hasan Fehmi, ifrat ve tefritten uzak, çok uzun olmayan, gereksiz ihtilaflardan arındırılmış ve secili olarak yazdığı eserini devrin şeyhülislâmına takdim eder. Eser yazıldığında (Temmuz 1909) Mehmed Sâhib Efendi (ö. 1910) şeyhülislamdır fakat Musa Kâzım Efendi (ö. 1920) meşihat makamında iken basılır.⁹³ Fakat Arapça bilmeyenlerin eserden faydalanamayacağı düşüncesiyle ve bazı dostlarının da teşvikiyle eseri *Mecma'u'l-fezâil* adıyla Türkçe olarak yeniden yazar. Bu eser için müellif, halka anlatılmasına lüzum görmediği bazı unsurları çıkardığını ve faydalı olacağını düşündüğü bazı kıssaları eklediğini belirtmektedir.⁹⁴

Diğer pek çok *Bürde* şârihleri gibi⁹⁵ Hasan Fehmi Efendi'nin şerh yazmasındaki esas amaç hastalıktan kurtulmaktan ziyade Rasûlullâh'a (s.a.v.) muhabbet, af ve şefaate talebidir. Nitekim;

أَطَعْتُ غَيِّ الصَّبَا فِي الْحَالَتَيْنِ وَمَا حَصَلْتُ إِلَّا عَلَى الْإِتْمَامِ وَالنَّدَمِ

Her iki halde de (başkalarına şiir yazmak ve hizmet etmekle) çocukça taşkınlıklarda bulundum. Neticede günah ve pişmanlıktan başka bir şey elde etmedim.

⁹³ Ramazan 1328 / Eylül-Ekim 1910 tarihinde basılmıştır.

⁹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 2-3. Bu bakış açısı diğer Osmanlı müelliflerinde de görülmektedir. Örneğin; Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1900), *İzhar* şerhi *Adalı*'yı muteber ve güzel bir kitap olarak görmesine rağmen öğrencilerin daha iyi anlayabilmesi için onların seviyesine uygun bir şekilde *Miftâhu'l-merâm fi ahvâli'l-keleme ve'l-kelem* ismiyle yeniden şerh eder. Bkz. Mustafa İsmail Dönmez, "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin (1826-1900) 'Miftâhu'l-Merâm fi Ta'rîfi Ahvâli'l-Kelime ve'l-Kelâm' Adlı İzhar Şerhinin Değerlendirilmesi", *Şarkiyat Mecmuası* 24 (2014): 58. Ayrıca ilk Türkçe şerhi yazan Lâî Ahmed b. Mustafa'nın da benzer bir kaygı nedeniyle böyle bir çalışmaya giriştiği bilinmektedir. Bkz. Şahin, "Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Terceme ve Şerhleri", 74, 96.

⁹⁵ Örneğin; Mehmed Fevzi Efendi, *Miftâhu'n-necât* isimli *Bürde* şerhini şefaate nail olmak için yazdığını açıkça ifade eder. Bkz. Muhammet Kuzubaş, "Muhammed Fevzi'nin Miftâhu'n-Necât Adlı Eseri (Kasîde-i Bürde Tahmis ve Şerhi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (2007): 159,160.

beytinin şerhinde; gençliğini şiirle ve başkalarına tabi olmakla geçirdiğini, günah, pişmanlık ve üzüntüden başka bir şey elde edemediğini bunun için de onları terk ederek gücü yettiğince bu güzel kasidenin Arapça ve Türkçe şerhlerini yazdığını söyler. Böylece din kardeşlerine vereceği bu makbul hediye vesilesiyle, harcadığı boş vakitlerden dolayı Allah Teâlâ'dan af ve mağfiret, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şefaata talep ettiğini ifade eder.⁹⁶

D. Kasîde-i Bürde Şerhlerinin Genel Özellikleri

Hasan Fehmi Efendi eserlerine Allah'a hamd, Peygamber'e (s.a.v.) salavat ile başlar, Sultan Abdülmecid'in oğlu Sultan Mehmed Reşâd'a övgüde bulunur ve eserlerini isim vermeksizin devrin şeyhülislâmına ithâf eder.⁹⁷ Eserlerinde Bûsîrî'nin ağzından şifa hikâyesini aktarır. Kasidenin diğer isimleri ve bölümleri hakkında bilgi verir ve onu okumanın şartlarını zikreder. Tüm bu bilgilerin ardından beyitleri tek tek ele alarak şiirin tahliline geçer.

Tam adı *el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li ehassi'l-'ibâd* olan eser 190 sayfadan oluşur. Fiziki olarak ilk dikkat çeken unsur, şerhedilen beyitlerin farkedilebilecek şekilde kalın karakterle ve metne ortalanmış olarak yazılmasıdır. İstidlâl edilen şiirler de aynı şekilde yeni bir satırbaşı yapılarak metne ortalanmıştır. Şârih, açıklamalarını başlıklandırma yapmadan bir veya iki paragraf halinde verir. Son paragrafı ise beytin özeti ve genel bir değerlendirmesi niteliğinde kullanır. Eserini Arapça olarak kaleme alan Hasan Fehmi Efendi 2 ile 4 cümlede bir aynı harfle cümlesini sonlandırarak secili bir üslup kullanır. Kafiyelerinde belirli bir düzen ve sıra yoktur, her beyitte farklı kafiyeler tercih eder. Cümleler çok uzun olmadığı için kullanılan seci orta uzunlukta kabul edilebilir.⁹⁸ Şârihin üslubunu göstermek adına 158. beytin şerhi burada örnek olarak zikredilecektir:

⁹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd* 185; *Mecma'u'l-fezâil*, 385.

⁹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 2; *Mecma'u'l-fezâil*, 2.

⁹⁸ Seci, bölümlerinin uzunluğu-kısalığı açısından kısa, orta ve uzun olmak üzere üçe ayrılmıştır. Yaklaşık olarak her bölümdeki kelime sayısı iki-dört arasında ise kısa, beş-on arasında ise orta,

وَالطَّفُ بِعَبْدِكَ فِي الدَّارَيْنِ إِنَّ لَهُ صَبْرًا مَتَى تَدْعُهُ الْأَهْوَالُ يَنْهَزِمُ

فَهَذَا إِثْمًا لِدُعَائِهِ وَرَجَائِهِ بِتَشْمِيلِ طَلْبِ لَطْفِهِ تَعَالَى وَإِحْسَانِهِ. وَاسْتِعْطَافُ بَوَاضِعِ الظَّاهِرِ مَوْضِعِ الْمُضْمَرِ فِي قَوْلِهِ "بِعَبْدِكَ" مَكَانَ بِي كَمَا قَوْلُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: إِلَهِي عَبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَ. وَامْتِنَالُ لِأَمْرِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ حِينَ سَمِعَ رَجُلًا يَقُولُ رَجَاءً. اللَّهُمَّ هَبْ لِي الصَّبْرَ، فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَهَ طَلَبَتْ مِنْ اللَّهِ الْبَلَاءَ. فَاطْلُبْ مِنْهُ الْعَاقِبَةَ وَالْعَطَاءَ. وَالطَّفُ هُوَ الْإِحْسَانُ الْخَفِيُّ. أَوْ الَّذِي لَيْسَ لَهُ سَبَبٌ جَلِيٌّ فَعَلَى هَذَا النَّبِيَانِ مِنْ لَطْفِهِ تَعَالَى عَلَى الْعَبْدِ إِبْهَامٌ عَاقِبَتِهِ عَلَيْهِ. فَإِنَّهُ لَوْ عَلِمَ سَعَادَتَهُ لَقَلَّ عَمَلُهُ وَاسْتَنَّدَ إِلَيْهِ. وَلَوْ عَلِمَ شَقَاوَتَهُ لَانْتَبَهَ مِنْ رَحْمَتِهِ. وَتَرَكَ الرَّجَاءَ وَالتَّدَاكُلَ لَدَيْهِ. وَقِيلَ مِنْ لَطْفِهِ تَعَالَى أَيْضًا إِخْفَاءُ أَجَلِهِ عَلَيْهِ. قَالُوا "و" فِي صَدْرِ الْكَلَامِ لِلْعَطْفِ عَلَى النَّبِيِّ أَوْ الْقَرِيبِ. وَجَمَلُهُ "إِنَّ لَهُ صَبْرًا" إِسْتِيْنَاْفٌ وَتَغْلِيْلٌ لِأَمْرِ بِمَعْنَى الطَّلْبِ. وَ"فِي الدَّارَيْنِ" مُتَعَلِّقٌ بِهِ وَالْمُرَادُ بِهِمَا الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ. وَكَلِمَةُ "مَتَى" مِنَ الظُّرُوفِ الزَّمَانِيَّةِ. وَالْمُتَضَمِّنَةُ لِلشَّرْطِ الْجَارِمَةِ لِلْفِعْلِ الَّذِي دَخَلَتْ عَلَيْهِ. وَفِي قَوْلِهِ "تَدْعُهُ" رَوَايَاتٌ ثَلَاثٌ الْأُولَى بِالذَّالِ بِمَعْنَى تَطَلُّبِهِ. وَالتَّانِيَةُ بِالرَّاءِ بَدَلُ الدَّالِ بِمَعْنَى تَحْوُفُهُ. وَالتَّالِيَةُ مِنَ الْمَلَقَاةِ تَلْفَهُ. وَ"الْأَهْوَالُ" جَمْعُ هَوَالٍ وَهُوَ الشَّدَّةُ مِنَ الْفَرْعِ الْأَكْبَرِ. فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَا سِيَّمَا فِي الْآخِرِ الْعَمْرِ. بِالرَّفْعِ فَاعِلٌ لِفِعْلِ الشَّرْطِ. "وَيَنْهَزِمُ" مُضَارِعٌ مُجْرُومٌ عَلَى أَنَّهُ جَزَاءُ الشَّرْطِ. وَالصَّبِيرُ الْمُسْتَبْرُ فِيهِ رَاجِعٌ إِلَى "صَبْرًا" وَالْجَمَلَةُ الشَّرْطِيَّةُ مَعَ الْجَزَاءِ صِفَةٌ لِ "صَبْرًا". فَالْكَسْرَةُ الْوَاقِعَةُ فِي آخِرِ الْمُضَارِعِ. كِتَابَةُ الْإِسْبَاعِ لِرِعَايَةِ الْوِزْنِ وَالسَّجْعِ. * فَحَاصِلُ الْمَعْنَى يَا رَبِّ الطَّفُ بِعَبْدِكَ الضَّعِيفِ الْمُدْنِبِ. بِتَوْفِيقِ الطَّاعَةِ فِي الدُّنْيَا وَنَيْلِ الشَّفَاعَةِ فِي الْعُقْبَى مِنَ الْحَبِيبِ. لِأَنَّ لِدَالِكَ الْعَبْدُ صَبْرًا ضَعِيفًا. مَتَى تَطَلُّبُهُ الْأُمُورَ الْمُخَوِّفَةَ أَوْ لَاقَتُهُ مُلَاقِيًا. يَنْهَزِمُ وَيُورُ صَبْرُهُ مِنْهُ لِكَمَالِ ضَعْفِهِ. لَا يُقِيمُ عَلَى مُفَاسَاةِ الْأَهْوَالِ فِيهِ. وَوَجَّهَ بَعْضُ الشَّارِحِينَ الْإِنْهَرَامَ بِالْهَلَاكِ. وَقَالَ يَنْهَزِمُ صَبْرُهُ وَلَا يَثْبُتُ فِيهِلْكَ. وَإِذَا الطَّفَقَتْ بِهِ يَثْبُتُ كَالْجِبَالِ. وَلَا يَنْهَزِمُ مِنَ الْأَهْوَالِ. وَلَمَّا اخْتَمَّ النَّاطِمُ الْفَاهِمُ قَصِيدَتَهُ بِإِكْمَالِ أَبْوَابِهَا. أَرْدَفَهَا بِالصَّلَوَاتِ عَلَى النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِأَبْلَغِ وَجْهِهَا فَقَالَ.⁹⁹

Mecma 'u'l-fezâil' de kaside beyitlerinin genel görünümü *el-İktisâd* ile benzerlik gösterir. İstidlâl için kullanılan beyitler çoğunlukla metne ortalanmış bir şekilde ayrı bir satırda verilir. Beyitlerin herbiri; genel açıklamaların yapıldığı "îzâh"; şekil, biçim, dilbilgisi ve edebî sanatların incelendiği "hall-i terkîb" ve beytin manalarının özeti niteliğindeki "mahsûl-i beyt" bölümleriyle ele alınır ve şerhedilir. Türkçe olarak yazılan şerhte kıssa ve menkıbeler daha çok kullanılmakla birlikte sanatlı bir üslup görülmemektedir. Eserin sonunda bir hâtîme bölümü mevcut olup şârih, bu bölümde üçüncü eseri olan bu kitabı *el-İktisâd* isimli şerhini izah etmek için yazdığını tekrarlar.¹⁰⁰ Yukarıda bahsi geçen 158. beytin *Mecma 'u'l-fezâil'* deki şerhi ise şu şekildedir:

وَالطَّفُ بِعَبْدِكَ فِي الدَّارَيْنِ إِنَّ لَهُ صَبْرًا مَتَى تَدْعُهُ الْأَهْوَالُ يَنْهَزِمُ

on bir ve daha fazla ise uzun seci kabul edilmiştir. Secide bölümleri oluşturan kelimeler ne kadar azsa seci o ölçüde güzel olur. Bkz. Durmuş, "Seci", 274.

⁹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 181.

¹⁰⁰ Hasan Fehmi, *Mecma 'u'l-fezâil*, 430.

(Îzâh) Nâzım-ı nihrîrin recâya hırşî gâlip ve ziyâde olduğundan için bu beytle lütf ve ihsân-ı ilâhiyeniñ recâsı talebini dünyâ ve âhirete teşmîl ile kaşîdesini itmâm eylediği mişillû mütekellim zamîri mevzî'inde ism-i zâhir olan عَدَّ lafzınıñ bu maqâmda îrâd eylemesiyle de fuşâhâ-yı 'Arab'dan bir zâtıñ münâcâtında söylediği اَللّٰهُمَّ اِنَّا كَا الْوٰى عِبْنُكَ الْعٰصِي اَتَاكَ kavliyle istiñâf idüb "Yâ Rabbî seniñ 'abd-i müznibiñ me'âşiden rücû'la seniñ dergâh-ı uluhiyyetine müteveccih olüp afvıñ diler" dediği gibi nâzım da tezellülde ziyâde için lütf-i ilâhiyyeyi talep ve recâda ânın işrine tebe'iyet ve emr-i irâde-i Hazret-i Nebevî'ye imtişâl eylemiştir. Çünkü Hazret-i Rasûlullâh bir racülün münâcât eylediği vakitte "اللّٰهُمَّ هَبْ لِي الصَّبْرَ" ya'ni "Yâ Rabbî bana şabır ihsân eyle!" dediğini işittiğinde ol racüle buyurdular ki: "Sen Cenâb-ı Allah'tan ma'nâ-yı melzûmu olan belâyı talep eylediñ, zîrâ şabır belânıñ lâzımıdır. Cenâb-ı Haq ve feyyâz-ı muflakdan dünyada ibâdet için âfiyet ve ukbâda derecât için ihsân ve aţâsını talep eyle". Binâen'aleyh nâzım-ı kâmil de dünyâ ve ukbâda lütf ve ihsân-ı ilâhiyyeyi recâ ve talep ile kaşîdesine hitâm vermiştir ki lütf bi-hasebi luga rifk ile mu'âmele demektir ve muhakkikîn-i şûfiyyeye göre de dünyâda Cenâb-ı Allah'ın lütfü ibâdete tevfiq, ukbâda dahî re'fet ve merhamet-i ilâhiyyeden kinâyedir. Şu halde nâzımın mısra-ı şânîsiniñ meâline nazaran bu beyitte şabır, mukâbeleye muktedir olmayub rifk ile muâmeleye muhtâc bulunan bir şahş-ı zaife teşbîh olunarak istiâre-yi mekniyye ve 'anvâr-ı zikri de âna qarîne ve tahtyiliyye olmuş olur ki ekşer insana dâhiye¹⁰¹ ve dîv u belâ endâm-nümâ olunca şabr ve taħammüle mecâli qalmayub şabırî firâr ider ve perîşân ve bîkarâr olub gider dimekdir. Binâen 'alâ hâzâ ba'zılar demişdir ki ekşer evkâtde şabr ihtiyâr-ı cüziyyeye tâbî' olmayup şıf merhamet-i ilâhiyyeye vâbeste¹⁰² olduğundan Cenâb-ı Allah nazm-ı celîinde اَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِالله buyurmuştur ki hulâşa-i meâli "Yâ Muhammed sen şabr eyle seniñ şabrıñ hemân ancak kabza-i celâl-i ihtivâ-yı rabbâniyyede olduğundan irâde buyurur ise şabridebilirsın dimekdir. Ânınçün nâzım-ı fâhim mişillû ekşer fuzâla عَدَّ için recânıñ tağlîbi lüzûmunu terciħ idüb ve farq-i münâcâta da devam eylemişlerdir. Ba'zı muhakkikîn dahî lütf u ihsân-ı hafî veyahûd sebep-i celîsi olmayan ihsândır deyü ta'rîf eylemişlerdir ki bu ma'nâca kulların âkıbetiniñ ibhâmı da bir lütf-i ilâhiyyedir. Çünkü kul saâdet halini bilse âna istinâden amelini taqlîl eder. Derecâttan mahrûm olur. Eğer şekâvetini bilse rahmet-i ilâhiyyeden kunût ve ye's hâşıl olub recâ ve tezellülünü terk ile me'âşiyeye inhimâk eyler. Ne'ûzu billâhi te'âla ba'zılarda abdın eceliniñ ihfâsı dahî lütf-i ilâhiyyededir. Zîrâ eceliniñ zaman ve mekânını bilse kendiniñ ve üzerine nafaqası vâcib olan 'iyâliniñ nafaqasını talep ve esbâbına teşebbüsü terkiyle tãakati olmayarak ibâdetden dûr¹⁰³, kendi ve iyâliniñ

¹⁰¹ Dâhiye: Âfet, musîbet, kazâ.

¹⁰² Vâbeste: Bağlı.

¹⁰³ Dûr: Uzak.

kefâfîniñ talebini terkiyle şevâbdan mehcûr olduğu mişillû intizâm-ı âlemde halelpezîr¹⁰⁴ olur demişlerdir. (Hall-i Terkîb) Şadr-ı beytte bulunan و الطَّفُّ olûp âtîfe olûp fi'l ve tahtında müstetir أَنْتَ fâil zamîriniñ cümlesini qarîb veya ba'îdi olan اجْعَلْ cümle-i fi'liyyeleri üzerine atf için olmağla “Yâ Rabbî sen lütf ve ihsân eyle!” demek olûb emirde ednâdan a'lâya olduğu cîhetle taleb ve recâ ma'nâsını ifâde eylediğinden cümle-i duâiyye denilür. بِعَبْدِكَ fi'l-i mezkûra mute'allıq ve mef'ûl-un bih gayr-i şarîhidir. فِي الدَّارَيْنِ kelimesi dünyâ ve âhiretten kinâye olarak fi'l-i mezkûruñ zarf ve mef'ûlün fihidir. إِنَّ لَهُ صَبْرًا da لَهُ ا رَاجِعًا zamîriyle zarf-ı müsteşar olarak إِنَّ'niñ muqaddem haberî صَبْرًا dahî manşûb ismi ile cümlesi istînâf-ı me'âni ve taleb ma'nâsına olan emr-i hâzırı ta'lîl ve suğrâ maqâmında olûb tertîb-i kıyâsî sehl olduğundan taht-ı maqâle hâcet görülmemiştir. مَتَى مَتَى kavlindeki مَتَى kelimesi şart ma'nâsını mütażammın zurûf-u zemâniyyeden olduğundan üzerine dâhil olduğu iki fi'li cezm eylemiş ve fi'l şartınıñ ma'mûlû bulunmuşdur ki مَتَى fi'l-i muzâri'i مَتَى مَتَى'dan mu'tel bulunduğu cîhetle cezm alâmet âhirinden vav sâkit olûb mef'ûl zamîri de صَبْرًا a râci' dir. İmdi bu maqâmında üç rivâyet olûp birisi bulduğumuz nüşha gibi د “dâl” ile دَعْوَةً den talep ma'nâsınadır. İkincisi د “dâl”ın bedeline ر “râ” ile tehfûf ma'nâsına olan رَوْع'dan رَوْعُ lafzında olmasıdır. Üçüncüsü مَلَاقَةً'dan مَلَاقَةً lafzıyla vâki' olmuş bulunmasıdır. Ba'zı şarîhler مَتَى'nun mef'ûl zamîrini ا رَاجِعًا'yla ma'nâsı “Yâ Rabbî dârınıñ hevl ve şiddeti bu abdimi çağırıp taleb eylediği vakitte sen lütf ve merhamet eyle” demek olur demişlerdir. İş bu tevcîh ânifen zikrolunan ikinci ve üçüncü nüşhalara göre nazm-ı ibâreye muvâfık ise de mu'temedün aleyh bulduğumuz birinci nüşhaya nazaran ibarede cereyanı beyân olunan istiâreden hâsıl olan belâgat fevt olmuş olur. Üç rivâyete göre de fi'l-i muzâri'in müenneş şıygası olmağla şiddet ve feze' manâsına olan هَوْل'in cem'i olûp dünyâda mevt vaktindeki şiddet ve âhirette maḥall-i ḥaşrde zuhûr iden feze'-i ekberden kinâye olan اَهْوَال lafzı merfû' ve fâili olarak cümlesi fiil-i şarttır. مَتَى fi'l-i muzâri'i dahî meczûm ve tahtında müstetir صَبْرًا a râci' fâil zamîriyle berâber cümlesi cezâ-i şart olûp fi'l şart mea cezâ cümle olduğdan sonra صَبْرًا'nın sıfatıdır. Şu halde fi'l-i muzâri'-i mezkûruñ âhiri meczûm iken yâ-yı işbâ' gibi kesra ile kıraat olunması vezin ve kâfiyyeye ri'âyet için olmuş olur. (Maḥşûl-i Beyt) Yâ Rabbî za'îf ve müznib olan 'abdını dünyâda tâate tevfiq, ve âhirette fazl ve keremiñle Ḥabîbiñ şefâatine nâil olmağı ihsân eyle, zîrâ bu abd-i fakîrin kemâl-i za'findan nâşi hâl-i mevt ve ḥaşirde qorqutucu olan hevl ve âfetler tevcîh ve taleb eylediği veyâ mülâkî olduğu vakitte ânîñ şabri firârıyla münhezim ve perîşân olur. Ba'zı şarîhler şabri münhezim olur demek helâk olûp şâbit olamaz luḫ eylediğîñ vakitte ehvâlin te'âkubundan pervâsı olmayûb cibâl gibi şâbit olur deyû tevcîh eylemişler ise de ehl-

¹⁰⁴ Halelpezîr: Bozulan, hâlel bulan, eksik.

i luğatiñ kavillerine muhâlif bir tevcîh olduğu gibi siyâk-ı ibârede âna delâlet ve taḥammül olmadığı bedihîdir.¹⁰⁵

el-İktisâd ve *Mecma‘u‘l-fezâil* adlarından da anlaşılacağı üzere, faziletlerin toplandığı kısa ve öz bir kitap olma iddiasındadır. Şârih de yeri geldikçe “muhtasar şerh”¹⁰⁶ olma vurgusu yapmaktadır. Bu çerçevede bazen detayları okuyucunun anlayışına bırakır,¹⁰⁷ bazen de okuyucuyu tarih, tefsir ve siyer kitaplarına yönlendirir.¹⁰⁸ Kimi zaman da bir mevzuyu ikinci kere anlatmayıp önceki beyti referans olarak gösterir.¹⁰⁹

Şerhlerde, dil edebiyat ve belâgatla ilgili temalar yanında, tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, din ve kıssa gibi İslam kültürü çerçevesi içinde yer alan konulara değinilir.

Şerhlerin geneline bakıldığında Hasan Fehm Efendi’nin Bûsîrî’ye karşı bir hayranlığının bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Ondan genellikle nâzım-ı nihrîr,¹¹⁰ nâzım-ı nihrîr-i kâmil,¹¹¹ nâzım-ı kâmil,¹¹² nâzım-ı nihrîr-i fehîm,¹¹³ nâzım-ı fehîm,¹¹⁴ nâzım-ı nihrîr-i fâdil,¹¹⁵ şâir-i mâhir-i belîğ,¹¹⁶ nâzım-ı fâhim,¹¹⁷ nâzım-ı âşık ve muhibb-i sâdik,¹¹⁸ nâzım-ı mütebahhir,¹¹⁹ nâzım-ı nihrîr-i ârif-i

¹⁰⁵ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 419-421.

¹⁰⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 154, 183; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 40, 86, 92, 97, 137, 164, 169, 178, 195, 200, 341, 348, 427.

¹⁰⁷ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 131.

¹⁰⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120, 124; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 86, 192, 272.

¹⁰⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 183; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 137, 335, 427.

¹¹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 8, 35, 60, 104, 106, 111, 116, 121, 122, 124, 129, 130, 137, 142, 143, 146, 149, 150, 158, 159, 168, 175; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 26, 52, 57, 58, 76, 107, 126, 142, 144, 135, 161, 164, 167, 168, 179, 181, 186, 197, 220, 222, 227, 231, 232, 236, 242, 244, 250, 254, 256, 259, 261, 263, 268, 273, 276, 279, 285, 287, 296, 301, 304, 305, 307, 316, 318, 330, 332, 343, 348, 358, 371, 376, 384, 386, 389, 398, 406, 409, 413, 419, 426.

¹¹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 54, 173, 182, 184; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 12, 22, 183, 194, 201, 280, 288, 291, 310, 321, 334, 346, 358, 360, 366, 374, 383, 387, 390, 395, 401, 408, 424, 428.

¹¹² Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 122, 216, 226, 231, 240, 281, 308, 328, 332, 339, 342, 403, 412, 417, 419.

¹¹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 13, 254; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 336, 369, 391.

¹¹⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120.

¹¹⁵ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 212, 247, 362, 400.

¹¹⁶ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 65.

¹¹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 43, 69, 123, 173, 177, 181; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 29, 43, 46, 144, 204, 241, 243, 245, 254, 324, 364, 378, 396, 420.

¹¹⁸ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 21, 240, 322, 380, 399, 408, 429.

¹¹⁹ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 162.

rabbânî,¹²⁰ nâzım-ı nihrîr-i müdakkik,¹²¹ nâzım-ı fâhim-i mütefennin,¹²² nâzım-ı nihrîr-i efdalü'l-fudalâ,¹²³ nâzım-ı fâhim-i efdalü'l-fudalâ,¹²⁴ nâzım-ı merhûm,¹²⁵ nâzım hazretleri,¹²⁶ âşık ve muhibb-i sâdık bulunan nâzım-ı fâdil-ı nihrîr-i kâmil,¹²⁷ nâzım-ı nakî,¹²⁸ nâzım-ı muhakkik,¹²⁹ nâzım-ı nihrîr-i kâmil-i muhakkik,¹³⁰ nâzım-ı nihrîr-i kâmil-i fehhâm¹³¹ nâzım-ı nihrîr el-arîf bi'l-fadl ve'l-kemâl,¹³² nâzım-ı kerîm,¹³³ şeklinde övgüyle söz eder. Ayrıca şâirin belîğâne mâhirâne beyanlarına¹³⁴ bu maharetlerinin bütün şairlerin önderi olduğunu açıkça gösterdiğine¹³⁵ değinir. Nâzımın kendini yerdiği beyitlerdeki mütevazı tavrını¹³⁶ ve Hz. Muhammed'den (s.a.v.) bahsederken kullandığı edepli ifadelerini takdirle karşılar.¹³⁷ Kelâmî konulara hâkimiyetinden dolayı nâzımı över, onun her bir kelimesiyle bir görüşü reddeden bazı beyitlerini oldukça sanatlı bulduğunu ifade eder.¹³⁸

Hasan Fehmi Efendi, saygı dolu ifadelerine rağmen nâzımı eleştirmekten geri durmaz. Teşbih-i maktûb olan yerlerde hep itiraz eder. (Benzetilen benzeyenden daha yüce olmalıdır kuralı gereği) Efendimiz'in (s.a.v.) güneşe, saçlarının misk-i ambere benzetilmesini teşbih hatası olarak görür. Ancak nâzımı bu yönüyle eleştirirken de edepli bir üslup kullanır.¹³⁹

Hasan Fehmi Efendi kasidenin beyitlerini kendi aralarında da mukayese etmiştir. Örneğin;

¹²⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 43.

¹²¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 127.

¹²² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 15; *Mecma'u'l-fezâil*, 26.

¹²³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 16, 29, 173.

¹²⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 101.

¹²⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 13, 54.

¹²⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 140.

¹²⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 95.

¹²⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 107.

¹²⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 111.

¹³⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 129.

¹³¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 136.

¹³² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 161.

¹³³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 393.

¹³⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 334.

¹³⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 366.

¹³⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 39, 40; *Mecma'u'l-fezâil*, 74,78.

¹³⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 95.

¹³⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 115; *Mecma'u'l-fezâil*, 249.

¹³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 67, 109; *Mecma'u'l-fezâil*, 138, 235.

كَأَنَّهُمْ هَرَبًا أَبْطَالُ أَبْرَهَةَ أَوْ
عَسْكَرٌ بِالْحَصَى مِنْ رَاحَتَيْهِ رُمِي
نَبْدًا بِهِ بَعْدَ تَسْبِيحِ بَيْطِنِهِمَا
نَبْدَ الْمُسْبِحِ مِنْ أَحْشَاءِ مُنْتَقِمِ

“Sanki Ebrehe’nin (Ebabilden kaçan) savaşçıları gibi kaçtılar veya Rasûlullâh(sas)’in avuçlarından atılan çakılların bozguna uğrattığı askerler gibi... O taşlar ki tesbih eden Hz. Yunus(a.s.)’in balığın karnından sahile atıldığı gibi Rasûlullâh(sas)’in avuçlarından tesbih eylenip atıldılar.”

beyitlerini nâzımın en belâgatlı beyitleri olarak nitelendirir.¹⁴⁰ Beyitlerin açıklamalarını ise zaman zaman duâ cümleleri ile bitirir.¹⁴¹ Hatta nâzım Bûsîrî’nin üslûbunu çok beğendiği için “Allah onun derecesini âlî eylesin” diyerek dua eder.

Hasan Fehmi Efendi, *Kasîde-i Bürde*’nin nâzımına saygı duyduğu gibi onun eserleri üzerine mesai harcayan diğer şârihlere de saygı duyar, yeri geldikçe onları övgüyle anar. Bir şârihten *şârih-i nihrîr* olarak bahsederken¹⁴² örneğin; Şeyhzade’yi *şârih-i şehîr* olarak anar, Mekkîzâde’yi *şârih, şeyhulislâm ve müftî-i enâm eş-şehîr* ve *şârih-i fâzıl* olarak yâd eder.¹⁴³ Hatta kitabında yararlandığı dil âlimlerinden İsmâuddîn İsferyânî (ö. 945/1538) için *Allâme-i İsmâ, Allâme-i muhakkik, Allâme-i bî-müdânî* gibi övgülerde bulunur.¹⁴⁴

Hasan Fehmi Efendi’nin, diğer *Bürde* şârihlerini yeri geldiğinde takdir edip övdüğü vaki olmakla birlikte onların görüşlerini eksik ve yanlış bulduğunda eleştirdiği de olmuştur. Ancak çalışmanın ikinci bölümünde eserler ayrıntılı bir şekilde inceleneceği ve şârihlerin görüşleri üzerinde özellikle durulacağı için tekrara düşmemek adına bu kısımda belirtilen konulara girilmeyecektir.

E. *Kasîde-i Bürde* Şerhlerinde Yararlandığı Kaynaklar

Hasan Fehmi Efendi çeşitli vesilelerle farklı alanlardan yetmiş aşkın eser ve müellife referans vererek şerhini kapsamlı bir araştırma sonucu meydana getirmiştir. Şârihin kaynaklarına baktığımızda hicrî ikinci asırdan kendi devrine

¹⁴⁰ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 189.

¹⁴¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 43, 77, 89, 113, 165; *Mecma’u’l-fezâil*, 82, 107, 149, 161, 188, 247, 324, 380.

¹⁴² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 103.

¹⁴³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48, 180.

¹⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 8, 202, 203. Bî-müdânî: eşsiz, denksiz.

kadar olan zaman diliminde yaşamış fakih, muhaddis, kelim ve dil âlimi, müfessir, filozof ve mutasavvıfları görmemiz mümkündür.

Hasan Fehmi Efendi'nin eserlerinde ismen zikrettiği ilim adamlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Zührî (ö. 124/742),¹⁴⁵ İmâm Mâlik (ö. 179/795),¹⁴⁶ Sîbeveyhi (ö. 180/796),¹⁴⁷ İmam Kisâî (ö. 189/805),¹⁴⁸ Ferrâ (ö. 207/822),¹⁴⁹ Ahfeş (ö. 215/ 830),¹⁵⁰ Asmaî (ö. 216/831),¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),¹⁵² Müslim b. Haccâc (ö. 261/875),¹⁵³ İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894),¹⁵⁴ el-Bezzâr (ö. 292/905),¹⁵⁵ Eş'arî (ö. 324/935),¹⁵⁶ Arîb b. Sa'd (ö. 369/979),¹⁵⁷ Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011),¹⁵⁸ Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014),¹⁵⁹ İbn Sînâ (ö. 428/1037),¹⁶⁰ Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072),¹⁶¹ el-Beyhakî (ö. 458/1066),¹⁶² Gazzâlî (ö. 505/1111),¹⁶³ ez-Zemahşerî (ö. 538/1144),¹⁶⁴ Ahmet er-Rufâî (ö. 578/1182),¹⁶⁵ Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221),¹⁶⁶ es-Sekkâkî (ö. 626/1229),¹⁶⁷ İbn Arabî (ö. 638/1240),¹⁶⁸ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273),¹⁶⁹ İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274),¹⁷⁰ Ebu'l-Abbâs el-Kevâşî (ö. 680/1281), Kâdî Beydâvî (ö.

¹⁴⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 274.

¹⁴⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 54; *Mecma'u'l-fezâil*, 109.

¹⁴⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 143; *Mecma'u'l-fezâil*, 317, 320, 409.

¹⁴⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 65; *Mecma'u'l-fezâil*, 134.

¹⁴⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 165; *Mecma'u'l-fezâil*, 380.

¹⁵⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 72; *Mecma'u'l-fezâil*, 150, 306, 363, 409.

¹⁵¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 17; *Mecma'u'l-fezâil*, 30.

¹⁵² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96; *Mecma'u'l-fezâil*, 202.

¹⁵³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96, 124, 141, 152; *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 272, 312, 341.

¹⁵⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 177.

¹⁵⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 305.

¹⁵⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 312.

¹⁵⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 404.

¹⁵⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 12.

¹⁵⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48; *Mecma'u'l-fezâil*, 93.

¹⁶⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 325.

¹⁶¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 42; *Mecma'u'l-fezâil*, 80.

¹⁶² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48; *Mecma'u'l-fezâil*, 93.

¹⁶³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 26; *Mecma'u'l-fezâil*, 49, 408.

¹⁶⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 6, 61, 103; *Mecma'u'l-fezâil*, 15, 219.

¹⁶⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 51.

¹⁶⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 69, 415.

¹⁶⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 6, 103; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 15, 219, 258.

¹⁶⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 132, 178; *Mecma'u'l-fezâil*, 117, 221, 293, 411, 412.

¹⁶⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 66; *Mecma'u'l-fezâil*, 136.

¹⁷⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 218, 306, 323.

685/1286),¹⁷¹ Şeyh Sadî (ö. 691/1292),¹⁷² Rükneddin el-Mekârimî es-Simnânî (ö. 736/1336),¹⁷³ Muhammed b. Abdullah Şiblî (ö. 769/1367),¹⁷⁴ Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392),¹⁷⁵ Ebû Ali el-Cürcânî (12. asır),¹⁷⁶ es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413),¹⁷⁷ İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra),¹⁷⁸ Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (ö. 855/1451),¹⁷⁹ Allâme Hayâlî (ö. 875/1470),¹⁸⁰ Mevlânâ Câmî (ö. 898/1492),¹⁸¹ Celâleddîn-i Devvânî (ö. 908/1502),¹⁸² Muhammed b. Alî el-Karabâğî (ö. 942/1535),¹⁸³ Allâme 'İsâm (ö. 945/1538),¹⁸⁴ Ebu'l-Bekâ (ö. 1095/1684),¹⁸⁵ İsmail Hakkı (ö. 1137/1725),¹⁸⁶ Gümüşhanevî Ahmed Efendi (ö. 1813-1893),¹⁸⁷ Cafer Paşa,¹⁸⁸ İbn-i Asâkir,¹⁸⁹ Şeyh Ahmed Mülsem.¹⁹⁰

Şârih bazen de müellif ismi zikretmeksizin sadece kitaplardan bahseder. Şerhlerde; *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye*,¹⁹¹ *Burhân-ı kâtî*,¹⁹² *Câmiu's-sağîr*,¹⁹³ *Delâilü'n-nübüvve*,¹⁹⁴ *Firdevsü'l-Ahbâr*,¹⁹⁵ *Hayâtü'l-hayevân*,¹⁹⁶ *Hilye*,¹⁹⁷

¹⁷¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 93, 96, 102, 105, 116, 132, 138; *Mecma'u'l-fezâil*, 60, 196, 202, 224, 251, 283, 294, 306, 332, 377, 387, 392, 377, 378, 392, 411.

¹⁷² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 136.

¹⁷³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 134; *Mecma'u'l-fezâil*, 297.

¹⁷⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 177.

¹⁷⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 230.

¹⁷⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 77.

¹⁷⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 57; *Mecma'u'l-fezâil*, 115.

¹⁷⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 183.

¹⁷⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 253.

¹⁸⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 7.

¹⁸¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 313, 317.

¹⁸² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 96.

¹⁸³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 31.

¹⁸⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 202, 203.

¹⁸⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 143, 145; *Mecma'u'l-fezâil*, 321, 323. Aynı isimli birden fazla ilim adamı olmakla birlikte kelime ile ilgili bilgi verdiği için *Külliyât* sahibi Ebu'l-Bekâ olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁸⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 75. Müellifin tefsirinden bahsedildiği için İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁸⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 5.

¹⁸⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 14; *Mecma'u'l-fezâil*, 24. Vefat tarihi tespit edilememiştir.

¹⁸⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 152. Eserde İbn Asâkir'den bir hadis nakledilmiştir. Ancak bu isimde birden fazla muhaddis bulunmaktadır.

¹⁹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 162; *Mecma'u'l-fezâil*, 372. Vefat tarihi tespit edilememiştir.

¹⁹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 44, 130; *Mecma'u'l-fezâil*, 55, 70, 84, 288, 341, 341. Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserine Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) yazdığı şerhtir.

¹⁹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 164. Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin (ö. 17.yy) yazdığı Farsça'dan Farsça'ya sözlüktür.

¹⁹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 122; *Mecma'u'l-fezâil*, 17, 27, 267, 362. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) derlediği kısa hadisleri ihtiva eden eseridir.

¹⁹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 130. Aynı isimli birden fazla müellifin eseri mevcuttur. Hangi müellif olduğunu belirtecek herhangi bir ipucuya ulaşılamamıştır.

Marifetname,¹⁹⁸ *Mesnevî*,¹⁹⁹ *el-Muvatta*,²⁰⁰ *el-Müfredât*,²⁰¹ *Sahihayn*,²⁰² *Şerhu'l-Akâid*,²⁰³ *Şifâ-i Şerîf*,²⁰⁴ *et-Tuhfetü'l-marziyye*,²⁰⁵ *Târîh-i Nisâbü'rî*,²⁰⁶ *Tarîkat-ı Muhammediyye*²⁰⁷ ve *Tarîkat-ı Muhammediyye şerhi Vesîle*²⁰⁸ zikredilmiştir.

Hasan Fehmi Efendi, şerhte bazen diğer şârihlerle aynı görüşü paylaşmış, bazen onların yorumlarında tekellüf bulmuş bazen de hatalı bulup eleştirmiştir. Çoğu zaman isim zikretmemekle beraber *Kasîde-i bürde* şârihlerinden Şeyhzâde Muhyiddîn (Şârih-i şehîr),²⁰⁹ Harpûtî Ömer en-Naimî,²¹⁰ Allâme-i Bâcûrî,²¹¹ Şeyhülislâm Mekkîzâde,²¹² Abidin Paşa,²¹³ Bedreddîn Zerkeşî,²¹⁴ Şârih-i Kürdî,²¹⁵

¹⁹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 171; *Mecma'u'l-fezâil*, 394. Deylemî'nin (ö. 509/1115) kısa metinli hadisleri bir araya getirdiği eseridir.

¹⁹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 100; *Mecma'u'l-fezâil*, 213. Demîrî'nin (ö. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki eseridir.

¹⁹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 100; *Mecma'u'l-fezâil*, 213. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ* isimli eseridir.

¹⁹⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 11, 133. İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin (ö. 1194/1780) başta ahlâk ve tasavvuf konularına yer veren çok yönlü eseridir.

¹⁹⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 305, 375. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biridir.

²⁰⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 54.

²⁰¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 183, 326. Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı) Kur'an'daki garîb kelimelere dair sözlüğüdür.

²⁰² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 97, 105, 110, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 237.

²⁰³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 132; *Mecma'u'l-fezâil*, 294. Necmeddin en-Neseffî'nin (ö. 537/ 1142) akaide dair risâlesine Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yazdığı şerhtir.

²⁰⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 46; *Mecma'u'l-fezâil*, 88. Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) Peygamber sevgisine ve Hz. Peygamber'in müslümanlar üzerindeki haklarına dair eseridir.

²⁰⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 33, 223. Abdülmecid b. Ali el-İdvî ez-Zeynebî (ö. 1303/ 1886)'nin eseridir.

²⁰⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 183; *Mecma'u'l-fezâil*, 427. Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) eseridir.

²⁰⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 30; *Mecma'u'l-fezâil*, 44, 55. Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) kitap ve sünnet bağlamında ahlâkî konulara dair Arapça eseridir.

²⁰⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 341. Hacı Receb b. Ahmed'e ait olup tam adı *el-Vesiletü'l-Ahmediyye ve'z-zerîatü's-Sermediyye fî şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*'dir.

²⁰⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 8, 13, 26, 42, 57, 61, 62, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 83, 87, 92, 95, 141, 144, 148, 153, 158, 165, 167, 169, 177, 180; *Mecma'u'l-fezâil*, 12,80, 93, 95, 115, 125, 127, 141, 143, 147, 149, 154, 173, 182, 190, 201, 221, 242, 302, 322, 333, 344, 360, 380, 383, 385, 386, 390, 410, 416.

²¹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 14, 52, 64,74, 101, 102, 107, 111, 117, 138, 167, 170, 174, 182; *Mecma'u'l-fezâil*, 23, 71, 104, 131, 187, 216, 219, 256, 308, 386, 423.

²¹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 13, 15, 38, 44, 51, 59, 61, 88, 88, 100, 125, 137, 152, 174, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 10, 12, 23, 26, 72, 92, 101, 125, 201, 212, 276, 342, 413.

²¹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 6, 48, 102, 104, 112; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 93, 210, 221, 242.

²¹³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 51.

²¹⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 38, 66; *Mecma'u'l-fezâil*, 71, 136, 294, 315, 320, 323, 327.

²¹⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 322, 396, 401, 429. *Kasîde-i bürde* şârihleri arasında Şârih-i Kürdî (Geredî)'nin ismine rastlanamamış, vefat tarihine de ulaşlamamıştır.

Saduddin et-Teftâzânî,²¹⁶ İbn Kassâr,²¹⁷ İbn Merzûk²¹⁸ ve Musannifek'in²¹⁹ isimlerini zikretmiştir.

F. Hasan Fehmi Efendi ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Hasan Fehmi Efendi'nin adı ve eserleri bazı kaynaklarda geçmekle birlikte hakkında verilen bilgiler sınırlı düzeydedir. Carl Brockelmann (ö. 1956), *Târîhu'l-edebe'l-'Arabî* isimli eserinde yalnızca Türkçe şerhinden bahseder fakat *el-İktisâd*'a değinmez.²²⁰ Hâlbuki bu eser şârihin esas şerhidir. Türk dili ve edebiyatı dergisinde ise *Mecma'u'l-fezâil*, tercüme eseri olarak geçer.²²¹ Ancak bu tercüme değil Türkçe münferit bir şerhtir. Cumhuriyet döneminde *Kasîde-i bürde* üzerine yapılan akademik çalışmalarda genellikle Hasan Fehmi Efendi'nin iki farklı şerhi olduğu dikkatlerden kaçmasa da hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmemektedir.

Şârih hakkında yalnızca 2015 yılında Atatürk Üniversitesi Yayınları'ndan çıkan *Erzurum'un Yüzleri Hasan Fehmi Efendi* isimli bir çalışma bulunmaktadır. Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Önce Hasan Fehmi Efendi'nin hayatı ve eserleri zikredilmiş ardından *Kasîde-i münferice*'nin nâzımı İbnü'n-Nahvî'nin (ö. 513/1119) hayatı hakkında kısa bir bilgi verilerek kaside metni ve tercümesi verilmiştir. Hasan Fehmi Efendi'nin *Tuhfetü's-sâlikîn 'ale'l-Kasîdeti'l-münferice* isimli eserinin tam metni ve diğer eserlerinin ilk sayfaları da çalışmanın sonuna eklenmiştir.²²²

Yazarlar Hasan Fehmi Efendi'nin hayatıyla ilgili çok bilgi bulunmadığını, mevcut bilgilerin ise eserlerinin önsözlerinde kendi hakkında verdiği kısa

²¹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 61, 70; *Mecma'u'l-fezâil*, 125, 145.

²¹⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 402, 404. *Kasîde-i bürde* şârihleri arasında İbn Kassâr'ın ismine rastlanamamış, vefat tarihine de ulaşamamıştır.

²¹⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 47, 134; *Mecma'u'l-fezâil*, 92, 297, 408, 409.

²¹⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 401.

²²⁰ Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebe'l-'arabî*, 5: 90.

²²¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler- İsimler- Eserler- Terimler)*, c. 5 (İstanbul: Dergâh yay, 1982), 213'den naklen Bahattin Karaman, "Bûsirî'nin Kasîde-i Bürdesi Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler", *S.Ü. Fen-Ede. Fak. Dergisi* 6 (1991): 170.

²²² Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 21-99.

bilgilerden ibaret olduğunu ifade etmekte ve bunlardan hareketle hayatını aydınlatmaya çalışmaktadırlar.²²³ Bu sebeple eserde şârihin hayatıyla ilgili kısa ve bazen de tahminden öteye gitmeyen bilgiler bulunmaktadır. Çalışmada dipnot gösterilmediği için kaynakçada belirtilen belgelerden nasıl yararlandığı anlaşıl原因mamaktadır. Şöyle ki kaynak gösterilen arşiv belgelerinde teze konu olan Hasan Fehmi Efendi'yle doğrudan bir ilişki de kurulamamıştır.²²⁴

Ancak yapılan araştırma sonucu ulaşılamayan *Tuhfetü's-sâlikîn 'ale'l-kasîdeti'l-münferice* isimli eserle alakalı bilgiler söz konusu çalışma sayesinde günyüzüne çıkmaktadır. Eserin tam metninin verilmesi ve yazarın kendi elyazısı ile yazdığı bir notun bulunduğu sayfanın yayımlanması ilim dünyasına güzel bir katkı sağlamıştır.

Şârihin hayatıyla ilgili arşiv kayıtlarının kullanıldığı ilk akademik çalışma olması, bu tezin önemini artırmaktadır.

²²³ Bakırcı ve Çöğenli, *Erzurum'un Yüzleri*, 5.

²²⁴ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Mektûbî (MF. MKT), 844: 52; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd), 141: 201; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektûbî (DH. MKT), 795: 61; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektûbî (DH. MKT), 2657: 52.

İKİNCİ BÖLÜM

I. HASAN FEHMİ EFENDİ’NİN *KASİDE-İ BÜRDE’Yİ ŞERH* YÖNTEMİ

Şerh sözlükte; kesmek, açmak, ortaya çıkarmak²²⁵, müphem bir şeyi açmak ve anlamak²²⁶ keşf ve beyan etmek²²⁷ demektir. Terim olarak; İslâm dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir telif türüdür.²²⁸ Şerh geleneğinin İslâm öncesinden itibaren çeşitli milletlerde mevcut olduğu bilinmektedir. İslâm dünyasındaki şerh ve hâşiye²²⁹ geleneğinin ilk dönemlere kadar uzandığı, daha sonra özellikle Memlûkler ve ardından Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in Kur’an’daki bazı meseleleri tefsir etmesi, az bilinen kelimelerin mânalarını ve Kur’an hükümlerini açıklaması İslâm kültüründe şerhin başlangıcı kabul edilebilir.²³⁰

Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657); her müellifin eserini, şerhe ihtiyaç duyulmaksızın bizzat anlaşılması için yazdığını ancak bazen şerhe ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Bu, müellif ile okuyucunun aynı ilmî seviyede olmamasından, eserin özet bilgi içermesi veya eserde yoruma muhtaç, mecâzî ifadelerin kullanılmasından kaynaklanabilmektedir.²³¹ İhtiyaç vaki olmakla birlikte mecâzî

²²⁵ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.2 (Beirut: Dâr-u Sâdır, t.y.), 497.

²²⁶ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu’l basît fi tercümeti’l-Kamûsü’l-muhît*, c. 1 (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1304), 484.

²²⁷ Mustafa Şemsettin Karahisârî, *Ahterî-i kebîr* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293), 535.

²²⁸ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 555.

²²⁹ Hâşiye, sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren, genellikle şerhlere dair yapılan açıklama, eleştiri ve ilâve tarzı notlara denir. Bkz. Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 419.

²³⁰ Sedat Şensoy, “Şerh”, 556.

²³¹ Kâtip Çelebî, “Mukaddime”, *Keşfü’z-zünûn*, 1: 36-37.

ifadelerin yoğunlukla kullanıldığı edebî metinlerin şerh yöntemiyle alâkalı sabit ve genel geçer kuralları belirleyen bir disiplinden de bahsetmek oldukça güçtür. Şârihler, şerh ettikleri eserin içeriği, yapısı, dili, hedef kitlenin özellikleri gibi konuları dikkate alan bir çizgide eserlerini vücuda getirmişlerdir. Bu anlamda serbest tavır sergilenmesi sebebiyle şârihlerin birbirinden tamamen bağımsız hareket ettiklerini söylemek ise mümkün değildir.

Genel olarak şerhler; rivayet ve dirayet ağırlıklı yani bilgi aktarmayı hedefleyen şerhler ve açıklama yönü ağır basan şerhler olarak ikiye ayrılmaktadır. İkinci türde şerh usulünün daha tutarlı ve sınırlarının daha belirgin olduğu görülmektedir. Şöyle ki; cümle, kelime grubu, beyit ve mısra gibi küçük birimlere bölünen metin ilk aşamada sözcük düzeyinde, filolojik bağlamda açıklanır. İkinci aşamada ise kaynak metin bütün olarak zahirî ve batınî anlamları ile ortaya konup açıklanmaya çalışılır.²³²

Hasan Fehmi Efendi'nin her iki şerhi de açıklama yönü ağır basan şerhler grubundadır. Şârih kasideyi beyit beyit ele almış, beyti tahlil ederken kelime kelime ilerlemiş, kelimenin okunuşu, kökeni ve mana özelliklerine, varsa bağlamla ilgili kıssalara, ayet ve hadislerle değinmiştir. Daha sonra beyti şekil biçim açısından incelemiş, i'râb özelliklerine çok ayrıntıya girmeden ihtiyaç kadar değinmiş, belâgat özellikleri üzerinde ise biraz daha fazla durmuştur. Pek çok beyitte diğer şârihlerin görüşlerini tartışmıştır. Özellikle *Mecma'u'l-fezâil*'de bu yaklaşımın yoğun olduğu görülmektedir. Anlaşılan odur ki şârih *el-İktisâd*'ı yazmadan önce yoğun bir araştırma yapmış ve kanaatini kısa ve öz bir biçimde esere yansıtmıştır. *Macma'u'l-fezâil*'de ise bu kanaate nasıl vardığını, hangi görüşü neden reddettiğini, izah edecek fırsat bulabilmiştir.

Bu çalışmada Hasan Fehmi Efendi'nin şerh yöntemi dört ana başlık altında değerlendirilecektir. İlk olarak kelime tahliline yer verilecektir. Zîrâ Türkçe şerhte hedef kitlenin edebî birikimi ve Arapça bilgisi göz önünde bulundurularak oldukça yoğun işlenmiştir. İkinci olarak şiirin gramer ve belâgat özellikleri ele

²³² Yazar, Sadık, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 72.

alınacaktır. Üçüncü olarak nüsha farklılıkları, son olarak da şârihin diğer şerhler karşısındaki tavrı incelenecektir.

A. KELİME TAHLİLLERİ

Kasîde-i bürde m. 12. yüzyılda Mısır'da yazılmış Arapça bir şiidir. Hasan Fehmi'nin şerhleri ise 20.yüzyılda İstanbul'da kaleme alınmıştır. Bu zaman farkı ve eserin edebî bir metin oluşu, kullanılan bütün kelimelerin okuyucu tarafından anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle şârih, kelimelerin doğru ve bağlama uygun bir şekilde anlaşılması amacıyla kelime ve kavram tahlillerine önem vermiştir. Şârihin kelime tahlilleri bu bölümde; *kelimelerin etimolojik ve semantik tahlili, şâirin kelime tercihini değerlendirme ve eş anlamlı kelimelerin kullanımı* başlıkları altında ele alınmıştır.

1. Kelimelerin Etimolojik ve Semantik Tahlili

Hasan Fehmi Efendi kelime tahlilleri; köken bilgisi, anlam bilgisi, anlam ihtimalleri, ve anlamı destekleyen unsurlar başlıkları altında değerlendirilmiştir.

a. Köken Bilgisi

Hasan Fehmi Efendi, kelimelerin kök ihtimalleri hususunda bilgilendirme yapar.²³³ Bu nedenle doğabilecek mana ihtimallerine değinir. Kelime manalarıyla ilgili şârihlerin görüşlerini aktarır.²³⁴ Farklı görüşlerin beytin anlamına ve i'râbına etkisini aktarır.²³⁵

وَخَالَفَ النَّفْسَ وَالشَّيْطَانَ وَأَعْصِيَهُمَا وَإِنْ هُمَا مَخْضَاكَ النَّصْحَ فَاتَّوَهُم

²³³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 118, 123, 125, 159; *Mecma'u'l-fezâil*, 257, 272, 275, 365, 418.

²³⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 58, 66, 74, 138, 182; *Mecma'u'l-fezâil*, 136, 238, 308, 313, 317, 422, 425.

²³⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 167; *Mecma'u'l-fezâil*, 175, 385.

(Ey sâlik!) Nefis ve şeytanın isteklerine muhalefet et. Eğer nasihatte bulunurlarsa onları (yalan söylemekle) itham eyle.

Mezkûr beyitte شيطان kelimesini incelerken kelimenin kökünü ve kullanılışını izah eder. Ya rahmetten uzak manasında olan شَطَنَ fiilinden türemiş kullanılışında; yahut sapmakta acele etti manasında olan شَطَّ dan türemiştir. Hasan Fehmi Efendi'ye göre iki vecih de doğrudur. Bu ismin hakikati hakkında ulema ihtilaf etmiş olsa da sahih olan kavil Kur'an'da geçen şu iki taifeyi kapsayan cins isim olmasıdır: O kısımların birincisi, mü'min saâd ve hayırlı olan kısımdır ki buna cin denir. İkinci kısım ise, şerli ve sapkın olan kısımdır ki şeytan-ı mârid denilir.²³⁶

لَمْ يَمْنَحْنَا بِمَا تَعْيَا الْعُقُولُ بِهِ جِرْصًا عَلَيْنَا فَلَمْ نَرْتَبْ وَلَمْ نَهْم

Peygamberimiz (s.a.v.) bize muhabbeti olduğundan aklımızın âciz kalacağı (şeriatle) bizi imtihan etmedi. Bizler de (onun risaletinden) şüphe etmedik, yanılıp başka yöne gitmedik.

Yukarıdaki beyitte geçen تَعْيَا fiilinin kökeniyle alâkalı bilgi verir. Akıl ve düşüncede meydana gelen yorgunluk manasındaki عِي'dan türediği, beden yorgunluğu manasına gelen عِي'dan türemediğini anlatan şârih, bununla alâkalı Kisâî'nin başına gelen bir olaydan da bahseder.²³⁷

²³⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 70. Ayrıca bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 127; *Mecma'u'l-fezâil*, 278'de النَّاس kelimesinin kökü için iki ihtimalden bahseder; birincisi نَسِيَ (unutmak), ikincisi اُنْس (alışkanlık, dostluk) dir. Şârihlerin çoğu ikinci manayı tercih etmişlerdir. وَمَا سُمِّيَ الْإِنْسَانُ بِهِ إِلَّا لِأَنَّهُ لَا الْقَلْبُ إِلَّا أَنَّهُ يَنْقَلِبُ (Ademoğluna insan denmesinin sebebi unutkan olduğundandır, kalbe de bu ismin verilmesi daima bir halden diğerine dönüştüğü içindir.) beytiyle de bu tercih desteklenir.

²³⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 64; *Mecma'u'l-fezâil*, 135'te rivayet olunur ki İmam Kisâî bir gün yürüyerek yol giderken yorulur ve istirahat için Arap bir topluluğun yanına oturur ve “عَيْتٌ” der. Bunun üzerine o kavim “Sen bizimle oturma çünkü yanlış ve hatalı söylüyorsun!” derler. İmam nasıl söylemesi gerektiğini sorar ve aldığı “Bedensel bir yorgunluktan şikâyet edersen Eَيْتٌ, eğer düşünce ve fikirden kaynaklı bir yorgunluktan şikâyet edersen عَيْتٌ dersin.” cevabı üzerine devrin sarf ve nahiv üstadlarının yanına gider ve bu ilimlerde imam derecesine yükselir.

b. Anlam Bilgisi

Hasan Fehmi Efendi, kasîdede geçen ve çok kullanılmayan kelimelerin anlamlarını verir. bunun için önce lügat, sonra terim manasını aktarır.²³⁸ Bunun için bazen sözlük ismi zikrettiği²³⁹ vaki olsa da çoğu zaman zikretmez. Gerektiğinde kelime ile ilgili sarf bilgisini nakleder. Arapça ve Farsça'ya hâkim olan şârih kelimelerin Arapça ve Türkçe karşılıklarının yanında zaman zaman Farsça kullanımına da yer verir.²⁴⁰ Örneğin;

أَمِنْ تَذَكُّرٍ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمٍ مَرَجَتِ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقَلَّةٍ بِدَمٍ

“*Selem (Ağacı'nın) sahibi komşu (ve Habîb'i) hatırladığın için mi kan ile karıştırdığın gözyaşını döküyorsun?*”

beytinde geçen دَمْعًا kelimesini “*şevk ve sürûr yahut hüzn ve elem vakitlerinde gözden cereyan eden tuzluca bir sudur*” diye tanımlayarak dilcilerin ortaya koyduğu; sevinç halinde soğuk, hüzn halinde sıcak akması ile ilgili tespitlerini aktarır.²⁴¹

Anatomi bilgisi gerektiren kelimeler için tanım verdiği gibi tarif de verir. Örneğin; كَشْحُ kelimesinin tam Türkçe karşılığı olmadığı için onu tarif etme yoluna gider ve böğür yani vücudun kaburga ile kalça kemiği arasındaki bölgesi olduğunu söyler.²⁴²

Hasan Fehmi Efendi, bir kelimenin manasını verirken onunla alâkalı olan diğer kelimelere de değinerek sözlük bilgisi verir.²⁴³ Yakın anlamlı sözcüklerin anlam nüanslarına da değinir.²⁴⁴ Örneğin;

مَحَضَّتَنِي النَّصْحَ لَكِنْ لَسْتُ أَسْمَعُهُ إِنَّ الْمُجِيبَ عَنِ الْعُدَالِ فِي صَمَمٍ

²³⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 29,58, 84, 93, 101, 118, 127, 145, 149, 151, 153, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 178, 180, 184; *Mecma'u'l-fezâil*, 57,60, 84, 100, 113, 118, 124, 139, 142, 160, 169, 171, 174, 198, 200, 204, 216, 233, 236, 257, 265, 271, 281, 303, 313, 325, 335, 339, 345, 359, 361, 363, 364, 366, 371, 379, 379, 383, 384, 403, 407, 408, 410, 414, 418, 429.

²³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 164.

²⁴⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 32; *Mecma'u'l-fezâil*, 61.

²⁴¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 8.

²⁴² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 87. Ayrıca bkz. *Mecma'u'l-fezâil*, 131.

²⁴³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 169; *Mecma'u'l-fezâil*, 389.

²⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 97, 119.

“(Ey beni kınayan!) Sen halisane olarak nasihat eyledin fakat ben onu işitmedim
(ve iltifat da etmedim). Âşık olan, insafsız kınayıcıları bile duymaz.”

beytinde âşığın ayıplayanları duymayacağını ifade etmek için geçen صَمَمَ kelimesini açıklarken sağırılığın dereceleriyle ilgili bilgi verir. وَقَرُّ, وَفَرُّ den daha kuvvetli, وَطَرُّ ve ضَجُّ daha hafif bir işitme kusurudur. Nâzımın bu kelimeyi tercih etmesinin vezin ve kafiye uyumu için yahut da işitme kusurunun orta dereceli olduğunu ifade etmek için olduğunu söyler.²⁴⁵

وَالنَّفْسُ كَالطِّفْلِ إِنْ تُهْمِلَهُ شَبَّ عَلَى حُبِّ الرِّضَاعِ وَإِنْ تَقْطِمَهُ يَنْفَطِمَ

“Nefs-i emmâre (bir şeye alışmakta ve bırakmakta) çocuk gibidir. Eğer onu süttten kesmezsen emme isteğiyle gençlik çağına ulaşır. Onu (vaktinde) kesersen vazgeçer.”

Benzer bir örnek de yukarıdaki beyitte mevcuttur. Nâzımın süt emen çocuktan bahsederken طِفْلٌ kelimesini tercih etmiş olmasının hikmetini izah eder ve insanın yaşına göre hangi ismi aldığı hakkında bilgi verir, fakihlerin yaş ile ilgili ihtilaflarına da değinir. Şöyle ki; insan ana rahminde جنين ismini alırken, doğduğunda وَالدُّ, süt emme süresi (fakihlerin ihtilafına göre 2-3 sene) bitimine kadar da طِفْلٌ, ilk çocukluk çağı denilebilecek çağda صَبِيٌّ, ergenlik çağında مُرَاهِقٌ isimlerini, 19 yaşına gelince غُلَامٌ, 33 yaşına varıncaya kadar شَابٌ, 51 yaşına kadar كَهْلٌ, 51 yaşından ömrünün sonuna kadar ise شَيْخٌ ismini alır.²⁴⁶

المُصْدِرِي البِيضِ حُمْرًا بَعْدَ مَا وَرَدَتْ مِنَ العِدَا كُلِّ مُسْوَدًّا مِنَ اللَّمَمِ

“Onlar (islam askerleri) beyaz kılıçlarını düşmanlarının omzuna sarkan simsiyah saçlarına indirdikten sonra kanlarıyla kıpkırmızı olmuş halde kaldırırlar.”

Mezkûr beyitte geçen اللَّمَمُ kelimesini açıklarken onun لِمَةٌ kelimesinin çoğulu olduğunu ve saçın uzunluğu kulak yumuşağını geçince bu ismi aldığını

²⁴⁵ Hasan Fehmi, Mecma 'u'l-fezâil, 37.

²⁴⁶ Hasan Fehmi, el-İktisâd, 28; Mecma 'u'l-fezâil, 52.

söyler. Saçlar kulak yumuşağına ulaşırsa وَفُرَّةٌ, omuz başına kadar uzarsa جُمَّةٌ denildiğini de ayrıca aktarır.²⁴⁷

c. Anlam İhtimalleri

Hasan Fehmi Efendi, kelimelerin hakîkî manada mı mecazî manada mı kullanıldığını değerlendirir.²⁴⁸ Kelimenin manasını farklı kaynaklara ve disiplinlere göre izah eder.²⁴⁹ Bazen aralarında tercih de yapar.²⁵⁰ Gerektiğinde dildilerin ve diğer âlimlerin görüşüne yer verir.²⁵¹ Örneğin;

رَاعَتْ قُلُوبَ الْعِدَا أَنْبَاءَ بَعْتِهِ كَنْبَاءَهُ أَجْفَلَتْ غُفْلًا مِنَ الْعَنَمِ

“Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Peygamber olduğu haberi; azgın ve heybetli gezen arslanın sadâsının, kendi halinde gezen koyunları dağıtıp perişan ettiği gibi (din) düşmanlarının kalbine korku saldı.”

beytinde, قُلُوبٌ kelimesinin قَلْبٌ in çoğulu olduğunu ifade eder ve kelimeyi ayrıntılı olarak ele alır. Öncelikle kelimenin genel kullanımının akıl manasında olduğunu ve müfessirlerin de “لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ”²⁵² (Akıllı olan kimseler için -öğüt- vardır.) ayetinde akıl manasını vererek tefsir ettiklerini belirtir. İkinci olarak örfî ve ıstılâhî kullanımda idrakin yerini kalp olarak ifade eder. Akledebilme yetisine nisbet edilen ve ruh ile nefisten oluşan kalbin tam olarak idrak edilemeyeceğini, “قُلْ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي”²⁵³ (Ruh rabbimin emrindedir.) ayetini delil göstererek izah eder. İbn Sîna’nın da içinde bulunduğu doktorların kalp ile ilgili tanımlarını da şu şekilde aktarır: insanın sol göğsünde akciğerin kapladığı, bedende canlılık emaresini ilk gösteren, ölüm esnasında da hareketi en son biten en kıymetli

²⁴⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 157; *Mecma‘u’l-fezâil*, 359.

²⁴⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 43, 72; *Mecma‘u’l-fezâil*, 84, 286, 307, 370, 372.

²⁴⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 57, 59, 103, 118, 138; *Mecma‘u’l-fezâil*, 115, 121, 220, 257, 307, 308, 347.

²⁵⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 24; *Mecma‘u’l-fezâil*, 45. Ayrıca bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 56; *Mecma‘u’l-fezâil*, 116’da kelimelerin anlam ihtimallerine değinirken حَ ك elmesinin mana ihtimalleri ile ilgili âlimlerin beyan ettiği 6 farklı manayı verir. Şârih, içlerinden makama uygun olanı için tercih eder.

²⁵¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 143, 165; *Mecma‘u’l-fezâil*, 320, 321, 325, 380.

²⁵² Kâf 50/37.

²⁵³ İsrâ 17/85.

organdır. Tabiplerin hakîkî manadaki tanımlarını buraya uygun bulmaz ve korkunun akılda olabileceği düşüncesiyle mecâzî olan birinci manayı tercih eder.²⁵⁴

عَدَّتْكَ حَالِي لَا سِرِّي بِمُسْتَتِرٍ عَنِ الْوُشَاةِ وَلَا دَائِي بِمُنْحَسِمٍ

“(Ey beni kınayan!) Halim sana da geçsin (sen de böyle âşık ol), benim sırrım (âşıkların arasını bozan) gammazlara gizli olmadığı gibi kalbimdeki aşk hastalığı da geçmemiştir.”

Yukarıda geçen beyitte حال kelimesinin sözlük manasını “şimdiki zaman, nahiv terimi olarak fâil ya da mef’ûl-ün bihin durumunu açıklayan lafızdır” şeklinde aktarır. Ancak şimdiki zaman manası kullanılabilir olsa da beytin siyak ve sibakına uygun değildir. Kelimenin diğer disiplinlerdeki kullanımını da izah eder: Filozoflar; “İnsanın nefsinde bulunan bir durumdur; hal yok olmaz mevcut da olmaz dâim de olamaz, hüznün ve sevinç gibidir” derken, mutasavvıflar da “hal bir manadır ki insanın kesb ve gayreti olmaksızın kalb üzerinde bulunur.” derler. Kabz, bast, heybet ve haşyet gibi manevi durumlar mutasavvıfların zikrettiği hâl tanımına örnek olabilir. Ayrıca bu tanım makama ve nâzımın muradına daha uygundur diyerek tercihinin belirtir.²⁵⁵

Şârih, anlam ihtimallerine değinirken harf-i cerrlerin kattığı manaları da dikkate alarak açıklamalarını yapar. Örneğin;

فَمَا لِعَيْنَيْكَ إِنْ قُلْتَ أَكْفَأَ هَمَّتَا وَمَا لِقَلْبِكَ إِنْ قُلْتَ اسْتَوْقُ يَوْمَ

Gözlerine ne oldu ki onlara “Yeter durun!” dedikçe şiddetle akarlar ve kalbine de “Sakin ol!” dedikçe hayranlığı artar.

²⁵⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 145; *Mecma’u’l-fezâil*, 325.

²⁵⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 19; *Mecma’u’l-fezâil*, 34. Ayrıca bakınız *el-İktisâd*, 24; *Mecma’u’l-fezâil*, 35, 45. Diğer bir örnek olarak, akıl kelimesinin kelim ve felsefeciler cihetinden farklı tanımlarını, aklın içeriği, mahiyeti ve bulunduğu yer hususunda farklı görüşleri tartışır. bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 65; *Mecma’u’l-fezâil*, 133.

beytinde, قول kelimesinin farklı harf-i cerrle kullanıldığında farklı manalara geldiğini aktarır. با ile hüküm manasına, على ile itiraz manasına, في ile ictihad manasına, ل ile hitap manasına gelir, der.²⁵⁶

d. Anlamı Destekleyen Unsurlar

Hasan Fehmi Efendi, kelimelerin manalarını destekleyen ayet²⁵⁷ ve hadislere,²⁵⁸ zaman zaman da tefsir kitaplarındaki açıklamalara yer vermiş,²⁵⁹ kelimelerin bâbları ile ilgili kullanımların yol açtığı anlam farklılıklarına değinmiştir. Örneğin;

وَالصِّرَاطِ وَالْمِيزَانَ مَعْدِلَةً
فَأَقْسَطُ مِنْ غَيْرِهَا فِي النَّاسِ لَمْ يَقُمْ

Kur'an ayetleri, (tehlikelerden koruma ve maksada ulaştırmada) sırat gibi ve adalet bakımından da mizan gibidir. Kur'an olmadan insanlar arasında adalet kâim (ve devamlı) olamaz.

beytinde geçen قَسَطُ kelimesinin manası için iki zıt ihtimal vardır. Birinci babdan olursa ²⁶⁰ ” إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ “ (Allah âdil olanları sever.) ayetinde olduğu gibi adalet manasında; ikinci babdan olursa ²⁶¹ ” وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا “ (Hak yoldan sapanlara gelince, onlar cehenneme odun olmuşlardır.) ayetinde olduğu üzere zulüm ve haktan dönmek manasını alır. Şârih; beyitte kelimenin birinci babının manasının kastedildiğini belirttikten sonra Haccâc-ı Zâlim (ö. 95/714) ile Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) arasında geçen bir hadiseyle kelime kullanımını örneklendirir. Şöyle ki; Haccâc, Saîd b. Cübeyr'e “Benim hakkımda ne düşünüyorsun?” diye sorar. Saîd'in ”إِنَّكَ قَاسِطٌ عَادِلٌ“ cevabını meclistekiler “Sen çok âdilsin” şeklinde yorumlasalar da Haccâc; ”إِنَّكَ قَاسِطٌ“ sözüyle “sen zorba ve zalimsin”, ”عَادِلٌ“ sözüyle

²⁵⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 15.

²⁵⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 115.

²⁵⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 151; *Mecma'u'l-fezâil*, 339, 418.

²⁵⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 93, 102; *Mecma'u'l-fezâil*, 196, 217, 387.

²⁶⁰ Maide 5/42; Mümtehine 60/8; Hucurat 49/9.

²⁶¹ Cin 72/15.

“haktan döndün” ifadelerinin kastedildiğini, bahsi geçen ayetleri delil göstererek söyler.²⁶²

Hasan Fehmi Efendi, kelime manaları ve kullanımları için delillerden biri olan Arap şiirinin²⁶³ yanında Farsça²⁶⁴ ve Türkçe²⁶⁵ şiirleri de eserlerinde kullanır. Örneğin;

لَوْلَا الْهَوَى لَمْ تُرَقِّ دَمْعًا عَلَى طَلَلٍ وَلَا أَرَقَّتْ لِذِكْرِ الْبَانَ وَالْعَلَمِ

Eğer aşk(ın) olmasaydı harabe (ye dönen yüzünün veya Mekke'nin) üzerine gözyaşı dökmez, Bân (Ağacı'nı yani Mekke'yi) ve 'Alem'i (Nur Dağı'nı) anmakla uykusuz kalmazdın!

beytinde geçen أَرَقَّ kelimesinin إِسَالَةٌ (akmak) manasında olduğunu anlatmak için ünlü gramerci İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) katli esnasında söylediği ve diğer şiirler arasında kafiyesi ve cinasıyla dikkatleri çeken “أَرَى قَدَمِي أَرَقَّ دَمِي وَهَانَ دَمِي وَهَا نَدَمِي” (*Ayağımın kanımı akıttığını ve kanımın akma zamanı yaklaştıkça nedâmetimin fayda sağlamadığını görüyorum...*) beytini delil olarak kullanır.²⁶⁶

Kelime manası hususunda beyitler arasında birbirini tamamlayacak ifadelere yer veren şârih, tekrarlanan kelimelerle ilgili yeni beyitlerde farklı manalar zikreder. Yukarıdaki beyitte geçen هَوَى kelimesinin önce hangi babdan olduğu ile ilgili bilgi verir. Daha sonra هَوَى'nın tefsir ve fıkıh kitaplarındaki kullanımını “şeriatın iyi karşılamadığı şeylere meyletmek” olarak zikreder. Ancak şairlerin kullanımındaki edebî anlamının -bu beyitte de olduğu gibi- çoğunlukla “aşk ve muhabbet” olduğunu nadiren de هَوَى مَعَ الرُّكْبِ الْيَمَانِيِّ مُصْعِدٌ (*Benim mahbubum Yemen deve kervanıyla gitmektedir.*) mısrasında olduğu gibi “sevgili”

²⁶² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 127; *Mecma'u'l-fezâil*, 277-278.

²⁶³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 6, 11, 31, 44, 74, 76, 77, 109, 114, 130, 133, 140, 158; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 18,20, 84, 153, 156, 157, 160, 161, 235, 287, 311, 363, 410.

²⁶⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 21; *Mecma'u'l-fezâil*, 38, 136, 319, 320, 375, 415.

²⁶⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 291, 305, 417.

²⁶⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 12; *Mecma'u'l-fezâil*, 20. Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 24; *Mecma'u'l-fezâil*, 45.

²⁶⁷ Şiir, Cafer b. Ulbe el-Hârisî (ö. 145/762) tarafından yazılmış ve müsnedün ileyin durumu ve hakikat- mecaz konularını izah etmek için belağat kitaplarında yer bulmuştur. Bkz. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid fî şerh-i ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-seyyid* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316), 83, 312.

manasında kullanılabileceğini ifade eder.²⁶⁸ Burada kelimenin farklı disiplinlerdeki anlam boyutlarına değinmekle birlikte manayı yalnızca ihtiyaç duyduğu kadar açar. Tüm mana ihtimallerine değinmez. 19. Beyitte tekrarlanan aynı kelimenin aslî manasını “Kalp ve nefsin hoşuna giden meşru veya gayri meşru işlere meyletmek, aşk ve muhabbet” olarak verirken daha önce zikretmediği örfî manasını “Fayda vermeyen ve sonu iyi olmayan işler” şeklinde ifade eder ve burada örfî anlamını tercih eder. Tercihini de bir ayetle destekler.²⁶⁹

Şârih, kelimenin anlamını desteklemek için, Arapların kullanımını örnek cümlelerle aktarır.²⁷⁰ Bazen de kelimayı kibar, darb-ı mesel ve hikmetli sözleri,²⁷¹ beyitlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak adına zikreder. Örneğin;

وَاسْتَفْرَغَ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدْ اِمْتَلَأَتْ مِنْ الْمَحَارِمِ وَالزَّمِّ جَمِيَةَ النَّدَمِ

(Ey sâlik!) Haramlarla dolan gözünü ağlamakla boşalt. (Kalbin içinse) pişmanlık perhizi (olan tövbeye) sarıl.

Beytin gözyaşı dökmek ve pişmanlığın tavsiye edilmesiyle alâkalı manasını destekleyici olarak kullandığı veciz sözlerden biri “صب عيرات حبط سينات و رفع درجاته” “Sabb-ı ‘aberât, habt-ı seyyiât ve ref’-i derecâtır.” yani gözyaşı dökmek seyyiâtı giderir ve derecelerin yükselmesine sebep olur, sözü olmuştur.²⁷² Nefsin iyi işler yaparken gözetilmesiyle, şımartılmamasıyla ilgili olan bir başka örnekte;

وَرَاعَهَا وَهِيَ فِي الْأَعْمَالِ سَائِمَةٌ وَإِنْ هِيَ اسْتَحَلَّتِ الْمُرْعَى فَلَا تُسِيمُ

(Ey muhatap!) Nefsini, nafîle amellerle meşgul iken gözet. Eğer bu ameller ona hoş gelirse men eyle.

²⁶⁸ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 20.

²⁶⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 29; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 54. Ayrıca bkz. Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 10’da ربح kelimesi için âşıkların kelâmında mutlak olarak zikredildiğinde sabâ rüzgârı anlaşılacağını ifade eden şârih 161. beytin açıklamasında ise rüzgâr çeşitlerini oldukça teferruatlı bir şekilde aktarır. Bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 183; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 427-428.

²⁷⁰ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 90, 127, 313.

²⁷¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 31, 147; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 51, 52, 60, 61, 74, 246, 295, 327, 328, 334.

²⁷² Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 68.

beyti için “أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ أَحْمَرُهَا” (*Amellerin en faziletlisi zor olanıdır.*), “أَجْرُكُمْ بِقَدْرِ تَعْبِكُمْ” (*Mükâfatınız emeğiniz kadardır.*), nimet külfet mukabilidir...gibi sözleri zikretmiştir.²⁷³

Hasan Fehmi Efendi, kelime anlamlarını desteklemek ve beytin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için menkıbe,²⁷⁴ kıssa,²⁷⁵ rivayet²⁷⁶ ve tarihi bilgilere²⁷⁷ eserlerinde yer verir. *Mecma ‘u’l-fezâil*’de yoğunluklu olarak kullandığı bu tarz anlatımlara *el-İktisad*’da ya hiç girmez, ya da özet olarak değinir.

أَمْرُكَ الْخَيْرَ لَكُنْ مَا انْتَمَرْتُ بِهِ وَمَا اسْتَقَمْتُ فَمَا قَوْلِي لَكَ اسْتَقِيمْ

Sana hayrı emrettim fakat ben onu kabul etmedim (uygulamadım). Ben istikamette olmadım, sana istikamet emrim nedir!

beytindeki اسْتَقِيمْ kelimesini açıklarken gerçek kerametın Allah’a hizmette istikamet sahibi olmakla mümkün olabileceğini ifade eder ve bununla alâkalı bir menkıbe aktarır. Evliyaullahtan birine sormuşlar: “Falanca su üstünde yürüyebiliyor”, “Kurbağa da yürür” demiş. “Falanca havada uçuyor” demişler, “Sinek de uçuyor” demiş. “Falan da bir saatte maşrıktan mağribe gidiyor” demişler, “Şeytan da öyledir” demiş. Hiç bir kerameti kıymetli görmeyen şeyhe nezdinde kıymetli olanı sormuşlar, “Dinde istikamet sahibi olmak hepsinden evladır” diyerek istikametın önemini vurgulamıştır.²⁷⁸

وَسَاءَ سَاوَةٌ أَنْ غَاضَتْ بِحَيْرَتِهَا وَرَدُّ وَارِدُهَا بِالْغَيْظِ جِئِنَ ظَمَى

Sâve Gölü’nün suyunun kuruması halkını mahzun eyledi. Susayıp da su almaya gidenler öfkeyle geri döndüler.

Yukarıdaki beyitte şârih, Sâve’yi açıklarken Nebî’nin (s.a.v.) doğumunda meydana gelen irhasâtın beşincisi olduğu bilgisini ve gölün coğrâfi konumunu

²⁷³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 31; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 60.

²⁷⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 41, 70, 78, 79, 94; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 77, 163, 165, 199, 230.

²⁷⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 17, 25, 75, 76, 90-92; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 30, 39,47, 69, 157, 189-193.

²⁷⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120, 125, 126, 131, 132, 135, 136, 137, 138; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 114, 262, 274, 276, 277, 288, 293, 300, 302, 305.

²⁷⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 78, 80, 94, 98; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 198, 206, 330, 332, 337.

²⁷⁸ Hasan Fehmi, *Mecma ‘u’l-fezâil*, 77.

verir. Ardından olayı açıklayıcı bir kıssa aktarır. Özet olarak mecusiler bu gölden pek çok yönde faydalanmakta, küçük gemileriyle üzerinde seyretmektedirler. Gölün etrafında ibadethaneleri ve eğlendikleri yerler bulunmaktadır. Göl âdetâ küfür batağına dönmüştür. Bir anda ateş zuhur eder ve böylelikle taşkınlıklarının yatağı olan göl kurur. Halk şaşkına döner ve bu olayı başlarına gelecek bir musibete yorumlarlar. Şârih bu olayı anlatarak rahmet sıfatıyla anılan peygamberin doğumu ile insanlara fayda sağlayan gölün kuruması hadiseleri arasında bağlantı kurulmasını kolaylaştırır.²⁷⁹

كَأَنَّمَا اللُّؤْلُؤُ الْمَكْنُونُ فِي صَدَفٍ مِنْ مَعْدِنِي مَنْطِقٍ مِنْهُ وَمُبْتَسِمٍ

Hz. Peygamber (s.a.v.) konuştuğunda inci gibi latîf kelâmı ve tebessümünde ortaya çıkan dişleri, sedeften çıkan inci gibidir (insana sevinç verir).

Mezkûr beyitte اللُّؤْلُؤُ (inci), Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilmiştir. Şârih, ne kadar kıymetli bir cevher olduğunu anlatmak için incinin oluşumuyla ilgili şunları aktarır: Sedef, Umman denizinde bulunan bir deniz canlısıdır. Rivayete göre Nisan ayı gelince deniz yüzeyine çıkar ve ağzını açarmış. Bu ayda yağan yağmurlardan bir damla ağzına düşerse kıymetli bir inci meydana gelirmiş. Hatta ağzına birden fazla damla düşerse içindeki incinin sayısı artıp fiyatı azalmış. O damlayı aldıktan sonra sedef denizin dibine inip orada kök salar bir yere gidemezmiş. Dalgıçlar da onları toplayıp satarlarmış.²⁸⁰

مَا رَتَّحَتْ عَدْبَاتِ الْبَانَ رِيحُ صَبَا وَأَطْرَبَ الْعَيْسَ حَادِي الْعَيْسِ بِالنَّعْمِ

Sabâ rüzgârı Bân Ağacının dallarını hareket ettirdikçe ve deve çobanları nağmeleriyle develeri neşeye getirdikçe (yani kıyamete kadar) Hz. Muhammed'e (s.a.v.), âl, ashâb ve tabiîninin üzerine rahmet yağsın, salavatlar okunsun...

Yukarıdaki beyitte geçen نَعْمَ sözcüğünü açıklayan şârih, نَعْمَةَ'nin çoğulu olduğunu belirttikten sonra eski âdetlerden birini açıklama ihtiyacı hisseder. Şöyle ki; develerin güdülürken sahibinin teğannisini takip ederek ilerledikleri, hatta sahibinin sesinin güzelliğine göre devenin neşesi, hızı ve hareketlerinin

²⁷⁹ Hasan Fehmi, *Mecma' u'l-fezâil*, 173.

²⁸⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 76; *Mecma' u'l-fezâil*, 157.

değiştirdiğini, bu sevinçle uzun mesafeler katettiklerini, bu yüzden deve çobanlarının eşeklere binip teğanni ederek develeri güttüklerini söyler.²⁸¹

e. Sarf ve Telaffuz

Hasan Fehmi Efendi, Arapçanın yapısal özelliklerinden kaynaklanan değişikliklere değinir. Örneğin; i‘lâl ile alâkalı olarak 104. beyitte “وَيُبْكِرُ الْفَمُّ طَعَامَ الْمَاءِ” (hastalıktan dolayı ağız, suyun lezzetini alamaz.) şeklinde geçen ve çokça kullanılan فَمُّ kelimesini örnek verir. Şöyle ki, kelimenin ism-i tasğîri فُوَيْهٌ geldiğinden aslının فُوهُ olduğu anlaşılır. فُوهُ kelimesinde tahfif için هَا harfi hafzedilir ve iki harfli فُو kelimesi kalır. Bu haliyle kelimenin i‘râbı mümkün olmadığından و harfî yakın mahreci olan م harfine tebdil edilerek فَمُّ şeklini alır.²⁸²

Hasan Fehmi Efendi, bir harekesinin değişmesiyle aynı veya farklı mânalarda üç kelime teşkiline imkân veren müselles kelimelere atıfta bulunur.²⁸³ Kelimelerin okuyuş farklılıklarına değinir. Örneğin;

كَمْ حَسَنَتْ لَذَّةَ لِلْمَرْءِ قَاتِلَةً مِنْ حَيْثُ لَمْ يَدْرُ أَنَّ السَّمَّ فِي الدَّسَمِ

Nefis nice öldürücü lezzetleri kişiye güzel gösterir ve kişi, (kendine lezzetli gelen) yağın içinde (ona zarar verecek olan) zehrin varlığını bilmez.

²⁸¹ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 429.

²⁸² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 129; *Mecma‘u‘l-fezâil*, 284, 287. Ayrıca bkz. *Mecma‘u‘l-fezâil*, 14’te Hasan Fehmi Efendi, *Gözlerine ne oldu ki onlara “Yeter durun!” dedikçe şiddetle akarlar ve kalbine de “Sakin ol!” dedikçe hayranlığı artar.*) beytinde geçen كَفَّفَا kelimesinde şeddeli olan ف harfini idgamı çözümlenerek kullanmasının hikmetini anlatırken fesahati ihlal eden bir durum olmadığına dikkat çeker. Üç açıdan bunu izah etmeye çalışır: Birincisi şiir zarureti sebebiyle, ikincisi tasavvufî bir gayeyle bu kullanımın tercih edilmiş olmasıdır. Şöyle ki gözümüze baktığımızda iki organ görüyor hissine kapılabiliriz ancak işlev bakımından bu gözler birbirini tamamlarlar ve baktıklarında bir şeyi görürler. Göz iki tane diye baktığı bardak iki tane olmaz. Buradan hareketle (ف harfinin iki tane olmasıyla) tasavvuf erbabının kesrette vahdet teorisine gönderme olduğu düşünülür. Sarf ehline göre müfredin idgamının çözülmesi de caizdir. Dolayısıyla bu kullanım tercih edilmiştir denilir. Bir başka sebep olarak şairin istiğrak halinde bu şekilde kullandığı da ifade edilir.

²⁸³ Hasan Fehmi, *Mecma‘u‘l-fezâil*, 167; İsmail Durmuş ve Muharrem Çelebi, “Müselles”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 84. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Civelek, “Arap Dilbiliminde ‘Müselles’ Kavramı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, (2001): 475-490.

beytinde zehir manasına gelen السَّمّ kelimesinde س harfinin üç harekeyle de okunabileceğini, ancak meşhur olanın fetha hereke olduğunu söyler ve kelimenin i‘râbını da belirtir.²⁸⁴

2. Şâirin Kelime Tercihlerini Değerlendirmesi

Şiirler, herkesin kullandığı kelimelerin mana ve tınısı itibariyle büyüleyici bir şekilde bir araya getirilmesiyle oluşur. Şairlerin insanları etkileyen ve en çok göze çarpan yönlerinden biri budur. Bûsîrî'nin kasidesini diğer peygamber medihlerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri de tercih ettiği kelimelerdir. Onun نبي ve رسول, خلط ve مزج gibi yakın anlamlı kelimeler arasından birini seçme nedeni Hasan Fehmi Efendi'nin dikkatini çekmiş ve kelime tercihlerindeki tespit edebildiği incelikleri okuyucuya aktarmıştır.²⁸⁵ Örneğin şâirih;

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكُونَيْنِ وَالنَّقَلَيْنِ وَالْفَرِيقَيْنِ مِنْ عَرَبٍ وَمِنْ عَجَمٍ

Muhammed (s.a.v.), dünya ve ahiretin, ins ve cinnin, Arap ve Acemin seyyididir.

beytinde Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) pek çok ismi arasından محمد isminin seçilmesini, kelimenin ihtiva ettiği “öven” ve “övülen” manalarıyla ilişkilendirir. Bütün âlem ve yaratılmışlar içerisinde seyyid olması, Allah'ı çokça senâ etmesi, Hak ve halk tarafından övülmesi sebebiyledir. Bu ismin kullanılmasıyla birlikte şiirde kastedilen övgüde mübalağa sağlanmış olur. Ayrıca bu tercihle, عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا²⁸⁶ (Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın.) ayetine telmihte bulunulması mümkün olmuştur ki övülmüş olan en yüce makama yükseltilmesi nâzımı medihte zirveye ulaştırır. Şâirih, سَيِّدُ الْكُونَيْنِ kelimesinin tercih sebebini de dünya ve ahirette, âlem-i gayb ve şahadette Hz. Muhammed'in (s.a.v.) faziletini teyid etmek amacına bağlar.²⁸⁷

²⁸⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 32; *Mecma'u'l-fezâil*, 61.

²⁸⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 52, 70; *Mecma'u'l-fezâil*, 27, 105, 120, 144.

²⁸⁶ İsra 17/79.

²⁸⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 49, 50; *Mecma'u'l-fezâil*, 96. Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 50; *Mecma'u'l-fezâil*, 100'de أَبْرُ فِي قَوْلٍ لَا مِنْهُ وَلَا نَعْمَ نَبِيُّنَا الْأَمْرُ النَّاهِي فَلَا أَحَدٌ (Peygamberimiz (s.a.v.) emredici ve

هُوَ الْحَبِيبُ الَّذِي تُرْجَى شَفَاعَتُهُ لِكُلِّ هَوْلٍ مِنَ الْأَهْوَالِ مُقْتَحِمٌ

O, hücum eden korkuların herbiri için şefaati umulan Habîbullâhtır.

Yukarıdaki beyitte خليل (dost) yerine حبيب (sevgili) kelimesinin kullanılma nedenini birkaç şekilde açıklar. Birincisi, Hz. İbrahim'in (a.s.) Halîlullah, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ise Habîbullah olarak meşhur olmasıdır. İkincisi, halil olan kimse dostuna bir vasıta ile ulaşır ama habib olan kişi sevdiğine vasıtasız ulaşır. Bu açıdan habib daha üstündür. Üçüncü olarak, “halil”e ancak istediğinde birşey verilir, “habib”e ise istemeden verilir, der. Şârih, habib-halil karşılaştırması yaparken aslında beytin kasidedeki bölümüne uygun olarak peygamber övgüsü bağlamında iki büyük peygamberi karşılaştırarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) üstünlüğünü kanıtlama yoluna gider.²⁸⁸

وَكُلُّهُمْ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ مُلْتَمِسٌ غَرَفًا مِنْ الْبَحْرِ أَوْ رَشْفًا مِنَ الدَّيْمِ

O peygamberlerin hepsi Rasûlullâh'ın (s.a.v.) deniz gibi olan ilminden bir avuç, yağmur gibi sürekli akan feyz ve kereminden bir yudum su istediler.

Bütün peygamberlerin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ilminden ve cömertliğinden istediklerini anlatan bu beyitte tercih edilen مُلْتَمِسٌ kelimesi, makamca birbirine denk olanların talebi için kullanılır. Şârih, benzetmenin diğer peygamberlerin şanında eksilmeye neden olmadığı ve edebe riayet edilerek seçildiğini ifade eder.²⁸⁹

مِنْ بَعْدِ مَا أَخْبَرَ الْأَقْوَامَ كَاهِنُهُمْ بِأَنَّ دِيْنَهُمُ الْمُعَوَّجَ لَمْ يَكُنْ

*nehyedici*dir. Onaylama ve reddetmede ondan daha doğru ve isabetli kimse yoktur.) beyti için şârih; رسول değil de نَبِيّ kelimesinin tercih edilme sebebini izah ederken öncelikle nebi ve rasul kelimelerini tanıtır. Rasulün kitap gönderilme ve tabi olunma bakımından nebîden daha üstün kabul edildiğini, rasul kelimesinin kullanılmasının Hz. Muhammed (s.a.v.) için daha yüceltici bir ifade olabileceğini belirtir. Ancak nâzımın burada “seyyidi'n-nebi” ifadesinin yücelik manasını taşıyan “Nebi” kısmını kullanarak tüm peygamberlerden üstünlüğünü kısaca zikretmiş olduğunu ifade eder.

²⁸⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 51; *Mecma'u'l-fezâil*, 103. Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 132, 142, 145; *Mecma'u'l-fezâil*, 202, 292, 316, 322, 323.

²⁸⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 113. Ayrıca şârih; üst makamın alt makamdan talebi için أَمْرٌ, alt makamın üst makamdan talebi için سُؤَالٌ kelimelerinin kullanıldığını da ekler.

Kâhinleri, kavimlere bâtil (ve eğri) dinlerinin kâim olmayacağını haber verdikleri halde (işitmeyip inkâr ettiler).

Mezkûr beyitte geçen kâhin kelimesinin manasıyla ilgili farklı görüşleri zikreder. İlk tanım cinlerden haber alan ve yıldızların etkisinden haber veren kişi, ikincisi gelecekte haber veren kişi, üçüncüsü Müfredât'ta da geçtiği üzere عَرَاف zannı üzere bilinmeyen geçmişten haber veren kişidir. كَاهِن ve عَرَاف'ın birbiri yerine kullanılması ile ilgili örnekler ve hadislerden deliller getirerek kelime tercihini destekler.²⁹⁰

أَمِنْ تَنْكُرٍ جِيرَانٍ بَدَى سَلْمٍ مَزَجْتَ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقْلَةٍ بَدَمٍ

Selem (Ağacı'nın) sahibi komşu ve Habîb'i hatırladığın için mi kan ile karıştırdığın gözyaşını döküyorsun?

Yukarıdaki beyitte, karıştırmak manasını karşılamak için خَلَطَ yerine مَزَجَ fiilinin kullanılması şârihin dikkatini çeker. Bu kullanımın “nâzımın iştiyakının çok olmasından” kaynaklı olduğunu söyleyen şârih, açıklamak için “خَلَطَ, umum ifade eder; مَزَجَ ise husus bildirmekle birlikte خَلَطَ'nın manasını da içerir.” der. Bu açıdan uygun bir tercih olarak değerlendirir.²⁹¹

Hasan Fehmi Efendi, zaman zaman kelimelerin çoğul kullanılmasının sebeplerine de dikkat çekmiştir. Örneğin;²⁹²

فَكَيْفَ تَنْكُرُ حُبًّا بَعْدَ مَا شَهِدْتَ بِهِ عَلَيْكَ عُذُولُ الدَّمْعِ وَالسَّقَمِ

Gözyaşı ve kalp hastalığı gibi (doğruyu gösteren) şahitler varken aşkı nasıl inkâr edersin!

beytinde şârih gözyaşı ve kalp hastalığı olarak zikredilen şahitlerin عادلان şeklinde ikil değil, عُذُول olarak çoğul zikredilmesinin sebebini “şahidlerinin sadık olduklarını iddia etmek ve onları tazim etmek” olarak ifade eder. İsmi zikretmediği bazı şârihlerin; “Bu mısraya gelene kadar beş adet şahit vardır.

²⁹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 87; *Mecma'u'l-fezâil*, 183.

²⁹¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 7-8.

²⁹² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 124, 326.

Bunun için çoğul zikredilmiştir” veya “Gözyaşı ve kalp hastalığı muhtelif zamanlarda tekrarladığı için çoğul zikredilmiştir” şeklindeki görüşlerini de yorumsuz olarak aktarır.²⁹³

Şârih, fiilin zaman ve kipine, malum ve meçhul kullanılma sebeplerine değinir.²⁹⁴ Örneğin;

كَأَنَّهُمْ هَرَبًا أَبْطَالُ أْبْرَهَةَ أَوْ عَسْكَرٌ بِالْحَصَى مِنْ رَاحَتَيْهِ رُمِي

Sanki Ebrehe'nin (Ebabilden kaçan) savaşçıları gibi kaçtılar ve Rasûlullâh'ın (s.a.v.) avuçlarından atılan çakılların bozguna uğrattığı askerler gibi...

beytinde şârih; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) attığı çakıllardan bahsederken fiilin رَمَى şeklinde malum değil رُمِي olarak meçhul zikredilme sebebini izah etme ihtiyacı hisseder. Fâil-i hakîkî Allah (c.c.) olduğu için fiili aslında Rasûlullâh icra etmemiştir. Gerçekte onu Allah atmıştır. Bu yorumuna *وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتْ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى*²⁹⁵ (Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı.) ayetini de delil gösterir.²⁹⁶

3. Eş Anlamlı Kelimeler

Nâzımın eş anlamlı kelimelerin içinden birini seçip şiirinde kullanması da bilinçli bir tercihin sonucudur ve şerhlerde bu durum da incelenmiştir. Örneğin;

وَبَعْدَ مَا عَايَنُوا فِي الْأُفُقِ مِنْ شُهْبٍ مُنْقَضَةً وَفَقَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ صَنْمٍ

²⁹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 13; *Mecma'u'l-fezâil*, 22. Ayrıca şârih, تَمْشِي إِلَيْهِ جَاءَتْ لِدَعْوِيَةِ الْأَشْجَارِ سَاجِدَةً عَلَى سَاقِي بِلَا قَدَمٍ (Ağaçlar, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) davetine ayakları olmadığı halde bacakları (kökleri) üstünde yürüyerek geldiler.) beytini açıklarken أَشْجَارٌ kelimesinin çoğul zikredilme sebebini bir anda fazlaca ağacın yürümesinden değil, olayın tekerrür etmesinden kaynaklandığını söyler. Beyitte bu açıklamalarına ek olarak جَاءَتْ fiilinin mazi zamanda zikredilmesinin sebebini davete icabetin gerçekleşmiş olması olarak yorumlar. Bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 92; *Mecma'u'l-fezâil*, 194.

²⁹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 195.

²⁹⁵ Enfal 8/17.

²⁹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 90; *Mecma'u'l-fezâil*, 193.

(Küffâr, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğumu esnasında) gökte kayan yıldızları ve yeryüzünde düşen putları gördükten sonra da (alametleri anlayamadılar, âmâ ve kör oldular) ...

صَنَم ve وَثَن kelimeleri put için kullanılan eş anlamlı kelimelerdir. Ancak bazı dilciler bu kelimeler için şöyle bir ayrım yapmıştır; صَنَم sureti olan, وَثَن ise sureti olmayan haç gibi putlardır. Bir diğer görüşe göre صَنَم taştan yapılan put, وَثَن ise taş dışındaki malzemedan yapılan putlardır, demişlerdir. Birinci görüş galat, ikinci ise zayıftır diyen Hasan Fehmi Efendi, şârih Bâcûrî'nin de söylediği eş anlamlı olmaları görüşünü destekler ve iki görüş arasında herhangi bir tercih sebebi belirtmez.²⁹⁷

قَدْ تُنْكِرُ الْعَيْنُ ضَوْءَ الشَّمْسِ مِنْ رَمَدٍ وَيُنْكِرُ الْقَمَّ طَعْمَ الْمَاءِ مِنْ سَقَمٍ

Gözler ağrıdan dolayı güneşin ışığını (Kur 'an ayetlerini) göremeyebilir ve yine hasta olanın ağzı, suyun tadını bile alamayabilir.

Mezkur beyitte şârih, ikisi de ışık manasına gelen نُور ve ضَوْء kelimelerinden ضَوْء'ın kullanılma nedenini izah eder. ²⁹⁸“اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” (Allah göklerin ve yerin nûrudur) ayeti gereği نُور kelimesi ضَوْء'dan daha üstün görünmesine rağmen nâzım neden Kur'an ayetlerini güneşin ışığına benzetirken üstün olan kelimeyi seçmedi sorusuna şu cevabı verir: ضَوْء'ın ışığı zâtî, نُور'un ışığı ârizî olduğundan aslında ضَوْء daha kuvvetlidir. Nitekim “هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ” (O, güneşi bir ışık, ayı da bir aydınlık kaynağı kılandı.)²⁹⁹ ayetinde güneşin ışığı için ضَوْء, ve bu ışığı yansıtan ay için نُور kelimelerinin kullanılması bu görüşün delilidir. Konuyla ilgili yorumunu destekleyici olarak, Kadı Beydâvî'nin de içinde olduğu pek çok müfessirin görüşünü de aktarır. Müfessirler Allah'ın nûr olmasını; gökleri ve yeri yıldızlar, melekler ve peygamberlerle nurlandırması (نُورُ الْمُنَوَّرِ) ve lider -işleri planlayan, نُورُ الْقَوْمِ - olmasıyla (نُورُ الْمُدَبِّرِ) izah ederler.³⁰⁰

²⁹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 88; *Mecma 'u'l-fezâil*, 185.

²⁹⁸ Nûr 24/35.

²⁹⁹ Yûnus 10/5.

³⁰⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 128; *Mecma 'u'l-fezâil*, 283.

B. GRAMER VE BELÂGAT ÖZELLİKLERİ

Hasan Fehmi Efendi kelime ve kavram bilgisinin ardından kasidenin dil ve belâgat konularına yoğunlaşmıştır. Gramer özelliklerine ihtiyaç kadar değinmiş olmasına rağmen; *Kasîde-i bürde*'nin edebî özelliklerini ve diğer kasidelerden üstünlüğünü göstermek adına belâgat unsurları üzerinde daha çok durmuştur. Bu bölümde şârihin kasideyi gramer ve belâgat açısından nasıl incelediği hususu ele alınacaktır.

1. Kasideyi Sarf ve Nahiv Açısından İncelemesi

Hasan Fehmi Efendi, şerhlerinde beyitleri anlam açısından inceledikten sonra “hall-i terkîb” başlığı altında gramer incelemeleri yapmış, dilbilgisi kurallarına göre yorumlar getirmiştir. Şârihin bu açıklamaları çok ayrıntılı olmasa da tartışmalı olan konuların üzerinde durmuştur. Bu çerçevede şârihin sıyga farklılıkları, edat ve harfler, i'râb ihtimalleri ve şiir zarureti başlıklarını dikkate aldığı görülmektedir.

a. Sıyga Farklılıklarını Ele Alması

Kasidedeki kelimeleri kök ve mana bakımından incelerken fiilleri de sıyga ve bâb bilgisi vererek tanıtır. Örneğin;

وَكَيْفَ تَدْعُو إِلَى الدُّنْيَا ضَرُورَةً مَنْ لَوْلَاهُ لَمْ تُخْرَجِ الدُّنْيَا مِنَ الْعَدَمِ

Zaruret o zâtı nasıl dünya malına çağırır! Eğer O (s.a.v.) olmasaydı, dünya yokluktan varlık âlemine çıkmazdı.

beytinde لم تُخْرَجْ kelimesini fiil-i muzari‘ müfred müennes menfi olarak tanıtır, ت harfinin harekesinin fetha veya damme okunabileceğini, bu durumda malum veya meçhul olacağını ifade ederek okunuş farklılıklarına değinir.³⁰¹

b. Edat ve Harflerin Durumunu Ele Alması

Arapça’da kelime topluluklarının tam ve istenilen manayı vermesini sağlayan edat ve bağlaçlar önem arz etmektedir. Hasan Fehmi Efendi edat ve harfleri incelerken kullanım özelliklerini, çeşitlerini, telaffuz inceliklerini, hangi manada kullanıldıklarını ve dil âlimlerinin konuyla ilgili görüşlerini aktarır.

Şârih, لَوْلَا'nın özelliklerine,³⁰² لَوْ in³⁰³ ve إِلَّا'nın³⁰⁴ kullanımına yer verir. Zarfların ve كَلِّمْ lafzının kullanımı ile ilgili bilgileri aktarır.³⁰⁵ Atıf konusunda hangi atıf harfinin niçin tercih edildiğini belirtir, atıf türünü verir³⁰⁶ ve atıfda sıranın önemine dikkat çeker. Örneğin;

وَخَالِفِ النَّفْسَ وَالشَّيْطَانَ وَأَعْصِهِمَا وَإِنْ هُمَا مَحْضَاكَ النَّصِيحَ فَاتَّبِعْهُمَا

(Ey sâlik!) Nefis ve şeytanın isteklerine muhalefet et. Eğer nasihatte bulunurlarsa onları (yalan söylemekle) itham eyle.

beytinde atıf harfi olarak وَ'nin kullanılması, nefis ve şeytanın her ikisinin de insanı yoldan çıkardığı, daima kötülüğü emrettiklerindedir. Ancak önce nefsin zikredilmesi önemini gösterir. Çünkü o sahibinden hiç ayrılmadığı için zararı daha şiddetlidir. Şeytan ise harici bir düşmandır ve istiâze ile şerrinden korunmak mümkündür.³⁰⁷

³⁰¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 95.

³⁰² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 20, 95.

³⁰³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 129.

³⁰⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 398.

³⁰⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 63, 119; *Mecma'u'l-fezâil*, 116, 130.

³⁰⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 53, 59, 87, 213.

³⁰⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 36; *Mecma'u'l-fezâil*, 69.

Şârih, harflerin ve edatların hangi anlamda kullanıldıklarına³⁰⁸ ve birbiri yerine kullanılmalarına da değinir,³⁰⁹ gerekirse anlamlar arasında tercih yapar. Örneğin;

فَمَا تُعَدُّ وَلَا تُحْصَىٰ عَجَائِبُهَا وَلَا تُسَامَىٰ عَلَى الْإِكْتَارِ بِالسَّأَمِ

Kur'an ayetlerinin acâibi (olağanüstülükleri) saymakla bitmez ve çok okunmakla onlardan bıkmaz.

beytindeki على nın “وَيَطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ...”³¹⁰ (Onlar, seve seve yiyeceği... yedirirler.) ayetindeki gibi مع manasında kullanıldığını ifade eder.³¹¹

وَإِخْشَ النَّسَائِسِ مِنْ جُوعٍ وَمِنْ شَبَعٍ قَرَبٌ مَّخْمَصَةٌ شَرٌّ مِنَ التُّخْمِ

(Ey muhatap!) Açlık ve tokluğun hilelerinden kork. Nice şiddetli açlık vardır ki aşırı tokluktan daha zararlıdır.

Yukarıdaki beyitte geçen رُبِّnin lehçe farklılıklarına göre telaffuz inceliklerine ve genellikle taklîl manası taşıdığına değinir. Ancak bu beyitte makam karinesiyle teksîr manası taşıdığını belirtir.³¹²

خَفِضْتَ كُلَّ مَقَامٍ بِالإِضَافَةِ إِذْ نُودِيتَ بِالرَّفْعِ مِثْلَ الْمُفْرَدِ الْعَلَمِ

(Ey Habîb-i Hüdü) Yalnız bir bayrak gibi (tek başına miraca) davet edildiğinde bütün makam ve dereceleri aşağıda bıraktın ve (makamların en yücesine) yükseldin.

Mezkûr beyitte geçen إِذْ geçmiş zamana delalet eden bir zarf olmakla birlikte makam karinesiyle şu üç anlamı da taşır. Birincisi; “يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا”³¹³ (İşte o gün -yer- kendi haberlerini anlatır.) ayetinde olduğu gibi gelecek zaman manasıdır. İkinci olarak; “حَرَجْتُ إِذْ زَيْدٌ قَائِمٌ” (Zeyd ayaktayken çıktım.) cümlesinde

³⁰⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 32, 82, 93, 136; *Mecma'u'l-fezâil*, 42, 61, 76, 148, 171, 197, 300, 302, 340, 382, 405.

³⁰⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 39; *Mecma'u'l-fezâil*, 21, 76, 86.

³¹⁰ İnsan 76/8.

³¹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 122; *Mecma'u'l-fezâil*, 268.

³¹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 34; *Mecma'u'l-fezâil*, 66.

³¹³ Zilzâl 99/4.

olduğu gibi az bir zamanı göstererek mufâcee manası alır. Üçüncü olarak; “وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ-³¹⁴ (Zulmettiğiniz için bugün (nedamet) size hiçbir fayda vermeyecektir.) ayetindeki gibi ta’lîl anlamı içerir.³¹⁵

Kasidede فا harfi fazlaca kullanılmaktadır. Şârih bunların türünü aktarmak için gayret sarfetmiş ve fâ-yı fasîha,³¹⁶ fâ-yı tefrîiyye,³¹⁷ fâ-yı netîciyye,³¹⁸ fâ-yı ta’lîliyye³¹⁹ ve fâ-yı cezaiyye³²⁰ şeklinde çeşitlerini saymıştır. Ayrıca dil âlimlerinin فا’nın kullanımıyla ilgili görüşlerini de açıklamıştır. Örneğin;

فَمَا لِعَيْبِنِكَ إِنْ قُلْتَ اكْفَا هَمَّنَا وَمَا لِقَلْبِكَ إِنْ قُلْتَ اسْتَفَوْقَ يَوْمِ

Gözlerine ne oldu ki onlara “Yeter durun!” dedikçe şiddetle akarlar ve kalbine de “Sakin ol!” dedikçe hayranlığı artar.

beytinde فا’nın fasîha türünde olduğunu belirten şârih, Zemahşerî’ye göre bu harfin hazfedilmiş şarta işaret ettiğini, Sekkâkî’ye göre şartın dışında hazfedilmiş başka birşeyin sebebine işaret ettiğini aktarır. Cumhurun, şart olsun olmasın bir mahzufun sebebi üzerine delalet edeceğine dair görüşünü kabul eder.³²¹

حَتَّىٰ إِذَا لَمْ تَدْعُ شَأْوًا لِمُسْتَبِقٍ مِنْ الدُّنُوِّ وَلَا مَرْقَىٰ لِمُسْتَبِقِ

(Ey Habîb-i Hüdâ miraçta o kadar yükseldin ki elde ettiğin yakınlıktan dolayı) Allah’a yakın olarak ileri geçmek ve yükselmek isteyenlere herhangi bir gayet ve nihayet ve yüksek bir derece bırakmadın.

Mezkûr beyitteki إِذَا’nın cümle başında olduğu için sadece zarf olarak ibtidâiyye olduğunu belirten Hasan Fehmi Efendi, konuyla alâkalı farklı görüşleri de aktarır. Diğer şârihler, burada إِذَا’nın şart görevinde kullanıldığı ve cevabının sonraki beyitte yer alan خَفِضْتَ olduğunu söylemişlerdir. Ahfeş ve İbn Mâlik’e göre

³¹⁴ Zuhruf 43/39.

³¹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 139; *Mecma’u’l-fezâil*, 309.

³¹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, s.13; *Mecma’u’l-fezâil*, s.23.

³¹⁷ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 119, 388.

³¹⁸ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, s.121.

³¹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, s.62, 71; *Mecma’u’l-fezâil*, s.128.

³²⁰ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, s.270.

³²¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 9; *Mecma’u’l-fezâil*, 15.

ise حَتَّى harf-i cerr, إِذَا ise cevabıyla birlikte onun zarfıdır ve bu onun isim olduğunu gösterir.³²²

لَمَّا دَعَا اللَّهُ دَاعِيَنَا لِبَطَاعَتِهِ بِأَكْرَمِ الرُّسُلِ كُنَّا أَكْرَمَ الْأُمَمِ

Cenâb-ı Allâh, kendi taat ve ibadetine bizi çağıran peygamberimizi ekramu'r-rusûl (peygamberlerin en şerefli) olarak zikrettiği için biz de ümmetlerin en hayırlısı ve en şerefli olduk.

Şârih yukarıdaki beyitte; لَمَّا'nın görevi, i'râb edilip edilemeyeceği, manası ve kullanımıyla ilgili ünlü dilcilerin ve şârihlerin görüşünü aktarır ve içlerinden akla en yatkın bulduğunu tercih eder.³²³

وَمُنْذُ الْأَزْمَتِ أَفْكَارِي مَدَائِحَهُ وَجَدْتُهُ لِحَلَاصِي خَيْرِ مُلْتَرَمِ

Resûlullâh'ı (s.a.v.) övmeye başladığımdan beri onun, bela ve musibetlere karşı beni koruduğunu gördüm.

Mezkûr beyitte مُنْذُ'nün durumunu açıklayan şârih, harf veya isim kabul edilmesiyle alâkalı ulema arasındaki mevcut ihtilafın diğer *Bürde* şârihlerine de yansıdığını belirtir. مُنْذُ, Kürdî'nin görüşüne göre vezin zaruretinden dolayı muahhar وَجَدْتُ fiiline müteallık bir zarftır. Musannifek'e göre ise mübteda görevinde bir isimdir.³²⁴

c. İ'râb İhtimallerini Belirtmesi

Hasan Fehmi Efendi, beyitlerdeki i'râb ihtimallerine değinmiş, sarf ve nahiv gibi temel Arapça gramer özelliklerini dikkate alarak yapılan bu açıklamalarda yeri geldikçe genel kurallar ile ilgili bilgiler vermiştir.³²⁵ İ'râb ve

³²² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 306.

³²³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 321-324. Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 165; *Mecma'u'l-fezâil*, 380.

³²⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 401.

³²⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 9, 33; *Mecma'u'l-fezâil*, 14, 59, 65.

hareke ihtimallerini ³²⁶ ve böylece ortaya çıkabilecek mana farklılıklarını aktarmıştır.³²⁷ Örneğin;

تُهْدِي إِلَيْكَ رِيَّاحُ النَّصْرِ تَشْرَهُمْ فَتَحْسَبُ الزَّهْرَ فِي الْأَكْمَامِ كُلِّ كَمِي

(*Ey muhâtap Rasûlullâh'ın ashâb ve cesur erlerinin güzel kokuları ve fetihlerinin haberlerini*) zafer rüzgârları senden yana gönderdiğinde (zırh ve silahlarını giyinmiş olan o kahramanları) örtüleri (kıyafetleri) içinde çiçek zannedersin.

beytinde şârih ikinci mısradaki mef'ûllerin sırasına göre beytin manasının değişeceğini ifade eder. Bu konuda iki vecih vardır. Birinci vecih; الزَّهْرُ ismi, فَتَحْسَبُ'nun birinci mef'ûlü, كُلِّ كَمِي ise ikinci mef'ûlüdür. Aradaki فِي الْأَكْمَامِ ise 'الزَّهْرُ'nın sıfat veya hâlidir. Şârihin desteklediği bu görüşe göre beytin tercümesi yukarıda verildiği gibidir. Ancak isimleri zikredilmeyen bazı şarihlerin mef'ûllerin sırası hususundaki tam tersi görüşlerine uygun tercüme de şu şekilde olacaktır: (*Ey muhâtap*) zafer rüzgârı o kahramandan yana hediye olarak eserse ve o çiçekleri kılıfında gördüğünde onları (zırh ve silahları içinde olan) erler zannedersin demek olur.³²⁸

Şârih tercih edilen mana farklılıklarına göre ortaya çıkabilecek i'râb ihtimallerine de değinir.³²⁹ Bazen aralarında tercihte bulunur,³³⁰ bazen de tercihi okuyucuya bırakır.³³¹ Örneğin;

فَمَا تُعَدُّ وَلَا تُحْصِي عَجَائِبُهَا وَلَا تُسَامُ عَلَى الْإِكْتَارِ بِالسَّامِ

Kur'an ayetlerinin acâibi (olağanüstülükleri) saymakla bitmez ve çok okunmakla ondan bıkmaz.

beytinde geçen لَا تُحْصِي kelimesinin dilcilere göre 3 farklı anlamını verir ve bu anlamlara göre i'râbın nasıl değiştiğini gösterir. Şöyle ki; birinci anlamı bu beyitte

³²⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 113, 159, 160; *Mecma'u'l-fezâil*, 230, 239, 246, 271, 365, 414.

³²⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 88, 119, 154, 158,159; *Mecma'u'l-fezâil*, 39, 137, 139, 156, 170,185, 261, 347, 361, 365, 401.

³²⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 159; *Mecma'u'l-fezâil*, 365.

³²⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 20, 267.

³³⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 99, 158; *Mecma'u'l-fezâil*, 164, 209, 361.

³³¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 82, 93, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 103, 162, 197, 275.

olduğu gibi “cümleten cümleten saymak”, ikincisi “وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا”³³² (Allah’ın nimetlerini sayacak olursanız tamamıyla zabtına gücünüz yetmez.) ayetindeki manasıyla “zabt eylemek”, üçüncüsü ise “عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ”³³³ (Elbette sizin bilmeye takatiniz yoktur.) ayetindeki kullanımıyla “akletmek, bilmeye takati olmak” tır. İlk iki mana beyite uygun olmakla birlikte kelimenin birinci manası dikkate alınırsa لَا تُحْصَى’nun atfı tefsiri olur. İkinci mana dikkate alınırsa عَدَّ’nin üzerine atfolunur ve عَجَائِبُهَا kelimesi de her iki fiilin nâib-i faili olur.³³⁴

Şârih, dil âlimlerinin i’râb ile ilgili görüşlerini, zamirin râci‘ olduğu kelime ve harf-i cerrin taaluku ile ilgili ihtimalleri aktarır.³³⁵ Bazen bu görüşleri te’lif eder, bazen de aralarında tercihte bulunur.³³⁶ Örneğin;

وَمَا حَوَى الْعَارُ مِنْ خَيْرٍ وَمِنْ كَرَمٍ وَكُلُّ طَرْفٍ مِنَ الْكُفَّارِ عَنْهُ عَمِي

*Mağaranın kuşattığı, hayır ve kerem ile vasıflanan Nebî’ye (s.a.v.) yemin ederim
ki onu takip eden kâfirler kör oldular (ve onu mağarada göremediler).*

beytindeki عَنْهُ’nun harf-i cerrî olan عَن, vezin zarureti için muahhar olan عَمِي’ye müteallıktır. Zamiri olan هُ, tercih edilen birinci veche göre Rasûlullâh’a (s.a.v.) râci‘ dir. İkinci veche göre Hz. Ebubekir ile birlikte her ikisine râci‘ dir. Zamirin müfred olması ise Rasûlullâh’ın asıl, Ebubekir’in furu’ ve tâbi olması şeklinde açıklanır. Şârih, zamirin genel mana içerecek şekilde حَوَى’ya, ya da sadece حَوَى’ya râci‘ olduğuna yönelik görüşlerdeki ihtilafı da gereksiz görür. Çünkü iki kavil de mealen aynı şeyi ifade etmektedir.³³⁷

كَفَاكَ بِالْعِلْمِ فِي الْأُمِّيِّ مُعْجَزَةً فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَالتَّأْدِيبِ فِي النَّبِيِّم

*Ümmî olan Peygamberin’in (s.a.v.) cahiliyye dönemindeki ilmi ve yetîm olduğu
halde yüksek bir terbiyeye sahip olması mu’cize olarak sana yeter!*

³³² Nahl 16/18.

³³³ Müzzemmil 73/20.

³³⁴ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 267. Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 123; *Mecma’u’l-fezâil*, 270.

³³⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 97; *Mecma’u’l-fezâil*, 171, 208, 237.

³³⁶ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 174, 239.

³³⁷ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 208.

Yukarıdaki beyitte *التأديب في النائم* kavli Hasan Fehmi Efendi'ye göre *التأديب*'e müteallıktır. Medihte mübalağa olması için *العلم* ve *التأديب*'e her ikisine birden ta'alukunu caiz gören şârih Şeyhzâde'nin görüşünün, iki amilin bir mamule taalluku hususundaki Kûfe ekolü ve ünlü dil âlimi Ferrâ'nın görüşlerinden kaynaklandığını, Basra ekolünün ise bunu caiz görmediğini anlatır. Bu ifadenin manaya göre uygun olduğunu ancak gramere uygun olmadığını belirtir ve *خُذْ مَا صَفَا وَدَعْ مَا كَدَرَ* yani “mutluluk vereni al, keder vereni bırak” diyerek orta yolu bulur, seçimi okuyucuya bırakır.³³⁸

d. Şiir Zarureti

Nesirde kabul edilmeyen bazı kullanımlar, vezin ve kafiye zorunluluğundan dolayı şiirde kabul edilebilmektedir. Bu anlamda hazif,³³⁹ ziyade, tağyir,³⁴⁰ takdim ve tehirler³⁴¹ Hasan Fehmi Efendi'nin kasideyi gramer açısından incelerken farketdiği ve okuyucuya özellikle açıkladığı alanlardandır.

Üçüncü beyitte, *كَفُّ* kelimesinin şeddesi açılarak *اَكْفُفَا* şeklinde kullanılmasını fesahate engel olmayan bir kullanım olduğunu belirten şârih, bunun şiir zaruretinden kaynaklandığını zikreder. Bununla birlikte şiir zaruretinin ne demek olduğunu “*Harekeli olan harfi işba' ve temdîd ve idğâm olunmuş harfi fekk ile ve nadiren dahi müzekkeri müennes ve müennesi müzekker olarak irâd eylemektir*” şeklinde açıklar.³⁴² Aynı şekilde başka bir beyitte yer alan *وَهْيَ* kelimesinde kesralı olması gereken *ه* harfinin vezine uydurmak için cezimli kullanıldığını ifade eder.

³³⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 165; *Mecma'u'l-fezâil*, 380.

³³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 51; *Mecma'u'l-fezâil*, 101, 193, 226.

³⁴⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 59.

³⁴¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 47; *Mecma'u'l-fezâil*, 92.

³⁴² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 9; *Mecma'u'l-fezâil*, 14. Not: *Mecma'u'l-fezâil*de daha ayrıntılı tasavvufî yorumlara yer vermiştir.

70. Beyitte geçen Ebrehe, ashab-ı filin reisidir ve Habeş dilinde “yüzü beyaz” demektir. ‘Alem ve yabancı isim olduğundan gayr-ı munsarîf bir kelimedir, cer ve tenvin almaması gerekmektedir. Ancak şiir zaruretinden dolayı her iki harekeyi de almış “كَانَهُمْ هَرَبًا أَبْطَالُ أَبْرَهَةَ” şeklinde kullanılmıştır.³⁴³

ظَنُّوا الْحَمَامَ مِنْ غَيْرِهَا فِي النَّاسِ لَمْ يَقُمْ
dolayı muahhar olan لَمْ يَقُمْ’ye müteallıktır. Ayrıca لَمْ يَقُمْ fiilinin sonu cezimli olması gerekirken yine aynı nedenden dolayı harekeli gelmiştir.³⁴⁴

ظَنُّوا الْحَمَامَ وَظَنُّوا الْعَنْكَبُوتَ
ifadesinde aynı fiil tekrarlanmadan da kastedilen mana verilebilirdi. Ancak vezin zarureti nedeniyle tekrarlanmış ve cümlenin cümleye atfı gerçekleştirilmiştir.³⁴⁵

وَمَا حَوَى الْغَارُ
ifadesinde مَا ism-i mevsul, geri kalanda sılası yahut sıfatı olmakla birlikte rabıt zamiri vezin zaruretinden dolayı hafzedilmiştir.³⁴⁶

2. Kasîdeyi Belâgat Açısından İncelemesi

Hasan Fehmi, eserinde belâgat konularına ağırlık vermiştir. Sadece sanatların ismini vermekle yetinmemiş, kimi zaman sanatların tanımlarını ve çeşitlerini misallerle anlatarak ilgili beyitteki örnekleri zikretmiştir.³⁴⁷ Bu kısımda şârihin kasîdeyi meânî, beyân ve bedî’ açısından incelemesine değinilmiştir.

³⁴³ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 193.

³⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 278.

³⁴⁵ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 213.

³⁴⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, ; *Mecma’u’l-fezâil*, 207. Ayrıca bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 21, 29, 32, 66, 118, 146, 149, 159, 169, 173; *Mecma’u’l-fezâil*, 39, 44, 56, 61, 137, 231, 257, 298, 301, 329, 343, 365, 399, 423.

³⁴⁷ Örneğin belâgat ve fesâhatı tanımlamıştır. Bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120; *Mecma’u’l-fezâil*, 262.

a. Meânî Açısından

Hasan Fehmi Efendi'nin meânî ilmine dair açıklamaları daha çok haber ve inşa konularında yoğunlaşmıştır. Bu manada haber ve inşanın genel kullanımı,³⁴⁸ haberin inşâ yerine kullanılması,³⁴⁹ haberin mecâzî maksatlar için kullanılması,³⁵⁰ haber hakkında bilgisi olan muhatabın bilgisi olmayan konumunda değerlendirilmesi,³⁵¹ nidâ üslubunun incelikleri gibi konulara değinmiş,³⁵² iltifat sanatını ve çeşitlerini belirtmiştir.³⁵³ Şârih, istifhâmın mecâzî anlamlarına da temas etmiştir.³⁵⁴ Örneğin;

فَمَا لِعَيْنَيْكَ إِنْ قُلْتَ أَكْفَأَ هَمًّا وَمَا لِقَلْبِكَ إِنْ قُلْتَ اسْتَوْقُ بِهِمْ

Gözlerine ne oldu ki onlara “Yeter durun!” dedikçe şiddetle akarlar ve kalbine de “Sakin ol!” dedikçe hayranlığı artar.

beytinde istifhâmın taaccup bildirdiğini belirtirken “مَا لِي لَا أَرَى الْهُدُودَ”³⁵⁵ (*Hüdühüd'ü niçin göremiyorum?*) ayetini delil gösterir.³⁵⁶ Şârihin bu ayetle ilişki kurması ise bir tesadüf değildir. Zira gerek klasik gerek modern dönem belâgat kaynakları istifhâmın taaccup anlamına yaygın olarak bu ayeti örnek göstermektedirler.³⁵⁷

أَمْرُكَ الْخَيْرَ لَكِنْ مَا انْتَمَرْتُ بِهِ وَمَا اسْتَقَمْتُ فَمَا قَوْلِي لَكَ اسْتَقِم

Sana hayrı emrettim fakat ben onu kabul etmedim (uygulamadım). Ben istikamette olmadım sana istikamet emrim nedir!

³⁴⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 260.

³⁴⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 19, 168; *Mecma'u'l-fezâil*, 35, 221, 386.

³⁵⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 43, 273.

³⁵¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 161.

³⁵² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 161, 285.

³⁵³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 16,22, 60, 162, 176, 180; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 16, 27, 29, 37,40, 122, 222, 285, 371, 381, 391, 417.

³⁵⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48; *Mecma'u'l-fezâil*, 94 Ayrıca bkz. *el-İktisâd*, 68, 112; *Mecma'u'l-fezâil* 7, 22, 23, 78, 94, 142, 246.

³⁵⁵ Naml 27/20.

³⁵⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 9 *Mecma'u'l-fezâil*, 15.

³⁵⁷ Ebû Ya'kûb es- Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 314; Sa'duddîn Mes'ûd b. Umer Teftâzânî, *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 419; Irmak, Mustafa, *Haber-İnşa Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 208.

Mezkûr beyitteki “فَمَا قَوْلِي لَكَ” ibaresinde istifhâmın taaccübî mi yoksa inkârî mi olduğu tartışılmıştır. Şârihe göre; فَوْل'deki ل harfi sebebiyle فَوْل kelimesi hitap manası taşır ve burada bir kusuru itiraf etme durumu söz konusudur. Dolayısıyla istifham-ı taaccübî ve tevbîhî vardır. Şârih konuyla ilgili görüşünü söyledikten sonra diğer şârihlerin farklı görüşlerini aktararak kabul etmeme gerekçelerini sıralar. Birinci görüşe göre; burada istifham-ı inkârî vardır. فما'daki ف mahzûf şartın cevabıdır ve “Durum buysa eğer ben sana doğru ol diyemem” şeklinde mana verirler. Ancak makam bu manayı gerektirmemektedir. İkinci görüşe göre; ما 'leyseye benzeyen mâ'dır, قَوْلِي لَكَ ifadesi de مَا'nin ismi ve haberidir. Manası “Doğru ol sözüm sana değildir.” şeklinde olur. Şârih bu görüşü tamamen reddetmemekle birlikte şiirin genel yapısına önceki beyitlerle ilişkisine bakıldığında görüşü de kabule şayan bulmadığını söyler.³⁵⁸

وَإِخْشَ الدَّسَائِسِ مِنْ جُوعٍ وَمِنْ شَبَعٍ قَرَبًا مَحْمَصَةً شَرًّا مِنَ التَّخَمِ

(Ey muhatap!) açlık ve tokluğun hilelerinden kork. Nice şiddetli açlık vardır ki aşırı tokluktan daha zararlıdır.

Yukarıdaki beyitte وَإِخْشَ kelimesinde emrin te'dib (edep öğretme) için olduğunu söyleyen Hasan Fehmi Efendi, emrin mecazî anlamlarının genel olarak dört kısımda değerlendirildiğini (îcâb, nedb, te'dib ve ibâha) belirtir. Ancak ayrıntılarına girmez.³⁵⁹

يَا خَيْرَ مَنْ يَمَمَ الْعَافُونَ سَاحَتَهُ سَعِيًّا وَفَوْقَ مُنُونِ الْأَيْتِقِ الرَّسْمِ

Ey ihtiyaç sahiplerinin af talebiyle hızlı ve güçlü develere binerek kendisine geldiği enbiyânın en hayırlısı!

Şârih, mezkûr beyitte nida harfi يَا'nın kullanımıyla ilgili yâ-ı maktûb olduğunu uzağı yakına tenzil ettiğini ifade eder.³⁶⁰

³⁵⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 41; *Mecma 'u'l-fezâil*, 78-79.

³⁵⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 33; *Mecma 'u'l-fezâil*, 65.

³⁶⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 130; *Mecma 'u'l-fezâil*, 286.

Hasan Fehmi Efendi, marife ve nekra kelimenin mecazî anlamlarına da değinmiştir. Örneğin; birinci beyitteki nekra olan *جيران و سلم* kelimelerinin tefhim yani övülen sevgiliyi yüceltmek için olduğunu belirtir³⁶¹ ve yeri geldikçe tenvinin manalarıyla ilgili (tahkir,³⁶² ta'zîm,³⁶³ taklîl³⁶⁴ ve teksîr³⁶⁵) bilgi verir.³⁶⁶

Şârih, nâzımın şiir içerisinde kullandığı iltifat sanatına dikkat çekmiştir. Örneğin ardarda gelen;

فَمَا لِعَيْنَيْكَ إِذْ قُلْتَ أَكْفَا هَمَّنَا
وَمَا لِقَلْبِكَ إِذْ قُلْتَ اسْتَوْقُ يَهُم

Gözlerine ne oldu ki onlara “Yeter durun!” dedikçe şiddetle akarlar ve kalbine de “Sakin ol!” dedikçe hayranlığı artar.

أَيَحْسَبُ الصَّبُّ أَنَّ الْحُبَّ مُنْكَتَمٌ
مَا بَيِّنٌ مُنْسَجَمٌ مِنْهُ وَمُضْطَرِمٌ

Âşık, (daima akan) gözyaşıyla (aşk ateşinden) yanan kalbi arasında aşkın gizli kalacağını mı sanır!

beyitlerinden birincisinde nâzım, âşığa direkt hitap ederken ikinci beyitte âşıktan üçüncü bir kişi olarak bahsetmiştir. Böylece nâzımın hitâptan gâibe iltifat sanatını icra ettiğini söyleyen şârih, bunu sözü süslemek ve dinleyiciyi harekete geçirmek gayesiyle yaptığını belirtir.³⁶⁷ Ayrıca gâipten muhâtaba,³⁶⁸ muhâtabtan mütekeltime,³⁶⁹ mütekelimden muhataba,³⁷⁰ gâipten mütekeltime,³⁷¹ şeklinde gerçekleş-

³⁶¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 8.

³⁶² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 12; *Mecma'u'l-fezâil*, 20.

³⁶³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 13,44, 121, 132; *Mecma'u'l-fezâil*, 23.

³⁶⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 42, 132; *Mecma'u'l-fezâil*, 81, 295.

³⁶⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 121,131, 142, 162, 170; *Mecma'u'l-fezâil*, 317, 373.

³⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İbrahim Kaçar, *Arapça'da Nekre (Belirsiz İsim) Kullanımların Semantik Boyutu (Tenkir Üslubu)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29. Sayı, İstanbul, 2005/2, s.169.

³⁶⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 16. İltifat sanatı; bir beyitte veya kısa bir sözde beklenmedik şekilde şahıs, zaman ve üslûp bakımından değişiklikler yapmaktır. Bu değişiklikler monotonluğu kırarak muhatabın ilgisini uyandırmak ve konunun önemine dikkat çekmek gibi amaçlarla yapılır. Bkz. İsmail Durmuş, “İltifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22 (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 152.

³⁶⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 19, 285, 371.

³⁶⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 27, 381.

³⁷⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 50, 222.

³⁷¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 391.

tirilen iltifat türlerine de yeri geldikçe dikkat çekmiş ve bu geçişin edebî gerekçesini açıklamaya çalışmıştır.

İstînâf-ı meânîye³⁷² değinen şârih, istînâf-ı beyânîden³⁷³ bahsederken mukadder suali genellikle açıkça ifade eder. Örneğin;

وَاسْتَفْرِغِ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدْ اِمْتَلَأَتْ مِنْ الْمَحَارِمِ وَالزَّمِّ جُمِيَّةَ النَّدَمِ

(Ey sâlik!) Haramlarla dolan gözünü ağlamakla boşalt. (Kalbin içirse) pişmanlık perhizi (olan tövbeye) sarıl.

beytinde “acaba yalnızca ağlamak günahları giderip insanı temizleyebilir mi?” sualine nâzım cevaben “Hayır, samimi bir pişmanlık da lazımdır.” diyerek cevap vermiş olur.³⁷⁴

b. Beyan Açısından

Teşbih, mecaz, istiâre ve kinâye şerhlerde en çok yer tutan belâgat konularıdır. Hasan Fehmi Efendi bu konularda oldukça hassas davranmış, muhtemel yorumları ve diğer şârihlerin görüşlerini gözönünde bulundurmuştur. Çoğu zaman da kendi görüşünü serdetmiş olması beyan ilminin inceliklerine vakıf olduğunu ortaya koymaktadır.

Şârih, beyitlerdeki teşbîh sanatını³⁷⁵ çeşitlerinden de teşbîh-i mablûbu³⁷⁶ bilhassa belirtir. Örneğin;

لَهَا مَعَانِ كَمَوْجِ الْبَحْرِ فِي مَدَدٍ وَفَوْقَ جَوْهَرِهِ فِي الْحُسْنِ وَالْقِيمِ

³⁷² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 175, 181; *Mecma'u'l-fezâil*, 90, 402, 403, 407, 412, 414, 420.

³⁷³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 15, 19, 20, 27, 31, 39, 55,67, 86, 100, 101, 107, 113, 119, 121, 125, 127, 142, 143, 151, 157, 159, 160, 164, 168, 169, 171, 175, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 27, 35, 37, 39, 46, 50, 59,76, 102, 111, 138, 212, 214, 225, 229, 243, 247, 259, 263, 266, 268, 279, 318, 339, 367, 378, 384, 386, 389, 394, 414.

³⁷⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 68.

³⁷⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 71, 93,146, 149, 158; *Mecma'u'l-fezâil*, 48, 138, 197, 147, 151, 175, 243, 262, 274, 325, 344, 346, 362, 374.

³⁷⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 67,73, 75, 121, 160; *Mecma'u'l-fezâil*, 138, 151, 152, 264, 295, 365. Örnekler için ‘Belagat İhtilafi’ konusuna bakınız.

Kur'an ayetlerinin denizin dalgaları gibi birbirini destekleyen manaları vardır. (Ahkâmı) güzellik ve kıymet bakımından denizden çıkan cevherlerden (inci ve mercan) daha üstündür.

beytinde birkaç teşbihten bahseder: Birincisi, Kur'an ayetlerini denize; ikincisi, manasının çokluğu ve ayetlerin birbirine destek olmasını denizin dalgalarına benzetmiştir. Kur'an ayetlerinin özü, nazmı, manası, şerefi ve güzelliği; tabiatı itibariyle değerli olan şeylere benzetilerek teşbih yapılmıştır.³⁷⁷

قَدْ تُنْكِرُ الْعَيْنُ ضَوْءَ الشَّمْسِ مِنْ رَمَدٍ وَيُنْكِرُ الْفَمُّ طَعْمَ الْمَاءِ مِنْ سَقَمٍ

Gözler ağrıdan dolayı güneşin ışığını (Kur'an ayetlerini) göremeyebilir ve yine hasta olanın ağzı, suyun tadını bile alamayabilir.

Yukarıdaki beyitte ise altı farklı teşbihten söz eder. Fayda ve zararı göremeyen münkiri, gözlerinde göz ağrısı (رَمَدٍ) olup âmâ gibi olanlara; Kur'an ayetlerini güneşin ziyâsına (ضَوْءَ الشَّمْسِ) benzetir. Emri inkâr etmekle sahibine eziyet veren cahilliği رَمَدٍ'e; nimetin hakikatine ulaşmayı menetmede haseti فَمٍ'e (hastanın ağzına); ruhlara ve bedenlere can vermede ayetleri lezzetli suya; sahibine zararı ve hakikate ulaşmasına engel olması bakımından cehaleti سَقَمٍ'a ve مَرَضٍ'a (hastalık ve zehire) benzetir.³⁷⁸

Hasan Fehmi Efendi, beytin hakikat mı yoksa mecâz olarak mı değerlendirilmesi gerektiğine dair yorumlar yapmış ve bazen her iki ihtimale göre değerlendirmelerde bulunmuştur.³⁷⁹ Mecâz-ı mürselden bahseden beyitlere değinmiş,³⁸⁰ bazen de alakasını belirtmiştir.³⁸¹ Örneğin;

وَلَنْ يَفُوتَ الْغِنَى مِنْهُ بَدَأَ تَرَبُّتٌ إِنَّ الْحَيَا يُنْبِتُ الْأَرْهَارَ فِي الْأَكْمِ

³⁷⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 121; *Mecma'u'l-fezâil*, 264,265. Diğer bir örnek olarak 104. beyitte altı adet teşbih olduğunu ifade eder. Bkz. *el-İktisâd*, 129; *Mecma'u'l-fezâil*, 283.

³⁷⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 129; *Mecma'u'l-fezâil*, 283.

³⁷⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 166, 168; *Mecma'u'l-fezâil*, 10, 51, 139, 338, 382, 388.

³⁸⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 62, 73, 120, 125, 159, 161, 174; *Mecma'u'l-fezâil*, 10, 15, 21, 127,151, 173, 195, 263, 284, 328, 364, 368, 403, 405.

³⁸¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 104, 166, 174; *Mecma'u'l-fezâil*, 10, 62, 173, 195, 382, 403.

*Su tutmaz tepelere yağan yağmurun çiçek bitirdiği gibi Resûlullâh 'ın (s.a.v.)
yardımı ve şefaati muhtaçlara ulaşır.*

beytinde يَدًا (el) kelimesi nekra zikredilmiştir ancak fakirin elleri dolayısıyla fakir kastedilmiştir. Parçanın zikredilip bütünün kastedilmesi yoluyla mecaz yapılmıştır. Ayrıca şârih, اِبْنَات'ın (bitkilerin filizlenip büyümesinin) اَلْحَيَا'ya (yeryüzünü ihya edip canlandıran yağmura) isnad edilmesini, “Bahar otları filizlendirdi.” sözünde olduğu gibi sebebe isnad edilerek mecâz-ı mürsel yapılması şeklinde yorumlamıştır.³⁸²

Şârih, mecâz-ı aklîden bahsettiği yerlerde bunun gerekçesine de dikkat çekmiştir.³⁸³ Örneğin;

أَبَانَ مَوْلِدُهُ عَنْ طِيبِ عُنُصْرِهِ يَا طِيبَ مُبْتَدِئِ مِنْهُ وَمُخْتَتَمِ

Rasûlullâh 'ın (s.a.v.) doğması, özündeki güzellik sebebiyle (pek çok olağanüstü hal) meydana çıkardı. Ey (akıl sahipleri bakın o) güzelliğin başlangıcı ve sonu!

beytinde ortaya çıkan güzelliklerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğuşuna bağlanıp bu olayın fail yapılması mecâz-ı aklî tarikiyle olmuştur. Nitekim fâil-i hakîkî olan, birşeyi ortaya çıkaracak olan da gizleyecek olan da Allah'tır. Dolayısıyla beytin kastı, “Allah o doğduğunda özündeki güzellik sebebiyle pek çok olağanüstü hal meydana çıkardı.” şeklindedir.³⁸⁴

Hazf-i mecâzîyi³⁸⁵ de belirten şârih, bazen de konuyla ilgili görüşünü şiirle delillendirir. Örneğin;

ظَلَمْتُ سُنَّةَ مَنْ أَحْيَا الظَّلَامَ إِلَى أَنْ اشْتَكَيْتُ قَدَمَاهُ الضَّرَّ مِنْ وَرَمِ

*Ayakları şişene kadar (ibadet edip) geceleri ihya eden Peygamber'in (s.a.v.)
sünnetine zulmettim (uymadım.)*

³⁸² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 174; *Mecma 'u'l-fezâil*, 403.

³⁸³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 14, 63, 77; *Mecma 'u'l-fezâil*, 24, 129, 161.

³⁸⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 77; *Mecma 'u'l-fezâil*, 161.

³⁸⁵ Hasan Fehmi, *Mecma 'u'l-fezâil*, 340, 387.

Yukarıdaki beyitte اشْتَكْتُ kelimesinin şikâyet manasında değil izhar etmek manasında mecaz olduğunu söyleyen şârih, kelimenin benzer bir kullanımı için Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) Tavîl bahrindeki³⁸⁶ meşhur beytini delil gösterir:

شَكَوْتُ مَا الشُّكْوَى لِمِثْلِي بِعَادَةٍ * وَلَكِنْ تَقِيضُ الْكَأْسُ عِنْدَ امْتِلَائِهَا

*Ben aşk sırrını izhar ettim hâlbuki benim gibi âşık olanlara sırrı izhar etmek adet değildi. Fakat kâse dolduğunda taşar, benim kâse-i kalbim muhabbetimle dolup taşıdığından sırrı izhar eyledim.*³⁸⁷

Hasan Fehmi Efendi, kasidede geçen istiâre çeşitlerini nedenleriyle birlikte göstermeye özel gayret sarfetmiştir.³⁸⁸ Musarraha³⁸⁹ mekniyye,³⁹⁰ tahyîliyye,³⁹¹ mekniyye ve tahyiliyye,³⁹² terşih,³⁹³ terşih 'ale't-terşih,³⁹⁴ temsiliyye,³⁹⁵ asliyye,³⁹⁶ tasrîhiyye ve tebeyye³⁹⁷ ve tebeyye³⁹⁸ olarak istiârenin neredeyse tüm çeşitlerine değinir ve gerektiği yerde görüşünü ayet ve hadislerle destekler. Bazen de beyitle ilgili istiâre yorumları arasında tercih yapar. Örneğin;

كَمْ حَسَنْتُ لَذَّةَ لِلْمَرْءِ قَاتِلَةً مِنْ حَيْثُ لَمْ يَنْدِرْ أَنَّ السَّمَّ فِي الدَّسَمِ

Nefis nice öldürücü lezzetleri güzel gösterir ve kişi, (kendine lezzetli gelen) yağın içinde (ona zarar verecek olan) zehrin varlığını bilmez.

³⁸⁶ “Tavîl bahri; aruz sisteminde, kırk sekiz harften meydana gelen bir bahirdir. Tefilesi şu

şekildedir: فاعولن / مفاعيلن / فاعولن / مفاعيلن * فاعولن / مفاعيلن / فاعولن / مفاعيلن. Bkz. İbrahim Yılmaz,

“Tavîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 183.

³⁸⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 44; *Mecma'u'l-fezâil*, 85. İlgili beyit Ebû Temmâm'ın *Dîvanında* “شَكَوْتُ وَمَا الشُّكْوَى لِنَفْسِي عَادَةً * وَلَا كَيْنُ تَقِيضُ النَّفْسُ عِنْدَ امْتِلَائِهَا” şeklinde geçmektedir. Bkz. Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvân-ı Ebî Temmâm*, c.2 (Beyrut: Dâru'l- Kitâbi'l- Arabî, t.y.), 380.

³⁸⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 171, 201, 269.

³⁸⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 7, 12, 24,39, 54, 82, 108, 109, 111, 143, 150, , 158, 161, 170, 175; *Mecma'u'l-fezâil*, 7, 10, 21, 45, 47, 51, 58, 76, 84, 108, 170, 200, 230, 233, 240, 320, 336, 360, 363, 368, 370, 374, 404.

³⁹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 86, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 24, 58, 180, 368.

³⁹¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 23, 81, 180, 368.

³⁹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 14, 27,43, 82, 109, 113, 124, 157; *Mecma'u'l-fezâil*, 24, 25, 51, 84, 170, 235, 246, 271, 420, 422.

³⁹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 14, 55,82, 124, 157, 175; *Mecma'u'l-fezâil*, 25, 112, 170, 272, 389, 404.

³⁹⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 53; *Mecma'u'l-fezâil*, 106.

³⁹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 30, 57, 169; *Mecma'u'l-fezâil*, 18.

³⁹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 143.

³⁹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 13, 109,119; *Mecma'u'l-fezâil*, 108, 236, 260.

³⁹⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 158, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 108, 368.

beytinde “سَمُّ” (zehir) kelimesinin lafız ve mana hususlarına değindikten sonra burada istiâre-i musarraha olduğunu söyleyen şarih, şu yorumunu yapar: Nefs-i emmâre, ‘ucb ve riya lezzeti sebebiyle nafîle amelleri insana güzel gösterir ve bunlar kişiye zarar verme bakımından zehire benzer. Müşebbeh bih olan “سَمُّ” zikredilmiş müşebbeh olan ‘ucb ve riya kastedilmiştir. Nasıl ki zehir insanı helak eder, ucub ve riya da amelleri boşa çıkarır ve helak eder. Nitekim “لَئِنِ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ” نitekim “لَئِنِ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ” yani “(Ey ümmet-i Muhammed) Eğer (ibadetlerinizde yalnızca Allah’a yönelmez,) şirk(-i hafî olan ‘ucb ve riya) ile ibadet ederseniz amelleriniz elbette mahv u helâk olur ve hüsrana uğrayanlardan olursunuz”³⁹⁹ ayeti ve Peygamber Efendimiz (sav)’in “إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الْإِشْرَاقَ بِاللَّهِ ، أَمَا إِنِّي لَسْتُ “أَقُولُ يَعْْبُدُونَ شَمْسًا وَلَا قَمَرًا وَلَا وَتَنَّا ، وَلَكِنْ أَعْمَالًا لِغَيْرِ اللَّهِ ، وَشَهْوَةً خَفِيَّةً” (Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey şirktir. Bilmiş olunuz ki; şüphesiz onlar Güneş'e, Ay'a veya puta tapacak değillerdir. Ancak, gizli bir (‘ucb, riya ve dünya) arzusu taşıyacaklar ve amelleriyle Allah'a ortak koşacaklardır.)⁴⁰⁰ hadisi bu manayı desteklemektedir. Ayrıca beytin ikinci vechine göre, amel ve taate benzetilen yağın (الدَّسَمُ) içindeki zehrin yani riyanın bilinmemesinden dolayı amelleri helak eylemesi ile istiâre-i musarraha yapılmıştır. Müşebbeh bih zikredilmiş müşebbeh olan amel ve taat kastedilmiştir. Şârih iki istiâreyi de mümkün görmekle birlikte birinci vechi izah edilebilirlik açısından tercihe şayan, ikinci vechi ise kapalı bulmaktadır.⁴⁰¹

Hasan Fehmi kasideyle ilgili yorumlarda her zaman tek tercihte bulunmaz. Bazen yorumlarını makul ihtimalleri dikkate alarak yapar.⁴⁰² Mesela;

نَعَمْ سَرَى طَيْفٌ مِّنْ أَهْوَى قَارِقِي وَالْحُبُّ يَعْتَرِضُ اللَّذَاتِ بِالْأَلْمِ

Evet, sevdiğim (zâtın) hayali geceyle (kalbime) geldi ve beni uyku lezzetinden meneyledi. (Çünkü) muhabbet, elemi sebebiyle (âşığın dünya) lezzetlerini yok eder.

³⁹⁹ Zümer 39/65.

⁴⁰⁰ İbni Mâce, Sünen, 4205.

⁴⁰¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 33; *Mecma 'u'l-fezâil*, 62.

⁴⁰² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 42; *Mecma 'u'l-fezâil*, 81.

beytinde geçen يَعْترِضُ fiilinin ya hakikat üzere “(lezzetleri) izale ve meneder” anlamında olduğunu ya da istiâre-i musarraha-i asliyye ve tebeyye tarikiyle “(lezzetleri) katl eder” manasında olduğunu belirtir. Burada tesirin şiddeti ve şekil değiştirmede katl, itiraza teşbih edilmiş ve sonra itiraz katl mefhumuna istiâre edilerek itiraz zikrolunup katl murad olunmuştur.⁴⁰³

Beyitte istiâre olduğunu ayetle ve onun tefsiriyle destekler. Örneğin;

قَرَّتْ بِهَا عَيْنٌ قَارِيهَا فَقُلْتُ لَهُ لَقَدْ ظَفَرْتُ بِحَبْلِ اللَّهِ فَأَعْتَصِمِ

Kur'an ayetlerini okuyanların gözlerinin nuru artsın. Ey kârî! Sen zafere (maksadına ve istediğine) ulaştın. Sağlam ip gibi olan Kur'an'a sımsıkı sarıl (ve hemen gereğiyle amel eylemeye gayret et).

beytinde بِحَبْلِ اللَّهِ'den istiâre-i musarraha tarikiyle Kur'an ayetleri, اِعْتَصِمِ dan terşîhiyye suretiyle kuvvetlice yapışmak kastedilir. Zira Kur'an ayetleri, “وَأَعْتَصِمُوا” وَاعْتَصِمُوا “بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا (Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin.)⁴⁰⁴ ayetinde olduğu gibi, kuyuya düşmüş ve esas amacı ahiret saadetine ulaşmak olan kişiyi kurtarıp selamete ulaştıran ipe (بِحَبْلِ اللَّهِ) teşbih edilmiştir.⁴⁰⁵

دَعَا إِلَى اللَّهِ فَالْمُسْتَسْتَكُونَ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ بِحَبْلِ غَيْرِ مُنْفَصِمِ

O Habîb (s.a.v.) Allah'a davet etti. Onun sözüne sarılanlar ise asla kopmayacak bir ipe sarılmışlardır.

Mezkûr beyitte de lafzen istiâre-i musarraha veya kastedilen mana gereği istiâre-i mekniyye ve terşîhiyye, hatta غَيْرِ مُنْفَصِمِ (kopmayan, sağlam) ifadesinde edebî anlam yüklenerek terşih ale't-terşih sanatları icra edilmiştir.⁴⁰⁶

Beyte getirilen yoruma göre sanat zuhur edebilir. Örneğin;

جَاءَتْ لِدَعْوَتِهِ الْأَشْجَارُ سَاجِدَةً تَمْشِي إِلَيْهِ عَلَى سَاقٍ بِلَا قَدَمِ

⁴⁰³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 15; *Mecma 'u'l-fezâil*, 28.

⁴⁰⁴ Âl-i İmrân 3/103.

⁴⁰⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 123; *Mecma 'u'l-fezâil*, 269.

⁴⁰⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 53; *Mecma 'u'l-fezâil*, 106.

Ağaçlar, Rasûlullâh(sas) 'in davetine ayakları olmadığı halde bacakları (kökleri) üstünde yürüyerek geldiler.

beytinde mutasavvıflar, cansız ağaçları insan kalbine benzetmiş ve Peygamber çağırınca derhal zinde ve canlanmış olarak ona doğru gidecekleri şeklinde yorumlamışlardır. Böyle olunca istiâre-i musarraha hâsıl olmuş olur.⁴⁰⁷

Hasan Fehmi Efendi kinaye sanatına da zaman zaman değinir.⁴⁰⁸ Örneğin;

يَجْرُ بَحْرَ حَمَيْسٍ فَوْقَ سَابِحَةٍ يَرْمِي بِمَوْجٍ مِنَ الْأَبْطَالِ مُتَطَيِّمٍ

Rasûlullâh (s.a.v.) atlar üzerindeki asker deryasını (hızlı giden kahramanlarını din düşmanlarının üzerine) sevk etti. Onlar deniz dalgaları gibi oklarını art arda atıyorlardı.

beytinde *بَحْرَ حَمَيْسٍ*'in (asker deryası), müşebbeh bihin müşebbehe izafeti ile oluşturulmuş bir tamlama olduğunu belirten şârih, bunun erkân-ı hamsesi tam olan cesur ve çok sayıdaki askerlerden kinaye olduğunu da ifade eder.⁴⁰⁹

c. Bedî' Açısından

Hasan Fehmi Efendi, kasidede bulunan bedî' sanatlara da işaret eder. Örneğin “Bir kitabın başında, o kitapta zikr olunacak şeylerin neler olduğunu göstermek” olarak tanımladığı beraât-ı istihlâle değinmiş,⁴¹⁰ Bûsîrî'nin bunu kasîdenin ilk iki beytinde ustalıklı yerine getirdiğine işaret etmiştir.⁴¹¹ Şöyle ki; Hz. Muhammed'den (s.a.v.) kinaye olan *جِيرَان* lafzının; onun ashâbı ile beraber Mekke'ye gidip gelirken altında oturup dinlendikleri selem ağacı sebebiyle, *ذِي سَلَم*

⁴⁰⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 195.

⁴⁰⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 172; *Mecma'u'l-fezâil*, 158, 286.

⁴⁰⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 150; *Mecma'u'l-fezâil*, 338. Şârih erkân-ı hamseyi tam olarak açıklamamaktadır. Bu tabir Harpûti'nin şerhinde “öncüler, sağ cenah, sol cenah, geridekiler ve merkezdekiler olarak ayrılmış askerler” olarak izah edilmektedir. Bkz. Ömer el-Âmir, *el-Hâfız Rafî', Asîdetü's-şehîde şerhu Kasîdetü'l-bürde li'l- Harpûti ve bi-hâmişihâ Şerhu Şeyhâde* (İstanbul: Âlim Matbaası, 1309), 191.

⁴¹⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 6-7.

⁴¹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 5, 322.

ifadesinin; Mekke-Medine arasında olan كَاطِمَة bölgesinin; Medine yakınlarında bir dağ ismi olan اِصْم'ın zikredilmesi şâirin Rasûlullâh'a âşık ve ashabına muhib olduğuna ve bu kasîdede onları medh ve sena edeceğine telmih ve işaret eylemiştir.⁴¹²

Şârih, bedî' sanatlardan olan manevî sanatlara işaret eder. Örneğin;

خَفَضْتَ كُلَّ مَقَامٍ بِالْإِضَافَةِ إِذْ نُودِيْتَ بِالرَّفْعِ مِثْلَ الْمُفْرَدِ الْعَلَمِ

(*Ey Habîb-i Hüdü*) *Yalnız bir bayrak gibi (tek başına miraca) davet edildiğinde bütûn makam ve dereceleri aşağıda bıraktın ve (makamların en yücesine) yükseldin.*

beytinde bedî' sanatlardan birkaç tane bulmak mümkündür. Anlam bakımından aralarında zıtlık olan خَفَضَ ve الرَّفْعَ kelimeleri bir mısradaki uyumlu bir şekilde kullanılarak tıbak sanatına⁴¹³ güzel bir örnek oluşturmaktadır. Aralarında zıtlık dışında bir anlam ilişkisi olan خَفَضَ ve الإِضَافَةَ ile الرَّفْعِ ve الْمُفْرَدِ الْعَلَمِ kelimelerinin birarada kullanılmasıyla ortaya çıkan muraat-ı nazîr sanatı⁴¹⁴ da dikkat çekmektedir. Ayrıca şârihin temas ettiği sanatlardan biri de tevriye sanatıdır. O da “yakın ve uzak iki anlamı bulunan bir lafzın kelimenin akla ilk gelen yakın anlamını değil de gizli bir karineye bağlı olarak uzak anlamını kastetmek” demektir.⁴¹⁵ Şöyle ki; الرَّفْعِ kelimesinin ilk akla gelen anlamı ‘yükselmek’ ise de bağlama uygun olarak ‘makam-ı âlâya (en yüce makam) yükselmek’ manası tercih edilmiştir. Yine aynı şekilde الْمُفْرَدِ الْعَلَمِ ibaresinde ilk akla gelen “Ey yalnız bayrak!” ifadesinde olduğu gibi özel isimle nida anlamı olsa dahi uzak anlamı olan kâbe kavseyn ev ednâya yükseltilmek için davet edilirken tek başına olmasının kastedildiği anlaşılmıştır.⁴¹⁶

وَالكَاتِبِينَ بِسُمْرِ الْخَطِّ مَا تَرَكَتْ أَقْلَامُهُمْ حَرْفَ جِسْمٍ غَيْرِ مُنْعَجِمٍ

⁴¹² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 6.

⁴¹³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 151, 309.

⁴¹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 300, 309, 318, 326.

⁴¹⁵ Celâlüddîn el-Hatîb el-Kazvînî, *el-Îzâh fî ulûmi'l-belâga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 266; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tatavvurihâ*, c.2 (y.y.: Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1986), 383; Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2013), 241.

⁴¹⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 308, 309.

*Düşmanlarının vücutlarını ok ve süngülerinin ucuyla yazı gibi nakşettiler,
bedenlerinde noktasız harf kalmadı.*

Yukarıdaki beyitte de benzer bir durum vardır. حَرْفٌ ve أَقْلَامٌ, الخَطُّ , الكَاتِبُ kelimeleri, yazı ile alâkalı asıl manasıyla değil kastedilmeyen savaş aleti olma anlamıyla bir arada kullanılarak îhâm-ı tenâsüb sanatı uygulanmıştır.⁴¹⁷ Îhâm⁴¹⁸ ve tenasüb⁴¹⁹ sanatlarına birbirinden bağımsız olarak da değinmiştir.

Hasan Fehmi Efendi ayrıca bedî' sanatlardan leff ü neşr sanatına türünü de belirterek değinir.⁴²⁰ Örneğin;

كَأَنَّ بِالنَّارِ مَا بِالمَاءِ مِنْ بَلَلٍ حُرْنَا وَبِالمَاءِ مَا بِالنَّارِ مِنْ ضَرَمٍ

Sanki ateşte hüznü sebebiyle suyun yaşlığı vardı, suda da ateşin alevi...

beytinde, önceki iki beyitten ve النَّارِ ile المَاءِ kelimelerinin başındaki belirlilik takısından anlaşılmaktadır ki Mecusilerin ateşinin sönmesi ve Save Gölü'nün kuruması irhasatına değinilmiştir. Şârih, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumuyla putperestlerin ateşgede kalpleri korku ve dehşetten soğumuş, Save Gölü'nün de harareten kurumuş olduğunu izah eder. Burada su ve ateşin dönüştükleri şeyler sırasıyla zikredilerek leff ü neşrin mürettep türünde olduğunu söyler.⁴²¹

Şârih lafzî sanatların bir kısmına şerhlerinde değinir, muhtelif yerlerde cinâsa⁴²² işaret eder ve bunun cinâs-ı lafzî,⁴²³ cinâs-ı iştikâk,⁴²⁴ cinâs-ı şebîh bi'l-müştak,⁴²⁵ cinâs-ı nâkıs⁴²⁶ ve cinâs-ı muharref⁴²⁷ gibi türlerden hangisine dâhil olduğunu belirtir. Örneğin;

⁴¹⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 360. Îhâm ve Tenâsüb sanatlarının farkı için bkz. Safiyyüddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1992), 230. İsmail Durmuş, "Îhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21 (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 526.

⁴¹⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 157; *Mecma'u'l-fezâil*, 271.

⁴¹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 56; *Mecma'u'l-fezâil*, 112.

⁴²⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 15, 72, 84, 86, 100, 153, 168; *Mecma'u'l-fezâil*, 25, 149, 178, 179, 181, 184, 214, 282, 385, 346, 385.

⁴²¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 85; *Mecma'u'l-fezâil*, 174.

⁴²² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 10, 26; *Mecma'u'l-fezâil*, 16, 258, 271, 315, 335.

⁴²³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 160; *Mecma'u'l-fezâil*, 318, 366, 368, 371.

⁴²⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 300, 326, 368.

⁴²⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 16, 367.

⁴²⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 365.

وَدُّوا الْفِرَارَ فَكَادُوا يَغِيظُونَ بِهِ أَشْلَاءَ شَأَلَتْ مَعَ الْعُقْبَانَ وَالرَّحِمَ

(Kâfirler savaş meydanından) kaçmayı o kadar istediler ki neredeyse yırtıcı kuşların (tavşancıl ve çaylak) havaya kaldırdığı et parçalarına özendiler.

beytinde أَشْلَاءَ (et parçaları) ve شَأَلَتْ (yükselen) kelimelerinin lafızlarında, وَدُّوا (sevdiler) ve يَغِيظُونَ (özeniyorlar)'ın manalarındaki cinas-ı mutlaka değinir.⁴²⁸

Şârih, beytin sonunda yer alan bir kelimeyi önceden tekrarlamak manasındaki reddu'l-acüz ale's-sadr⁴²⁹ sanatına da değinmiştir. Örneğin;

حَدَّمْتُهُ بِمَدِيحِ اسْتَقْبِيلِ بِهِ ذُنُوبِ عُمَرَ مَضَى فِي الشَّعْرِ وَالْخِدَمِ

(Kasîdemde) Hz. Peygamber'i (s.a.v.) methetmekle müşerref oldum. Bu medih sebebiyle şairlik ve dünya işleriyle geçen ömrümün (büyük-küçük) günahlarının affedilmesini talep ederim.

beytinin sonundaki الْحِدَمِ kelimesi başta حَدَّمْتُ şeklinde tekrar edilmesiyle ilgili sanat icra edilmiştir.⁴³⁰ Aynı şekilde;

فَحَزَّتْ كُلَّ فَخَارٍ غَيْرِ مُشْتَرِكٍ وَجَزَّتْ كُلَّ مَقَامٍ غَيْرِ مُرَدَّحِمِ

(Ey Habîbullâh) Sen ortağın olmadan bütün iftihar ve faziletleri kendinde topladın ve (miraçta her bir enbiyanın makamını geçerek başkasına kolay olmayan) bütün makamlara tek başına vasil oldun.

beytinde kafiyeleleri farklı olmakla birlikte vezin yönünden aynı olan فَحَزَّتْ ile وَجَزَّتْ, فَحَزَّتْ كُلَّ فَخَارٍ ile وَجَزَّتْ كُلَّ مَقَامٍ غَيْرِ مُرَدَّحِمِ ile غَيْرِ مُشْتَرِكٍ kelimeleri arasındaki uyumda muvâzene sanatına değinilmiştir.⁴³¹

Şârih beyitlerdeki telmih ve iktibasları belirtmektedir. Örneğin;

وَرَاوَدَتْهُ الْجِبَالُ الشُّمُّ مِنْ دَهَبٍ عَنْ نَفْسِهِ فَأَرَاهَا أَيَّمَا شَمَمِ

⁴²⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 367, 376.

⁴²⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 331.

⁴²⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 25, 119, 166; *Mecma'u'l-fezâil*, 214, 258, 401. Bulut, *Belâgat*, 306.

⁴³⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 381.

⁴³¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 315.

Yüksek altın dağlar kendilerini sundular da Hz. Peygamber (s.a.v.) onları reddederek kimin yüce olduğunu gösterdi.

beytindeki رَاوَدَتْهُ kelimesi Zeliha'nın kendini Hz. Yusuf'a (a.s.) sunması ile ilgili ayeti "رَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ" (Evinde bulunduğu kadın (gönlünü ona kaptırıp) ondan arzuladığı şeyi elde etmek istedi)⁴³² hatırlatsa da şârihin tercihi bu beytin, altından dağların Hz. Muhammed'e (s.a.v.) sunulması ile ilgili hadisten iktibas olunduğu yönünde olmuştur.⁴³³ Sonuç olarak *Kasîde-i bürde*'nin pek çok bedî' sanat içerdiği ve Hasan Fehmi Efendi'nin de bu konuya özendiği görülmektedir.

C. NÜSHA FARKLILIKLARINI DİKKATE ALMASI

Kasîde-i bürde'nin yaygın bir şöhretinin bulunması kuşkusuz çok kere istinsah edilmesine ve basılmasına neden olmuştur. Özellikle istinsahların nüshalarda farklılığa yol açması ise tahmin edilebilecek bir durumdur. Hasan Fehmi şerhini yazarken farklı nüshaları da incelemiş, bazen nüsha farklılıklarına sadece işaret etmiş,⁴³⁴ bazen de bu farklılıkların beyite kazandırdığı veya kaybettirdiği manalara işaret etmiştir. Bazı nüshalarda geçen kelimeleri gerekçesini sunarak muteber bulmadığını ifade etmiştir.

أَكْرَمَ بِخَلْقِ نَبِيِّ زَانَهُ خُلُقٌ بِالْحُسْنِ مُشْتَمِلٍ بِالْبِشْرِ مُتَّسِمٌ

Cenâb-ı Allah (cc), Hz. Muhammed'i (s.a.v.) yaratmakla ne büyük ikramda bulundu! (Âlemi müzeyyen ve münevver kıldı) Onu güzel ahlakla süsledi ve güleryüzü onun alameti kıldı.

Yukarıdaki beyitte geçen بِالْبِشْرِ kelimesinin yerine bazı nüshalarda بِالْبِرِّ kelimesinin geçtiğini fakat bunun muteber bir nüsha olmadığını belirtir. Gerekçe

⁴³² Yûsuf 12/23.

⁴³³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 46; *Mecma'u'l-fezâil*, 88. Konu ile ilgili diğer örnekler için "Ayet ve Hadislerden Faydalanması" başlığına bakınız.

⁴³⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102, 161, 175, 176, 183; *Mecma'u'l-fezâil*, 39, 218, 220, 239, 254, 347, 368, 373, 404, 406, 409, 426.

olarak ise öncesinde yakın anlamlı بِالْحُسْنِ kelimesinin geçtiğini dolayısıyla bu kelimeyi zikretmenin tekrara düşmeye sebep olacağını zikreder.⁴³⁵

كَأَنَّهُ وَهُوَ فَرَدُّ فِي جَلَالِهِ فِي عَسْكَرٍ جِبْنَ تَلْفَاهُ وَفِي حَسْمٍ

Hız. Peygamber (s.a.v.) heybet ve vakarında yegâne olduğu için onu askerler içinde komutan gibi görürsün.

Mezkûr beyitte geçen مِنْ جَلَالِهِ ifadesinin de bazı nüshalarda مِنْ جَلَالِهِ şeklinde geçtiğini, buradaki مِنْ harf-i cerrinin sebep bildiren lâm (ل) anlamında olduğunu fakat yine de فِي harf-i cerriyile okumanın daha belîğ olduğunu belirtir.⁴³⁶

وَلَمْ أَرِدْ زَهْرَةَ الدُّنْيَا الَّتِي اِقْتَطَفْتُ يَدَا زُهَيْرٍ بِمَا أَتْنَى عَلَى هَرَمٍ

Ben Zühayr'in Herim'i överek topladığı dünyalıkları istemedim.

Yukarıdaki beytin زَهْرَةَ الدُّنْيَا terkinin bazı nüshalarda هَذِهِ الدُّنْيَا şeklinde geçtiğini, bu ifadenin söze أَلِهَتِكُمْ أَهَذَا الَّذِي يُذَكِّرُ (Bu mu ilâhlarınızı diline dolayan?)⁴³⁷ âyetinde görüldüğü gibi tahkir anlamı katarak dünyayı küçümseme maksadı kattığını ifade eder. Bu şekliyle dünyayı küçümsemenin daha önce zikredilen edebî nüktelerin kaybolmasına sebep olacağına dikkat çeker.⁴³⁸

Bazı nüshalarda bulunan ve tek bir harfin değişmesiyle ortaya çıkabilecek nüsha yanlışlıklarına da değinir. Örneğin;

يَجْرُ بَحْرَ خَمَيْسٍ فَوْقَ سَابِحَةٍ يَرْمِي بِمَوْجٍ مِنَ الْأُبْطَالِ مُلْتَطِمٍ

Rasûlullâh (s.a.v.) atlar üzerinde hızlı giden kahramanlarını din düşmanlarının üzerine sevk etti. Onlar deniz dalgaları gibi oklarını art arda atıyorlardı.

⁴³⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 72; *Mecma'u'l-fezâil*, 150.

⁴³⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 75; *Mecma'u'l-fezâil*, 155. Ancak *Mecma'u'l-fezâil*'in sonunda tüm beyitlerin birarada verildiği ekte مِنْ جَلَالِهِ şeklinde geçmektedir. Bunun matbaa hatası olduğu sanılmaktadır.

⁴³⁷ Enbiyâ 21/36.

⁴³⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 404.

beytindeki خَمِيسِ kelimesindeki خ harfinin bazı nüshalarda noktasız ح harfiyle yazılmasının hata olduğunu böyle bir vecih olmadığını belirtir.⁴³⁹ Harpûtî, Şeyhzâde ve Âbidin Paşa'nın şerhlerinde de خَمِيسِ şeklindeki kullanım yer almaktadır.⁴⁴⁰

Müellifin birden fazla nüshayı dikkate alarak yorum yaptığı da görülmektedir. Diğer nüshalara işaret her zaman tenkit maksatlı değildir. Bazen de nüsha farklılığının beyite kazandıracığı anlam inceliklerine temas eder.⁴⁴¹ Mesela;

فَالصَّدْقُ فِي الْعَارِ وَالصَّدِيقُ لَمْ يَرَمَا وَهُمْ يَقُولُونَ مَا بِالْعَارِ مَنْ أَرَمَ

Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebûbekir (r.a.) mağarada (tevekkül ile) beklediler.

Kâfirler de “kimse yoktur” dediler.

beytindeki الصَّدِيقِ lafzının bazı nüshalarda تَصَدِيقِ şeklinde geçtiğini belirtir. Bu nüsha dikkate alındığında mısranın ... وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ... (Doğrulukla gelen kişiye ve onun doğru olduğunu tasdik edenlere gelince...)⁴⁴² âyetine bir telmîh ve işaret olduğuna dikkat çeker. Bu durumda ibareye bir muzaaf takdîr edilmesi gereğine vurgu yapan müellif bu takdîri فِيهِ التَّصَدِيقِ فِي الْعَارِ وَصَاحِبُ الصَّدْقِ فِي الْعَارِ şeklinde yapar. Buna göre beyit sıdk sahibi Hz. Peygamber (s.a.v.) ile daima onu tasdik eden Hz. Ebubekir mağarada sıkıntı içerisindeyken bile mevcut hâllerini değiştirmediler anlamı kazanmış olur. Hasan Fehmi bu nüshanın aynı zamanda Hz. Ebubekir'in herkesten önce Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğine ve miracına inanan kişi olduğuna ve böylece ümmetin en faziletli kişisi bulunduğuna işaret ettiğini de belirtmektedir.⁴⁴³

أَعْيَا الْوَرَى فَهُمْ مَعْنَاهُ فَلَيْسَ يُرَى فِي الْقُرْبِ وَالْبُعْدِ مِنْهُمْ غَيْرَ مُنْفَحِمَ

⁴³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 150; *Mecma'u'l-fezâil*, 338.

⁴⁴⁰ el-Âmir ve Rafî', *Şerhu Harpûtî ve Şeyhzâde*, 191.

⁴⁴¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 75, 133; *Mecma'u'l-fezâil*, 155, 297.

⁴⁴² Zümer 39/33.

⁴⁴³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 98; *Mecma'u'l-fezâil*, 209, 211. Müellif bu mısradaki geçen لَمْ يَرَمَا ifadesinin bazı nüshalarda لَمْ يَرِهَا şeklinde geçtiğini fakat Şeyhzâde ve Harpûtî'nin bunu doğru bulmadıklarını belirtir.

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) mana ve hakikatinin tamamıyla anlaşılması bütünü varlıkları aciz bıraktı. (Zaman ve mekân bakımından) ona uzak ve yakın olanlarda da (hayret ve) acziyetten başkası görülmemiştir.

Mezkûr beyitte bulunan *لِلْقُرْبِ وَالْبُعْدِ مِنْهُ غَيْرَ مُنْفَجِمٍ* ifadesi bazı nüshalarda *لِلْقُرْبِ* mısrasında olduğu gibi *مِنْهُ* olarak geçmektedir. Böyle kabul edildiğinde *لِلْقُرْبِ* kelimesindeki *لِ*'nin *فِي* manasında olacağını, müfred zamir *هُ*'nun ise, ya Nebî'ye (s.a.v.) ya da manaya râci' olacağını her ikisinin de geçerli olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁴

مَا سَأَمَنِي الدَّهْرُ ضَيْمًا وَاسْتَجَرْتُ بِهِ
إِلَّا وَنَلْتُ جَوَارًا مِنْهُ لَمْ يُضَمِّ

Zaman (ı yaratan Allah) bana eziyet ve cefâ eylemedi. Ve ben de Habîbullah'dan (s.a.v.) halâs ve necat talep eylemedim. Ancak (meşakkat durumunda) onun yakınlığına ve noksansız himâyesine nail oldum.

Yukarıdaki beytin bazı nüshalarda *مَا ضَأَمَنِي الدَّهْرُ ضَيْمًا* (Cenâb-ı Hak bana zulmetmedi) ve *مَا سَأَمَنِي الدَّهْرُ يَوْمًا* (Cenâb-ı Hak bana hiçbir gün zulmetmedi) şeklinde de geçtiğini belirtir. Ancak kullandığı nüshanın muteber⁴⁴⁵ olduğuna vurgu yapar ve onu tercih eder.⁴⁴⁶

D. DİĞER ŞERHLER KARŞISINDAKİ TAVRI

Kasîde-i bürde'ye daha önce belirttiğimiz gibi yüzden fazla şerh yazılmış ve şârihler genellikle yeni bir söz söyleme iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu şerhler bazı noktalarda birbirini desteklemekle birlikte, doğal olarak birbirinden farklı görüşler de ortaya çıkmıştır. Hasan Fehmi Efendi'nin şerhlerinin önsözünden diğer şerhleri okuduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinde, isim vererek 11 adet şerhe gönderme yapar ve bu şerhlerde isabetli veya isabetsiz bulunduğu

⁴⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 137.

⁴⁴⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 172, 176, 162, 169, 181; *Mecma'u'l-fezâil*, 218, 220, 373, 396, 406, 421.

⁴⁴⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102; *Mecma'u'l-fezâil*, 218.

görüşleri okuyucuyla paylaşır. İsmi zikretmediği şerhleri kullandığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Hasan Fehmi Efendi'nin diğer şerhler karşısındaki tavrını üç ana başlıkta inceleyeceğiz: Birincisi, diğer şârihlerin isabetli bulduğu yorumlarına yer vermesi; ikincisi, diğer şârihlerin yorumlarındaki zorlamaya/tekellüfe dikkat çekmesi; üçüncüsü ise, diğer şârihlerin hatalarına ve eksiklerine işaret etmesidir.

1. Diğer Şârihlerin İsabetli Bulduğu Yorumlarına Yer Vermesi

Hasan Fehmi Efendi diğer şârihlerin isabetli bulduğu yorumlarına katıldığını, genellikle şârihlerin ismini zikrederek ifade eder. Bazen diğer şârihlerin görüşlerini zikreder ve herhangi bir tercih veya eleştiride bulunmaz. Bu tavrının da söz konusu yorumlara katıldığı şeklinde değerlendirilmesi mümkündür.

Hasan Fehmi Efendi, bazen şârihlerin farklı görüşlerini aktarır ve içlerinden birini akla daha yakın gördüğü için tercih eder.⁴⁴⁷ Örneğin; “إِلَّا وَنَلْتُ جَوَارًا” (Ancak (meşakkat durumunda) onun yakınlık ve noksansız himâyesine nail oldum.) mısrasında şârih, نَلْتُ cümlesinin hal cümlesi olduğunu ifade eder. Ancak bazı şârihlerin, “و” in atif harfi olduğu yönündeki yorumlarını kabul etmez. Şârihlerin farklı görüşleri taşıdığı hal cümlesinin başına gelen “و” ile ilgili Harpûtî ve Mekkîzâde'nin incelemelerini takip etmekle yetindiğini belirtir. Onlar da Sekkâkî ve Zemahşerî'nin konuyla ilgili bu tür yerlerde olan “و” in hâlin zilhâle bağlantısını tekit edeceği yönündeki görüşlerini temel almışlardır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 59, 68, 113, 168; *Mecma'u'l-fezâil*, 113, 121,141, 234, 247, 321-324, 386.

⁴⁴⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102- 103 *Mecma'u'l-fezâil*, 218; Harpûtî eserinde Sekkâkî ve Zemahşerî'yi zikretmeden benzer bir yorum yapmıştır. Bkz. el-Âmir ve Rafî', *Şerhu Harpûtî ve Şeyhzâde*,140.

Bazen tercihini destekleyici bir nas aktardığı gibi bazen de görüşler arasında seçimi okuyucuya bırakır.⁴⁴⁹ Örneğin;

أَقْسَمْتُ بِالْقَمَرِ الْمُنْتَشِقِّ إِنَّ لَهُ مِنْ قَلْبِهِ نَسْبَةً مَبْرُورَةَ الْقَسَمِ

Kamere ve kamerin; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kalbine, inşikak ve nurunun fazlalığı yönünden benzediğine sadık (ve sarsılmaz) bir yemin ederim.

beytinde geçen kamere yemin etmekle alâkalı ibare için bazı şârih ve müfessirlerin “رَبُّ الْقَمَرِ” şeklinde Rab kelimesinin (yani kamerin yaratıcısı, kamerin Rabbi ifadeleri) takdir edilmesi gerektiğiyle ilgili görüşlerini kabul etmez. Allâme İsâm'ın, Hakkı tazim eden şeyler üzerine Rab lafzı takdir edilmeden yemin edilmesinin caiz olacağı yönündeki görüşünü kabul eder. Çünkü Kur'an-ı Kerîm'de وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ، وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ gibi yemin ifadeleri bulunmakta, hadîs-i şerîfler de bunu desteklemektedir.⁴⁵⁰

Bazen diğer şârihlerin beyitleri açıklamak için zikrettikleri menkıbe ve hikâyeleri aktarıp beyti içlerinden biriyle ilişkilendirir.⁴⁵¹ Başka şârihlerin de bu alıntıları yaptığını belirtir ki böylece yalnız olmadığını gösterir. Örneğin;

كَأَنَّهُ وَهُوَ فَرْدٌ فِي جَلَالَتِهِ فِي عَسْكَرٍ جِينٍ تَلَقَّاهُ وَفِي حَسَمِ

Hz. Peygamber (s.a.v.) heybet ve vakarında yegâne olduğu için onu askerler içinde komutan gibi görürsün.

beytinin izahında Şeyhzade'nin; Hz. Muhammed'in (s.a.v.) cesareti ve bu konuda eşsiz oluşuyla alâkalı asr-ı saadetten naklettiği bir kıssayı zikreder. Şöyle ki Ebû Cehil bir yetimin vasîsidir ve yetim zorunlu ihtiyaçları için malının bir kısmını ister. Ebû Cehil yetimi kovar ve Kureys'in önde gelenleri yetimle alay ederek Muhammed'den istemesini söylerler. Yetim bunu gerçek zanneder ve denileni yapar. Sorunu dinleyen Hz. Muhammed (s.a.v.) de çocukla birlikte Ebû Cehil'e

⁴⁴⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 68; *Mecma 'u'l-fezâil*, 141, 424.

⁴⁵⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96; *Mecma 'u'l-fezâil*, 202.

⁴⁵¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 104; *Mecma 'u'l-fezâil*, 114, 221.

gider ve onun yetimin hakkını vermesini sağlar. Bu rivayeti verdikten sonra Harpûti'nin de Şeyhzade'nin haşiyesinden bunu aktardığını belirtir.⁴⁵²

Dikkati çeken bir diğer kullanımla da özellikle *el-İktisâd*'da karşılaşılmaktadır. Hasan Fehmi Efendi beyitlerin özetini verirken zaman zaman Harpûti⁴⁵³ ve Şeyhzâde'den⁴⁵⁴ hoşuna giden görüşleri nakletmiştir.

Çoğunluğun ittifak ettiği görüşleri kendisi de savunuyorsa onu belirtmekten çekinmez.⁴⁵⁵ Kendi görüşünü belirtir, şârihlerin çoğu⁴⁵⁶ veya bir kısmı⁴⁵⁷ da bu görüştedir diyerek isim zikretmeksizin benimsediği ortak görüşleri aktarır. Örneğin;

كَمْ حَسَنَتْ لَذَّةَ لِلْمَرْءِ قَاتِلَةً مِنْ حَيْثُ لَمْ يَدْرِ أَنَّ السَّمَّ فِي الدَّسَمِ

Nefis nice öldürücü lezzetleri güzel gösterir ve kişi, (kendine lezzetli gelen) yağın içinde (ona zarar verecek olan) zehrin varlığını bilmez.

beytindeki كَمْ'in haberiyye türünde olduğunu nedeniyle birlikte izah eder. Şöyle ki mana olarak nefis hakikaten öldürücü lezzetleri tatlı gösterir, bu sözü söyleyen de bundan haberdardır, dolayısıyla كَمْ'den sonra gelen cümle de inşâiyye değil haberiyyedir. "Bazı şârihler de bu görüştedir" diyerek yalnız olmadığını belirtir.⁴⁵⁸

Bazen kendi görüşünü aktardıktan sonra diğer şârihlerin yakın olan görüşünü de yorumsuz olarak aktarır, o yoruma katılıp katılmadığını belirtmez.⁴⁵⁹ Bunu isim zikrederek yaptığı da vakidir.⁴⁶⁰ Örneğin; açlık ve tokluğun zararlarının karşılaştırıldığı,

وَإِخْشَ الدَّسَائِسَ مِنْ جُوعٍ وَمِنْ شَبِيعِ قُرْبَ مَحْمَصَةٍ شَرٌّ مِنَ التُّخْمِ

⁴⁵² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 74; el-Âmir ve Rafi', *Şerhu Harpûti ve Şeyhzâde*, 107. Benzer örnekler için bkz. *el-İktisâd*, 48, 95; *Mecma'u'l-fezâil*, 93, 201.

⁴⁵³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 107, 111, 127, 180.

⁴⁵⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 112, 129, 169; *Mecma'u'l-fezâil*, 360, 383, 385, 390.

⁴⁵⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102; *Mecma'u'l-fezâil*, 219, 282, 423.

⁴⁵⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 200.

⁴⁵⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 396.

⁴⁵⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 32; *Mecma'u'l-fezâil*, 61.

⁴⁵⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 37, 44, 56, 75, 102, 115, 123, 140, 149, 158, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 92, 112, 216, 217, 233, 250, 258, 271, 296, 306, 310, 315, 318, 319, 342, 344, 379, 402, 420.

⁴⁶⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 137, 153, 165, 174; *Mecma'u'l-fezâil*, 380.

(Ey muhatap!) Açlık ve tokluğun hilelerinden kork. Nice şiddetli açlık vardır ki aşırı tokluktan daha zararlıdır.

beytinde şârih her şeyde olduğu gibi açlık ve tokluk hususunda da itidalin sağlanması gerektiğini aktardıktan sonra diğer şârihlerin görüşünü yorumsuz olarak verir. Onlara göre açlık ve tokluktan zenginlik ve fakirlik kastedilmiştir ve böyle remzedildiğinde de açlığın yani fakirliğin tehlikeleri hırsızlığa ve isyana düşme ihtimalinden dolayı daha çoktur. Zira bunu destekleyen “نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْفَقْرِ” (Fakir neredeyse küfre düşecekti)⁴⁶² gibi hadisleri örnek verir. Manayı bir şiirle de destekler.⁴⁶³ Ardından zenginliğin dünya muhabbetini, kibir ve riyayı getireceğini ifade eder. Her ikisinden sakınmanın gereğine vurgu yapar.⁴⁶⁴

وَأَنْسَبُ إِلَى دَاتِهِ مَا شِئْتُ مِنْ شَرَفٍ وَأَنْسَبُ إِلَى قَدْرِهِ مَا شِئْتُ مِنْ عِظَمٍ

O Habîb'in (s.a.v.) zâtına dilediğin şerefi nisbet et; kadrine de dilediğin azameti!

Yukarıdaki beyitte geçen دَات kelimesiyle ilgili olarak Teftâzânî, ذو'nün müennesi olduğunu ancak sonundaki ت harfinin müenneslik alameti olmamakla nefis ve hakikat manasında olduğunu bunun için âlimlerin onun Allah'a itlakını caiz gördüklerini ifade eder. Şeyhzade 'DAT'ın hakikat ve şahsiyyet manasına vurgu yapar. Bâcûrî ise şerefin zâta, azametın kadre nisbet edilmiş olmasına değinir. Ancak Hasan Fehmi Efendi, kendi görüşünü ayrıca belirtmez. Bu tavrı, ihtimalleri uygun gördüğü, onlara katıldığı, en azından eleştirmedeği şeklinde yorumlanır.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Hadisin aynı lafızlarla nakledildiği bir kaynağa ulaşılammıştır. Ancak “اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكُفْرِ وَ” şeklinde Nesâî, İstiâze, 16 (8:262, h.no.:5464, 5465)'da mevcuttur.

⁴⁶² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ tabakâtu'l-esfîyâ*, c.3 (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1996), 53.

⁴⁶³ “كَمْ عَالِمٍ عَالِمٌ أَعْيَبَتْ مَذَاهِبُهُ * وَجَاهِلٍ جَاهِلٌ تَلَقَّاهُ مَرْزُوقًا \ هَذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَائِرَةً * وَصَيَّرَ الْعَالَمَ النَّحْرِيرَ زَنْدِيقًا”
(Pek çok âlim ilminde oldukça iyidir ancak gittiği yol onu yormuştur. Pek çok cahil de vardır ki ona rızık verilmiştir. Bu durum insanları şaşırır ve o maharetli âlimleri zındık eder.

Söz konusu beyit Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, 117'de şu şekilde geçmektedir:

“كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ أَعْيَبَتْ مَذَاهِبُهُ * وَجَاهِلٍ جَاهِلٌ تَلَقَّاهُ مَرْزُوقًا \ هَذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَائِرَةً * وَصَيَّرَ الْعَالَمَ النَّحْرِيرَ زَنْدِيقًا”

⁴⁶⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 34; *Mecma'u'l-fezâil*, 65.

⁴⁶⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 61; *Mecma'u'l-fezâil*, 125, 200.

2. Diğer Şârihlerin Yorumlarındaki Zorlamaya/Tekellüfe Dikkat Çekmesi

Şârihler genellikle metne farklı bir açıdan bakar ve yeni, daha önce söylenmemiş bir şey söyleme iddiasıyla ortaya çıkar. Zaten kaynak metin hep aynı şekilde yorumlanacaksa bir tane şerh yüzyıllar boyunca geçerliliğini korur ve başka bir şerh yazma ihtiyacı doğmazdı. Hâlbuki *Kasîde-i bürde*'ye onlarca şerh yazılmıştır. Bu ortamda bazı şârihler yorumlarında tekellüfe yani zorlamalara yer verebilmişlerdir. Şârih Hasan Fehmi Efendi de kendi açısından farkettiği bu tarz yorumlara değinmeden geçmemiş onları eleştirerek okuyucuya doğru yorumu işaret etmeye çalışmıştır.⁴⁶⁶

Tekellüfler bazen biçim açısından ihtimal dâhilinde olup manayı zorlar, bazen de her iki açıdan da kullanımı uygun olmayabilir. Örneğin;

أَيْحَسَبُ الصَّبُّ أَنَّ الْحُبَّ مُنْكَتِمٌ مَا بَيَّنَّ مُنْسَجِمٌ مِنْهُ وَمُضْطَرِمٌ

Âşık, (daima akan) gözyaşıyla (aşk ateşinden) yanan kalbi arasında aşkın gizli kalacağını mı sanır!

beytinde bazı şârihler, مَا'nın الَّذِي manasında ism-i mevsul olduğunu söylerler. Böylece مُنْسَجِمٌ mahzûf bir mevsufun sıfatı olmuş olur. Bunun mümkün olabilmekle birlikte zorlama olduğunu ifade eden Hasan Fehmi Efendi, مَا'nın sözü güzelleştirmek (tahsîn-i lafz) için zaid olduğunu, مُنْكَتِمٌ'nin zarfı olduğunu belirtir.⁴⁶⁷ Aynı şekilde;

مَا سَامَنِي الدَّهْرُ ضَيْمًا وَاسْتَجَرْتُ بِهِ إِلَّا وَنَلْتُ جَوَارًا مِنْهُ لَمْ يُصَمِّ

Zaman (ı yaratan Allah) bana eziyet ve cefâ eylemedi. Ve ben de Habîbullah'dan (s.a.v.) halâs ve necat talep eylemedim. Ancak (meşakkat durumunda) onun yakınlık ve noksansız himâyesine nail oldum.

⁴⁶⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 113, 159, 170, 172; *Mecma'u'l-fezâil*, 43, 298, 365, 396, 397, 408, 418.

⁴⁶⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 18.

beytinde واستجرتُ kelimesindeki و'ın vav-ı haliyye olduğuna başında قَدْ takdir edilmesi gerektiğine dair yorum bazı şârihlerce caiz görülmekle birlikte Hasan Fehmi Efendi'ye göre ibarede tekellüf olur. O, واستجرتُ cümlesinin zamanın meşakkat ve sıkıntılarından kurtulmayı talep etmek manasında olduğu ve و'ın atıf harfî olduğu yorumunu yapar.⁴⁶⁸

وَأَكَّدْتُ زُهْدَهُ فِيهَا ضَرُورَتُهُ إِنَّ الضَّرُورَةَ لَا تَعْدُو عَلَى الْعِصْمِ

(Altın dağlar kendini sunduğunda onlara meyletmeyerek) zühdünü kuvvetlendirdi.

Nitekim zaruret ve ihtiyaç ismet sıfatına üstün gelmez.

Mezkûr beyitte geçen الْعِصْمِ kelimesinin kök ve kullanım bilgisi hususunda diğer şârihler farklı görüşler serdetmiştir. Bazısına göre, bu makamda bu kelimededen maksat “مَعْصُومٌ” dur ve mastardan ism-i mef'ûl manası murad edilmiş olur. Bazıları ise muzaaf takdiri şeklinde ortaya çıkan bir tekellüften kurtarmak için İbn-i Merzûk'tan nakledilen, kelimenin aslının عَصِيمِ olduğu, şiir zaruretinden dolayı yâ harfinin hazfedildiği, fa'îl vezninde ve mef'ûl manasında olduğu şeklindeki yorumu destekler. Ancak Hasan Fehmi Efendi bunu başka bir tekellüf olarak görür. Ona göre bu kelime ayın (ع) 'in kesriyle Cenâb-ı Allah'ın peygamberlere bahşettiği bir özellik olan عِصْمَةٍ nin çoğuludur.⁴⁶⁹

Şârih, harf-i cerrin taalluku ile ilgili tekellüflere de ayrıca değinir.⁴⁷⁰

Örneğin;

فَإِنَّ أَمَارَتِي بِالسُّوءِ مَا أَنْعَطَتْ مِنْ جَهْلِيهَا بِبَذِيرِ الشَّيْبِ وَالْهَرَمِ

Nesf-i emmâremin; ak saçlarımın uyarmasından ve korkutucu yaşlılıktan öğüt almaması cehâletindedir.

beytinde, مِنْ جَهْلِيهَا daki harf-i cerr'in (مِنْ) bazı şârihlere göre lâm-ı ecliyye olarak takdir edilebileceğini ifade etmelerine itiraz eder. Bu yorumun zorlama olduğunu ifade eder. Nitekim “Nefsin nasihat kabul etmemesi cehaleti içindir.” manası

⁴⁶⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102; *Mecma 'u'l-fezâil*, 218.

⁴⁶⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 47; *Mecma 'u'l-fezâil*, 92.

⁴⁷⁰ Hasan Fehmi, *Mecma 'u'l-fezâil*, 329.

anlam bütünlüğüne de uymamaktadır. Mısra Hasan Fehmi Efendiye göre, harf-i cerrin asli manasıyla “Nefsin nasihat kabul etmemesi cehaletindedir.” şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁷¹

Bazen tekellüfü bir tevcih ile çözer. Örneğin;

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ قَوْلٍ بِلاَ عَمَلٍ لَقَدْ نَسَبْتُ بِهِ نَسْلاً لَدِي عُقْمٍ

Estağfirullah! Yapmadığım şeyi söylüyorum... Bu sözle kısır kişiye çocuk isnat etmiş gibiyim.

beytinde biri zâhirî (مِنْ قَوْلٍ) ve diğeri takdîrî bir مِنْ (مِنْ اللَّه) olmak üzere iki harf-i cerr mevcuttur. Aynı manada iki harf-i cerrin aynı fiile râci‘ olması ise mahzurlu kabul edilir. Hasan Fehmi Efendi bazı şârihlerin takdiri olan مِنْ’in س harfindeki talep manasına yönelik olduğu şeklindeki yorumlarını tekellüflü bulur. Ona göre zâhirî olan مِنْ sebep bildiren ل manasındadır. Ve her ikisi de aynı sözcüğe (أَسْتَغْفِرُ) râci‘dir.⁴⁷²

وَمَا حَوَى الْعَارُ مِنْ خَيْرٍ وَمِنْ كَرَمٍ وَكُلُّ طَرْفٍ مِنَ الْكُفَّارِ عَنْهُ عَمِي

Mağaranın kuşattığı, hayır ve kerem ile vasıflanan Nebî’ye (s.a.v.) yemin ederim ki onu takip eden kâfirler kör oldular (ve onu mağarada göremediler).

Mezkûr beyti izah ederken bazı şârihler مِنْ خَيْرٍ kavlinden kasıt خَيْرُ الدَّرِيَّةِ’den mülhem Hz. Nebî’dir (s.a.v.), مِنْ كَرَمٍ’den kasıt ise أَكْرَمُ النَّاسِ olan Hz. Ebûbekir’dir derler. Hasan Fehmi Efendi bu görüşü caiz görmekle birlikte maksat belli değil ve ibarede tekellüf vardır diyerek reddeder. Hayır ve keremin her ikisinden Nebî’nin (s.a.v.) kastedildiğini, makama uygun olanın da bu yorum olduğunu söyler.⁴⁷³

وَلَا تُطْعَ مِنْهُمَا خَصْماً وَلَا حَكْماً فَأَنْتَ تَعْرِفُ كَيْدَ الْخَصْمِ وَالْحَكْمِ

⁴⁷¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 23; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 43.

⁴⁷² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 39; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 76.

⁴⁷³ Hasan Fehmi, *Mecma ‘u’l-fezâil*, 207.

(Ey muhatap!) Onlara (nefis ve şeytana) hasım olduklarında da hakem olduklarında da itaat eyleme! Zira sen onların hasım ve hakem olduklarındaki hilelerini bilirsin.

Yukarıdaki beyti bazı şârihler *حَكْمًا* ve *حَصْمًا* mef'ûl, *مِنْهُمَا* zarfi müstekar olup onları açıklayan hâldir ve şiir zaruretinden dolayı öne geçmiştir derler ancak Hasan Fehmi Efendi, bu açıklamayı hem lafzen hem manen zorlama olarak görür. Olabilirliğine ihtimal bile vermez. Ona göre, *مِنْهُمَا* mef'ûl, *حَصْمًا* ve *حَكْمًا* ise hâldir.⁴⁷⁴

وَالْحَقُّ يَظْهَرُ مِنَ مَعْنَى وَمِنْ كَلِمٍ وَالْجِنُّ يَهْتَفُ وَالْأَنْوَارُ سَاطِعَةٌ

Cinlerin, Hz. Peygamber (s.a.v.) doğduğunda meydana gelen nur-i Muhammediyye'yi ilan etmesi hakkın batıla üstün geleceğini ve risaletinin doğruluğunu gösteriyor.

Yukarıdaki beyitte geçen cin lafzı için bazı şârihler cin fikirli insan kastedilmiştir derler. Hasan Fehmi Efendi, herhangi bir delilleri olmadığını ve zorlama bir yorum olduğunu söyleyerek reddeder.⁴⁷⁵

رَدَّتْ بِلَاغَتُهَا دَعْوَى مُعَارِضِهَا رَدَّ الْعُيُورِ يَدَ الْجَانِي عَنِ الْحَرَمِ

(Namusuna düşkün olan) kiskanç adamın haremde olanlara canînin el uzatmasını reddetmesi gibi, Kur'an ayetlerinin belâgatı da muârizlerinin davasını reddetmiştir.

Mezkûr beyitte bulunan *رَدَّ الْعُيُورِ* ibaresinin mahzûf mastarın sıfatı olarak *رَدًّا* takdirinde olduğuna yönelik yorumları yaygın bir tekellûf olarak değerlendirir. *رَدَّ الْعُيُورِ* ibaresi Hasan Fehmi Efendi'ye göre fiilin mef'ûlüdür ve *كَرَدًا* takdirindedir.⁴⁷⁶

أَمْ هَبَّتِ الرِّيحُ مِنْ تَلْقَاءِ كَاطِمَةٍ وَأَوْمَضَ الْبَرَقُ فِي الظُّلْمَاءِ مِنْ إِضْمٍ

⁴⁷⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 38; *Mecma'u'l-fezâil*, 72.

⁴⁷⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 178.

⁴⁷⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120; *Mecma'u'l-fezâil*, 263.

*Yoksa Kâzime (O Mahbûb'un bulunduğu Medine) tarafından esen saba
rüzgârından veya (Medine'deki) İdam Dağı tarafından karanlık gecede çakan
şimşegin ışığından mı?*

Yukarıdaki beyitte zikredilen مٌ, bazı şârihlere göre iki cümle arasında olduğundan munkatı'dır. Manası için de kanın gözyaşına karışmasının Selem sahibini anmaktan olacağını, Kâzime tarafından esen rüzgârla hiçbir alakası olmadığını ifade ederler. Yani önceki beyitle herhangi bir mana ilişkisi olmadığını savunurlar. Hâlbuki buradaki مٌ Hasan Fehmi Efendi'ye göre muttasıldır ve kelimenin öncesiyle sonrasını birbirinden ayırmak mana itibariyle mümkün değildir. Ayrıca ikinci mısranın başındaki و harfi ardarda sayılan üç durumun (Selemlî komşunun hatırlanması, rüzgârların esmesi ve sevgilinin bulunduğu taraftan şimşek çakmasının) aşığın ağlamasına sebep olduğunu anlatır. Hepsî aşığın ağlamasına sebeptirler ve bunları ayırmak ibarede tekellüfe yol açacaktır.⁴⁷⁷

3. Diğer Şârihlerin Hatalarına ve Eksiklerine İşaret Etmesi

Hasan Fehmi Efendi diğer şerhlerdeki isabetli bulduğu görüşleri aktardığı gibi isabetsiz bulduğu görüşleri de okuyucuyla paylaşmıştır. Bunları aktarırken inceler, eleştirir, gerekirse o yorumu çürütecek deliller getirir. İsabetsiz yorumların sebebini bazen şârih tarafından ibarenin yeterince incelenmemesine, bazen de şârihin yanılmasına bağlar.⁴⁷⁸ Görüşünü hatalı bulduğu şârihin adını zikretmekten çekinmez. Bu çerçevede pek çok görüşünü onayladığı halde Şeyhzade,⁴⁷⁹ Allâme-i Bâcûrî,⁴⁸⁰ Harpûtî⁴⁸¹ ve Şârih-i Kürdî⁴⁸² gibi isimlerin yorumlarını bazen eleştirmiştir. Hatalı bulduğu yorumlara diğer şârihler tarafından yöneltilen eleştirileri aktardığı da vakidir.⁴⁸³ Bazen beytin yorumunu

⁴⁷⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 9.

⁴⁷⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 373.

⁴⁷⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 68; *Mecma'u'l-fezâil*, 141, 322.

⁴⁸⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 95; *Mecma'u'l-fezâil*, 201.

⁴⁸¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 117, 168; *Mecma'u'l-fezâil*, 256, 386.

⁴⁸² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48; *Mecma'u'l-fezâil*, 396, 430.

⁴⁸³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 182; *Mecma'u'l-fezâil*, 423.

benimsemese de yorumu hoş bir söz veya orjinal bir yorum olarak gördüğü için saygı duymuş ve eserlerinde zikretmiştir.⁴⁸⁴

Hasan Fehmi Efendi'nin eleştirilerini kelime bilgisi ihtilafı, anlam ihtilafı, i'râb ihtilafı ve belâgat ihtilafı olmak üzere genel olarak dört başlık altında incelemek mümkündür.

a. Kelime Bilgisi İhtilafı

Hasan Fehmi Efendi, kasideyi oluşturan kelimelere tek tek değinmiş, kök ve kullanım incelikleri hususunda gerekli gördüğü yerlerde açıklamalarda bulunmuştur. Bu hususlarda isabetsiz görüşleri savunan diğer şârihleri de eleştirmiştir.⁴⁸⁵ Örneğin;

خَفِضْتَ كُلَّ مَقَامٍ بِالإِضَافَةِ إِذْ نُودِيَتْ بِالرَّفْعِ مِثْلَ الْمُفْرَدِ الْعَلَمِ

(Ey Habîb-i Hüdü) Yalnız bir bayrak gibi (tek başına miraca) davet edildiğinde bütün makam ve dereceleri aşağıda bıraktın ve (makamların en yücesine) yükseldin.

beytindeki إِضَافَةٌ kelimesinin manasıyla ilgili bazı şârihler sözlük manası olan nisbeti, içinde Harpûtî'nin de olduğu diğer bir grup şârih ise nahivdeki izafet olmasını uygun görmüşlerdir. Hasan Fehmi Efendi bu iki görüşü de kabul etmez. Yolcu, konuk manasındaki ضَيْفٌ'dan türediği görüşünü ibarenin bütününe daha uygun bulur.⁴⁸⁶

مَكْفُولَةٌ أَبَدًا مِنْهُمْ بِخَيْرِ أَبِي وَخَيْرِ بَعْلِ فَلَمْ تَنْتَمِ وَلَمْ تَنْتَمِ

(Din ve İslam milleti) babaların ve kocaların en hayırlıları tarafından kıyamete kadar korunmuştur. Yetim ve dul kalmamıştır.

⁴⁸⁴ Hasan Fehmi, *Mecma' u'l-fezâil*, 430.

⁴⁸⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 118, 181; *Mecma' u'l-fezâil*, 258, 317, 327, 421.

⁴⁸⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 138; *Mecma' u'l-fezâil*, 308.

Yukarıdaki beyitte geçen تَيْم kelimesini bazı şârihler نُتَيْم şeklinde harekeleyerek “أَيْتَمَتِ الْمَرْأَةُ” (kadının çocuğu yetim kaldı) kavlınden alındığını söylemişlerdir. Ancak Hasan Fehmi Efendi, bunun meşhur kullanımın dışında olduğunu, “أَمَتِ الْمَرْأَةُ” (kadın kocasız kaldı) ifadesinden alınmış olan نُتَيْم şeklinde harekelenmesinin doğru olduğunu ifade eder.⁴⁸⁷

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكَوْنَيْنِ وَالنَّقْلَيْنِ وَالْفَرِيقَيْنِ مِنْ عَرَبٍ وَمِنْ عَجَمٍ

Muhammed (s.a.v.), dünya ve ahiretin, ins ve cinnin, Arap ve Acemin seyyididir.

Mezkûr beyitte geçen النَّقْلَيْنِ kelimesi insan ve cin demektir. Kelimenin bu manaları (ins ve cinni) aynı düzeyde ifade ettiğiyile ilgili diğer şârihlerin görüşünü eleştirir. Ona göre insan anlamı ağır basar. Çünkü نَقْلٌ mana itibariyle insan gibi yoğun cisimler için kullanılır. Cinler metafizik varlıklardır ve onlar için ağırlıktan bahsedilemez.⁴⁸⁸

Hasan Fehmi Efendi bazen yorumlar arasında tercih yapar. Örneğin;

فَالصَّدُقُ فِي الْغَارِ وَالصَّدِيقُ لَمْ يَرَمَا وَهُمْ يَقُولُونَ مَا بِالْغَارِ مَنْ أَرَمَ

H.z. Muhammed (s.a.v.) ve H.z. Ebûbekir (r.a.) mağarada (tevekkül ile) beklediler.

Kâfirler de “kimse yoktur” dediler.

beytini izah eden şârih, hicret esnasında H.z. Muhammed (s.a.v.) ve H.z. Ebûbekir’in bir mağaraya sığındığı ve orada bir yılanın H.z. Ebûbekir’i ayağından soktuğunu anlattıktan sonra bununla ilişkili olarak لَمْ يَرَمَا kelimesinin dört farklı i’râbının caiz olduğunu söyler. Hatta her i’râba göre kelime köklerini zikreder, aralarında tercih de yapar. Şöyle ki; وَرَمَ (kızdı, sinirlendi, şişti) kökünden ve Mekkîzade’nin savunduğu رَوَمَ (yerinden ayrılmayı istedi) kökünden gelen لَمْ يَرَمَا yı uygun bulur. Yine رَوَمَ kökünden meçhul kullanım olan لَمْ يَرَمَا ve وَرَمَ kökünden gelen لَمْ يَرَمَنَّ yı tercih etmez.⁴⁸⁹

وَرَاعِهَا وَهِيَ فِي الْأَعْمَالِ سَائِمَةٌ وَإِنْ هِيَ اسْتَحَلَّتِ الْمَرْعَى فَلَا تُسَمَّى

⁴⁸⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 153; *Mecma’u’l-fezâil*, 345.

⁴⁸⁸ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 97.

⁴⁸⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 99; *Mecma’u’l-fezâil*, 210.

(Ey muhatap!) Nefsini, nafil amellerle meşgul iken gözet. Eğer bu ameller ona hoş gelirse men eyle.

Yukarıdaki beyitte geçen الْأَعْمَالِ kelimesi için üç temel görüş bulunmaktadır. Bazı şârihler mutlak olarak zikredildiğinde içerisinde Allah'ın farzlarının da yer aldığı salih amelin kastedildiğini; bir kısım şârihler, kelimenin başındaki ل takısının ahd-i zihni için olduğunu, nafilenden olan iyi işlerin kastedildiğini; bazı şârihler de mübah olan işlerin kastedildiğini ifade ederler. Nefs-i emmâre mübah olan amelden zevk almadığı için nâzımın onu nehyetmiş olamayacağını söyleyen Hasan Fehmi Efendi, bunun ifrat olduğunu, farzları kapsayan görüşün ise tefrit olduğunu söyleyerek her ikisini de reddeder. Orta görüş olan 'amelden kasıt nafilendir' görüşünü tercih eder. Bu ameller nefsin hoşuna gitmeye başladığında onu men eyle ve daha meşakkatli işlere yöneltilerek "أَجْرُكُمْ بِقَدْرِ تَعَبِكُمْ" (Nimetiniz külfetiniz mukabilidir.) sözünü nakleder.⁴⁹⁰

b. Şârihlerin Yorumlarını Eleştirme

Hasan Fehmi Efendi, beyitleri incelerken anlam bakımından diğer şârihlerden farklı düşündüğü hususlarda itirazını delilleriyle birlikte ortaya koyar. Bazen sert bir tavır sergilese de⁴⁹¹ genellikle ılımlı bir şekilde kendi görüşünün daha uygun olduğunu ifade eder.⁴⁹² Yorumunun doğruluğunu ispatlamak için kıyas- mantık delillerini ortaya koyar, makam ve bağlama uygunluğu savunur.⁴⁹³ Örneğin;

لا طيب يعدل ثراباً صنم أعظمه طوبى لمن تشيق منه ومأنتيم

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bedenini saran toprağın kokusuna denk hiç bir toprak yoktur. Müjdeler olsun onun toprağını koklayana ve öpene!

⁴⁹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 31; *Mecma'u'l-fezâil*, 59, 60.

⁴⁹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 166; *Mecma'u'l-fezâil*, 387.

⁴⁹² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 44.

⁴⁹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 10, 115, 143, 170; *Mecma'u'l-fezâil*, 13, 16, 178, 250, 251, 314, 392, 411.

beytinde Nebî'nin (s.a.v.) kemiklerini saran topraktan bahsedilir. Bazı şârihlerin bunu beytin zâhirine bakıp bizzat kemiğin toprak ile teması şeklinde şerh etmelerine karşı çıkar. Çünkü rivayetlerde geçtiği üzere enbiyanın bedeninin toprakta çürümeyeceği herkesçe bilinen bir durumdur ve toprağın kemiklere ulaşmaması gerekmektedir.⁴⁹⁴ Hasan Fehmi Efendi'ye göre burada "kemikler" olarak çoğul zikredilmesinden anlaşılmaktadır ki kemik zikredilip bütün beden kastedilmiştir ve mecaz-ı mürsel söz konusudur. Bir diğer delil olarak; Hz. Fatıma (r.anhâ)'nın Nebî'nin (s.a.v.) kabrini ziyareti esnasında söylediği ve onun kabrinin toprağını koklayan kişinin başka kokulara ihtiyaç duymayacağını ifade ettiği şiirinden, hayattayken vücudundan yayılan koku çürüse toprağından yayılmazdı şeklindeki çıkarımıdır.⁴⁹⁵ Yine beyitle ilgili olarak bazı şârihlerin; مُنْتَشِقِ Nebî'nin (s.a.v.) kabrini ziyaret edip gidenler, مُلْتَمِمْ ise ziyaretten sonra Medine'de kalan müminlerdir şeklindeki yorumlarını reddetmiş bağlama uygun bulmamıştır.⁴⁹⁶

وَأَثْبَتَ الْوَجْدُ خَطِيءَ عَيْرِهِ وَصَنَى
مِثْلَ النَّهَارِ عَلَى خَدِّكَ وَالْعَنَمِ

Yanağında gözyaşının çizgileri 'Anem (Ağacı) gibi kıpkırmızı olmuş ve kalp hastalığından yüzün gül gibi sararmışken...

Yukarıdaki beyti şerh ederken bazı şârihler; "şair kanın gözyaşına karışmasıyla çokça ağladığından yanaklarında iki çizgi ortaya çıkmış, biri gözyaşının eserinden kırmızı, diğeri de kalbin hüznünden dolayı sarıdır." demişlerdir. Ancak Hasan Fehmi Efendi, bu yorumu makama ve bağlama uygun bulmaz. Çünkü nâzım, gözyaşının çizgilerini beytin sonundaki 'aneme (kırmızı bir ağaç), aşğın kalp hastalığını da renk bakımından نَهَار'a (sarı renkli gül) benzetmektedir. Önceki beyitlere bakılacak olursa aşk hastalığına yakalanan âşık, kan ile karıştırdığı gözyaşlarını sürekli akıtmaktadır ve yanaklarında iki kırmızı çizginin olması, yüzünün (hatta tüm bedeninin) sararıp solması makam ve bağlama daha uygundur.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Hz. Muhammed (s.a.v.): "Allah (c.c.), arza peygamberlerin cesetlerini yemeyi haram kıldı." buyurmuşlardır. Bkz. Nesâî, Cuma 5.

⁴⁹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 77; *Mecma'u'l-fezâil*, 160.

⁴⁹⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 161.

⁴⁹⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 25.

Hasan Fehmi Efendi diğer şârihleri eleştirirken yorumunu desteklemek için ünlü şârihlerin adını da zikreder. Örneğin;

وَسَاءَ سَاوَةٌ أَنْ غَاضَتْ بِحَيْرَتِهَا وَرُدُّ وَارِدُهَا بِالْغَيْظِ جِنَّ ظَمِي

Sâve Gölü'nün suyunun kuruması halkını mahzun eyledi. Susayıp da su almaya gidenler öfkeyle geri döndüler.

beytinin şerhinde bazı şârihlerin, putperestlerin ruhanî reislerinin âb-ı hayatının kurduğu (yani öldükleri), onlardan faydalanmaya giden halkın çok üzüldüğü, elleri boş ve perişan bir şekilde geri döndükleri şeklindeki yorumlarını kabul etmez. Bunu mecaz kurallarına ve bağlama aykırı bulur. Beyitte geçen göl (بُحَيْرَةٌ) kelimesinin zamirinin Sâve şehrine râci' olduğunu ve manasının "Sâve gölü kurudu" şeklinde olması gerektiğini ifade eder. Şeyhzade'nin "Habîb'in (s.a.v.) şerefini izhar ve Allah'ın küfür ve fuhûşata razı olmadığını belirtmek, kullarını ihtar etmek maksadıyla Rasûlullâh'ın (s.a.v.) doğduğu gün Sâve gölünü kuruttu, putları yüzleri üzere düşürdü ve mecusilerin ateşini söndürdü." şeklindeki yorumunu kendi görüşünü desteklemek için zikreder.⁴⁹⁸

Hasan Fehmi Efendi diğer şârihlerin eksikliklerini ve bazı nüktelere değinmemelerini eleştirir. Örneğin;

وَلَا تُطْعُ مِنْهُمَا خَصْمًا وَلَا حَكَمًا فَأَنْتَ تَعْرِفُ كَيْدَ الْخَصْمِ وَالْحَكَمِ

(Ey muhatap!) Onlara (nefis ve şeytana) hasım olduklarında da hakem olduklarında da itaat eyleme! Zira sen onların hasım ve hakem olduklarındaki hilelerini bilirsin.

Hasan Fehmi, Nefis ve şeytanın hasım ve hakem olduğundaki hilesinden bahseden beytin, izah etmek bakımından kasidenin en zor beyti olduğunu ifade eder ve pek çok şârihi, bu mühim mevzuyu açıklamadıkları için eleştirir. Ancak Harpûtî'nin, mutasavvıf şârih Zerkeşî'den bir menkıbe naklettiğini söyler. Menkıbenin özeti şudur ki; Zerkeşî beyti izah etmekte zorlanır ve nâzım Bûsîrî tarafından keşf vaki olur. Bûsîrî, "Bu beytin manasını bilmek için insanın davacısı

⁴⁹⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 173. Bkz. el-Âmir ve Rafî', *Şerhu Harpûtî ve Şeyhzâde*, 117.

olan nefis, şeytan ve kalbi bilmek gerekir. Bunlardan ikisi zıt şeyler istediğinde üçüncü hakem olur. Dolayısıyla bunlar hem hasım hem de hakem olmuş olurlar” der. Hasan Fehmi Efendi, Allâme-i Bâcûrî ve bazı şârihlerin farklı yorumları olduğundan bahsetmekle birlikte Zerkeşî’den nakledilen görüşü benimsediğini zikreder. Bütün şârihlerin buna değinmemesini eleştirir.⁴⁹⁹

فَهُوَ الَّذِي تَمَّ مَعْنَاهُ وَصُورَتُهُ ثُمَّ اصْطَفَاهُ حَبِيبًا بَارِئُ النَّسَمِ

O’nun (s.a.v.) batını ve zâhirî kemâli tamam oldu. Sonra Allah (cc) onu habîb olarak seçti.

Mezkûr beyitte Allah’ın Hz. Muhammed’i (s.a.v.) habîb yani sevgili olarak seçtiğini açıklarken seçilme nedenleriyle ilgili farklı görüşleri aktarır, her birini hadis ve ayetlerle destekler. Bi’set ve yüksek mertebeler diğer peygamberlerde de bulunmakla birlikte Habîbullah olmanın bizzat Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kendisine verilmiş bir nimet olduğunu ve şârihlerin çoğunun bu nükteden habersiz olduklarını ifade eder.⁵⁰⁰ Bu nükteye değinmemelerini diğer şârihler için bir eksiklik olarak kabul eder.

وَاسْتَفْرَغَ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدْ اِمْتَلَأَتْ مِنَ الْمَحَارِمِ وَالرَّمِّ حِمِيَةَ النَّدَمِ

(Ey sâlik!) Haramlarla dolan gözünü ağlamakla boşalt. (Kalbin içinse) pişmanlık perhizi (olan tövbeye) sarıl.

Yukarıdaki beyitte bazı şârihler haramlarla dolu gözden kastedilen şeyin kalp ve mide olduğunu söylerler. Hasan Fehmi Efendi, gözün dolmasını ondan sâdır olan günahın çok olması şeklinde açıklar. Yorumunu desteklemek için الْمَحَارِم kelimesinin üzerinde durur. مَحْرَم’in çoğulu olduğunu, bütün haramlar değil göz için haram olan şeylerin kastedildiğini ifade eder.⁵⁰¹

Hasan Fehmi Efendi’nin şerhlere yaptığı eleştiriler bazen tarihi bilgilere dayanır.

⁴⁹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 37-38; *Mecma’u’l-fezâil*, 71-72.

⁵⁰⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 58; *Mecma’u’l-fezâil*, 119.

⁵⁰¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 35; *Mecma’u’l-fezâil*, 66.

مِثْلَ الْعَمَامَةِ أَتَى سَارَ سَائِرَةَ تَقِيهِ حَرَّ وَطَيْسٍ لِلْهَجِيرِ حَمَى

Bulutun, günortasının aşırı sıcaklarında Rasûlullâh'ı (s.a.v.) korumak için beraberince geldiği gibi (gelmişti ağaçlar).

Bu beyit vesilesiyle Hz. Muhammed'in (s.a.v.) rahip Bahira ile ne zaman görüştüğü tartışılmıştır. Bazı şârihler bu esnasında 25 yaşında olduğunu ileri sürmüşler ise de Hasan Fehmi Efendi, tarihî delillerle bunu eleştirmiştir. Şöyle ki; Nebî (s.a.v.) 25 yaşındayken rahip Bahira vefat etmiş, yerine rahip Nastura geçmişti ve bu yıllardaki seferinde amcası Ebû Talip ile değil Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ile yolculuk yapmıştı. Tüm bunlar görüşmenin daha erken yapıldığını göstermektedir.⁵⁰²

c. İ'râb İhtilafı

Hasan Fehmi Efendi, beyitleri incelerken i'râb bakımından diğer şârihlerden farklı düşündüğü hususları delillerini de ortaya koyarak savunur.⁵⁰³ Genellikle yapıcı bir dil kullanmasına karşın bazı yorumların gereksiz kağıt israfı olduğunu söyleyecek kadar da iddialıdır.⁵⁰⁴

Hasan Fehmi Efendi sarf ve nahiv hususunda diğer şârihleri eleştirmiştir. Örneğin;

وَلَا التَّمَسُّتُ غِنَى الدَّارَيْنِ مِنْ يَدِهِ إِلَّا اسْتَلَمْتُ النَّدَى مِنْ خَيْرِ مُسْتَلَمٍ

Rasûlullâh'tan (s.a.v.) iki cihan zenginliğini istemedim. Ama isteyen geri çevirmeyenden (o resûlden) ihsan gördüm.

beytindeki مستلم kelimesinin bazı şârihlerin ism-i fâil olarak مُسْتَلَمٍ şeklinde harekelenebileceğine dair yorumlarını, kastedilen manayı değiştireceği

⁵⁰² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 94; *Mecma'u'l-fezâil*, 199.

⁵⁰³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 19, 21, 5, 86, 90, 113, 144, 180; *Mecma'u'l-fezâil*, 35, 39, 101, 112, 113, 182, 188, 246, 303, 313, 315, 322, 339, 423.

⁵⁰⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 182.

düşüncesiyle reddeder. Ona göre, ism-i mef'ûl olarak مستلم şeklinde okunmalıdır. Böylece 'kendisinden isteyen reddetmeyen' şeklindeki mana karşılanmış olur.⁵⁰⁵

مِثْلُ الْعَمَامَةِ أَتَى سَارَ سَائِرَةَ تَقِيهِ حَرَ وَطَيْسٍ لِلْهَجِيرِ حَمِي

Bulutun, günortasının aşırı sıcaklarında Rasûlullâh'ı (s.a.v.) korumak için beraberince geldiği gibi (gelmişti ağaçlar).

Yukarıdaki beyitte geçen حَمِي kelimesi hususunda Allâme Bâcûrî, حامى manasında ism-i fail olabileceğini söylemiş olsa da Hasan Fehmi Efendi buna katılmaz ve mazi fiil olmasının anlama daha uygun ve evla olduğunu ifade eder.⁵⁰⁶

طَارَتْ قُلُوبُ الْعِدَا مِنْ بَأْسِهِمْ فَرَقًا فَمَا تُفَرِّقُ بَيْنَ الْبُهْمِ وَالْبُهْمِ

Mücahitlerin şiddetli hücumundan düşmanları korkmuş ve akılları başlarından gidip biçare ile kahramanı (siyah ile beyazı) ayırt edemez olmuşlardır.

Mezkûr beyitte muzari müennes sıygada olan تُفَرِّقُ kelimesinin, bazı şârihler tarafından muhâtab sıygada تُفَرِّقُ şeklinde olduğu düşünülmüştür. Hasan Fehmi Efendi'ye göre, eğer muhâtab sıygada olduğu kabul edilirse düşmanı zayıf ve güçsüz gösterir ki bu da medh ve senada gözetilen mübalağayı ortadan kaldırır. Bu bakımından şârih "körün isabetsiz atışı gibidir" diyerek bu görüşü savunanları sert bir şekilde eleştirir.⁵⁰⁷

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكُونَيْنِ وَالتَّلَّيْنِ وَالْفَرِيقَيْنِ مِنْ عَرَبٍ وَمِنْ عَجَمٍ

Muhammed (s.a.v.), dünya ve ahiretin, ins ve cinnin, Arap ve Acemin seyyididir.

Yukarıdaki beyitte geçen مُحَمَّدُ kelimesinin son harekesi hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bir kısım şârih, önceki beyitte bulunan مِنْ den bedel olduğunu ve mecrur olması gerektiğini; diğer bir grup şârih ise medh fiili üzerine

⁵⁰⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 104; *Mecma'u'l-fezâil*, 222.

⁵⁰⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 95 *Mecma'u'l-fezâil*, 201.

⁵⁰⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 161; *Mecma'u'l-fezâil*, 369.

mansub olması gerektiğini söylemişler ise de Hasan Fehmi Efendi, hazfedilen mübtedanın haberi olarak merfu olacağını savunur.⁵⁰⁸

Hasan Fehmi Efendi'nin itirazlarından bazıları harf-i cerrler⁵⁰⁹ ve müteallaklarıyla,⁵¹⁰ zamirlerin merciiyle ilgilidir. Örneğin;

وَأَكَّدْتُ زُهْدَهُ فِيهَا صَرُورَتُهُ إِنَّ الصَّرُورَةَ لَا تُعْدُو عَلَى العِصْمِ

(Altın dağlar kendini sunduğunda onlara meyletmeyerek) zühdünü kuvvetlendirdi.

Nitekim zaruret ve ihtiyaç ismet sıfatına üstün gelmez.

beytindeki ها zamirinin makam karinesiyle zâhiren müzekker olan “dünya” ya râci‘ olduğunu söyleyen şârihler olsa da Hasan Fehmi Efendi, bunun uzak bir ihtimal olduğunu ve zamirin önceki beyitte geçen “جِبَال” (dağlar) ibaresine râci‘ olduğunu ifade eder.⁵¹¹

Hasan Fehmi Efendi, fiilin lâzım ve müteaddî olma durumu açısından diğer şârihlerin görüşlerini eleştirir. Örneğin;

فَالدَّرُ يُزْدَادُ حُسْنًا وَهُوَ مُنْتَظِمٌ وَلَيْسَ يَنْقُصُ قَدْرًا غَيْرَ مُنْتَظِمٍ

(O Resûl'ün mucizelerinin de) incinin (durumu gibi nazım ve) intizamı sebebiyle güzelliği artar. Onun nazım ve intizamsız (nesir ile) bulunması ise değerini eksiltmez.

beytinde geçen يُزْدَادُ ve يَنْقُصُ fiilleri için bazı şârihler müteaddî olduklarını حُسْنًا ve قَدْرًا kelimelerinin ise onların mef'ûlleri olduğunu ifade ederler. Ancak Hasan Fehmi Efendi bu yorumları reddeder. Müteaddîden lâzıma dönüşmüş olmaları ona göre daha uygundur.⁵¹²

⁵⁰⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 98.

⁵⁰⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 218, 301, 303.

⁵¹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 146; *Mecma'u'l-fezâil*, 329.

⁵¹¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 96. Söz konusu beyit: وَزَاوَنَتْهُ الْجِبَالُ الشَّمُّ مِنْ ذَهَبٍ* عَنْ نَفْسِهِ فَأَرَاهَا أَيَّمَا شَمَمٍ
(Yüksek altın dağlar kendilerini sundular da Hz. Peygamber (s.a.v.) onları reddederek kimin yüce olduğunu gösterdi.)

⁵¹² Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 244.

Hasan Fehmi Efendi'nin diğerk şârihleri eleştirisi bazen sıfat ve mevsufuyla ilgilidir. Örneğın;

كَأَنَّما الدِّينُ ضَيْفٌ حَلَّ سَاحَتَهُمْ بِكُلِّ قَرْمٍ إِلَى لَحْمِ الْعِدَا قَرِمٍ

İslam dini sanki müşriklerin sahasına hükümran olan sultan gibi düşmanlarının etine iştahlı olarak indi.

beytindeki “قَرْمٌ” (kavmin lideri) kelimesinin ضَيْفٌ'ın sıfatı olduğunu iddia eden şârihlerin görüşünü reddeder, en yakın ve en uygun olanın esas alınmasıyla ilgili nahiv kuralını kendisine destek yaparak بِكُلِّ قَرْمٍ şeklinde sıfat olması gerektiğini savunur.⁵¹³

İ'râbla alâkalı diğerk şârihlerin görüşünü kabul edilebilir görse de bir sebebe binaen başka bir görüşü tercih eder. Örneğın;

إِنْ أَتَ دَنْبًا فَمَا عَهْدِي بِمُنْتَقِضٍ مِنْ النَّبِيِّ وَلَا حَيْلِي بِمُنْصَرِمٍ

(Tövbemin ardından tekrar) günaha düşsem de (affımı isterim. Çünkü) benim Rasûlullâh ile ahdim bozulmaz, alakam kesilmez.

beytinde bazı şârihler فَمَا'daki ما'nın leyseye benzeyen mâ olduğunu, عَهْدِي kelimesinin onun ismi, بِمُنْتَقِضٍ kelimesinin ise haberi olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Hasan Fehmi Efendi bu görüşü uzak bir ihtimal olarak görmese de beyit, nefsin tesellisi makamında olduğu için şu i'râbı tercih eder; فَمَا عَهْدِي'nin öncesinde mahzûf bir fiil vardır, ف cezâiyye fâ'sıdır ve فَلَا تَحْزَنِي يَا نَفْسِي “Üzülme ey nefsim” veya وَلَا تَقْطَعِي الرَّجَاءَ لِأَنَّ عَهْدِي لَيْسَ بِمُنْتَقِضٍ “Ümidini kesme! Zirâ benim ahdim bozulmadı” şeklinde takdir edilmelidir.⁵¹⁴

⁵¹³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 335.

⁵¹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 392.

d. Belâgat İhtilafı

Hasan Fehmi Efendi'nin diğer şârihlerle en çok ihtilafa düştüğü alan beyitlerdeki belâgat yorumları olmuştur. Onları eleştirirken kendi görüşünü de delillendirerek aktarır.⁵¹⁵

Hz. Peygamber'in birtakım şeylere benzetildiği beyitleri istiârenin kurallarına uymadığı için eleştirir. Çünkü benzetilen benzeyenden üstün olmalıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.) ise seyyidu'l-kâinattır ve bu dünyadaki herşeyden üstündür. Ancak insanların onun ne kadar üstün olduğunu kavrayabilmeleri için bu ve benzeri benzetmelere ihtiyaç duyduğunu belirtir.⁵¹⁶

وَرَاعِهَا وَهِيَ فِي الْأَعْمَالِ سَائِمَةٌ
وَإِنَّ هِيَ اسْتَحَلَّتِ الْمَرْعَى فَلَا تُسِيمُ

(Ey muhatap!) Nefsini, nafîle amellerle meşgul iken gözet. Eğer bu ameller ona hoş gelirse men eyle.

Yukarıdaki beyitte istiârenin çeşidiyle alâkalı diğer şârihlerin görüşlerini eleştirir: Bazı şârihler tarafeyn (müşebbeh ve müşebbeh bih) ibarede zikredildiğinden teşbih-i belîğ, bazıları da istiâre vardır derler. Fakat belâgat âlimlerinin çoğuna göre teşbih-i belîğ olması için teşbih edatının da zikredilmesi gerektiğinden burada istiâre olduğunu düşünmek daha evladır. Bazı şârihler de burada istiâre-i temsiliyyenin icrasını daha uygun bulmuşlardır. Bu istiârenin nefsi, hayvanın “سَائِمَةٌ” olması ve sahibinin onu gözetmesi gibi bir duruma teşbih edilmesi ve müşebbehin zikredilip müşebbeh bihin kastedilmesi yoluyla olduğunu belirtirler. Fakat Hasan Fehmi Efendi bunu akla uygun bulmaz. Ona göre bu beyitte istiâre-i mekniyye vardır. Nefis; sürekli gözetilmesi, zararlardan korunup faydalı olana sevk edilmesi gerektiğinden hayvana benzetilmiştir. Müşebbeh bih olan رَاعِيَا ile ilişkili bulunan رَاعِيَا sözcüğü nefse nisbet edilmesiyle tahyiliyye olur. Ayrıca beyitte “مَرْعَى” zikredilmiş otlama ameli kastedilmiş olur ki bu da istiâre-i musarrahadır.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 53, 71, 82; *Mecma'u'l-fezâil*, 106, 147, 157, 171, 384, 390.

⁵¹⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 67,73, 75, 121, 160; *Mecma'u'l-fezâil*, 138, 151, 152, 264, 295, 365.

⁵¹⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 31; *Mecma'u'l-fezâil*, 58.

وَأَكَّدَتْ زُهْدَهُ فِيهَا ضَرُورَتُهُ إِنَّ الضَّرُورَةَ لَا تَعْدُو عَلَى الْعِصَمِ

(Altın dağlar kendini sunduğunda onlara meyletmeyerek) zühdünü kuvvetlendirdi.

Nitekim zaruret ve ihtiyaç ismet sıfatına üstün gelmez.

Yukarıdaki beyitte Rasûlullâh'ın (s.a.v.) altından dağlara aldırmaı ve zühdü hakkında şârihlerin bir kısmı mukadder suale cevap olarak ismet sıfatının gereği olarak onlara yaklaşmadığını ve burada istînâf-ı beyânî olduğunu söylemişlerdir. Ancak Hasan Fehmi Efendi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bütün mahlûkat üzerine ne kadar üstün olduğu iddiasını ispat etmek için nâzımın bu benzetmeyi yaptığını savunur ve istînâf-ı meânî vardır diyerek bu görüşün makama daha uygun olduğunu ekler.⁵¹⁸ Benzer bir şekilde;

جَاءَتْ لِذَعْوَتِهِ الْأَشْجَارُ سَاجِدَةً تَمْشِي إِلَيْهِ عَلَى سَاقٍ بِلا قَدَمٍ

Ağaçlar, Rasûlullâh(sas)'in davetine ayakları olmadığı halde bacakları (kökleri) üstünde yürüyerek geldiler.

beytinde istînâf-ı beyânî olduğu iddialarını kesin bir dille reddetmiş ağaçların nasıl geldiği ile ilgili olarak, eğilerek ve sürünerek şeklinde açıklama beytin kendisinde yapıldığı için zihinde bir soru oluşmadığını ifade etmiştir.⁵¹⁹

كَمْ أَبْرَأْتُ وَصِيبًا بِاللَّمْسِ رَاحَتُهُ وَأَطْلَقْتُ أَرْبَابًا مِنْ رَبَقَةِ اللَّمَمِ

Hz. Peygamber (s.a.v.) çok defa avuçlarının dokunmasıyla hastaları iyileştirdi ve (ihtiyacı olan) nicelerini delilikten kurtardı.

Mezkûr beyitteki كَمْ'in istifhamiyye olduğunu iddia edenlerin açıkça yanıldıklarını, burada teksir manasında haberiyye olduğunu belirtir.⁵²⁰

عَمُوا وَصَمُّوا فَأِعْلَانُ الْبَشَائِرِ لَمْ تُسْمَعْ وَبَارِقَةُ الْإِنْدَارِ لَمْ تُسْمَعْ

⁵¹⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 47; *Mecma'u'l-fezâil*, 90-91.

⁵¹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 92; *Mecma'u'l-fezâil*, 196. Ayrıca bkz. *Mecma'u'l-fezâil*, 230.

⁵²⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 107; *Mecma'u'l-fezâil*, 233. Harpûtî ve Âbidin Paşa da bu beyitte كَمْ'in haberiye olduğunu savunmuştur. Bkz. el-Âmir ve Rafi', *Şerhu Harpûtî ve Şeyhzâde*, 145 ve Âbidin Paşa, *Tercüme ve şerh-i Kasîde-i bürde* (İstanbul: Kütübhâne-i İrfân Matbaası, 1324), 93.

(Bu açık delillere karşı) Kör ve sağır kesildiler. Müjdelerin ilanını işitmediler ve uyarı (korku) şimşeklerini de görmediler.

Bazı şarihler yukarıdaki beytin bir önceki beyti “ وَالْجُنُّ يَهْتَفُ وَالْأَنْوَارُ سَاطِعَةٌ * ” (Cinlerin, Hz. Peygamber (s.a.v.) doğduğunda meydana gelen nur-i Muhammediyye’yi ilan etmesi hakkın batıla üstün geleceğini ve risaletinin doğruluğunu gösteriyor.) açıklayan ifadeler olduğunu ve leff ü neşr mürettep sanatının icra edildiğini iddia etmişlerdir. Ancak Hasan Fehmi Efendi son mısradaki مَعْنَى ve كَلِمٍ den Kur’an-ı Kerîm’in lafız ve manasının kastedilmesini ağır basan ihtimal olarak görür ve bu yorumun kabul edilemeyeceğinin çok açık olduğunu ifade eder.⁵²¹

E. ŞERH İÇİN FAYDALANDIĞI DİĞER VERİLER

Hasan Fehmi Efendi yalnızca kelime, gramer ve belâgat bilgisi gibi biçimsel verilerden faydalanarak şerhlerini yazmamıştır. Aksine, maksadın anlaşılmasını kolaylaştıracak pek çok alana değinmiş, yola çıkarken belirlediği gibi efrâdını câmi‘ ağıyârını mani‘ bir şerh yazmaya çalışmıştır. Şerh için faydalandığı veriler genel olarak; ayet ve hadislerden yararlanması, coğrafya ve tarih verilerinden faydalanması, tasavvufî yorumlara yer vermesi, farklı ilim dallarından yararlanması, farklı vecihlere göre yorum yapması, beyitlerin fazileti ve diğer başlıklarında ele alınacaktır.

1. Ayet ve Hadislerden Faydalanması

Kasîde-i bürde’nin temel bilgi kaynağını ayetler ve hadisler teşkil etmektedir. Şârih hemen hemen her beyitte ayetlere⁵²² ve hadislere⁵²³ telmih ve

⁵²¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 86; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 180.

⁵²² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 22, 42, 46, 49, 52, 57,69, 90, 91, 99, 101, 104, 107, 113, 114, 118, 119, 122, 123, 124, 128, 132, 139, 158, 159, 163, 164, 168, 175,178, 176, 180, 182; *Mecma ‘u’l-fezâil*, 40,79, 87, 92, 97, 102, 105, 106, 115, 134, 143, 150, 191, 192, 223, 229,

işarete bulunmuştur. Bir beyit içerisindeki her bir mısranın hangi ayet veya hadise telmih ettiğini ayrıca göstermiştir.⁵²⁴

Ayetleri manayı destekleyici olarak,⁵²⁵ i'râba örnek olarak⁵²⁶ ve belâgat kurallarına delil olarak zikretmiş,⁵²⁷ gerektiği yerde kıraat farklılıklarına da değinmiştir.⁵²⁸ Ayetlere işaret ettiğinde ihtiyaca binaen tefsirlere ve müfessirlerin görüşlerine de yer vermiştir.⁵²⁹ Telmih veya delil olarak zikredilen ayetleri de yeri geldikçe ayrıntılı açıklamıştır. Örneğin;

سَرَيْتَ مِنْ حَرَمٍ لَيْلًا إِلَى حَرَمٍ كَمَا سَرَى الْبُدْرُ فِي دَاجٍ مِنْ الظُّلَمِ

Ey Habîb-i Hüdâ sen gecenin bir kısmında bir Harem'den (Mekke-i Mükerrerme'den) bir Harem'e (Kudüs'e ve Mescid-i Aksâ'ya) karanlık gecede dolunayın gidişi gibi gittin.

beytinin “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى”⁵³⁰ *Kulunu (Muhammed'i (s.a.v.)bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir.)* ayetinden telmih yapıldığını ifade eder ve ayette kullanılan أَسْرَى fiilinin failinin Allah olmasını, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) üstünlüğünü gösteren bir delil olarak zikreder. Nitekim Hz. Musa (a.s.) ile Allah'ın konuşmasından bahseden “وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ”⁵³¹ *(Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, “Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım” dedi.)* ayetinde Musa (a.s.) miracını kendisi talep etmiş ve ondan ayakkabısını çıkarması

245, 248, 257, 260, 266, 269, 273, 280, 287, 291, 310, 316, 326, 362, 364, 374, 376, 385, 387, 403, 408, 409, 413, 417, 425.

⁵²³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 18, 20, 24, 42, 46, 52, 67, 101, 122, 123, 124, 140, 151, 152, 159, 163, 171, 177; *Mecma'u'l-fezâil*, 33, 37, 46, 50, 79, 88, 98, 105, 106, 132, 134, 139, 140, 246, 266, 269, 274, 310, 316, 326, 328, 330, 341, 364, 374, 393, 408, 409, 419.

⁵²⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48, 110; *Mecma'u'l-fezâil*, 93, 237.

⁵²⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 32, 43, 47, 61, 78, 96, 116, 128, 131, 144, 145, 151, 155, 156, 172, 175, 176... *Mecma'u'l-fezâil*, 12, 53, 60, 68, 83, 91, 97, 122, 162, 180, 202, 223, 224, 226, 251, 280, 283, 287, 324, 325, 326, 344, 352, 353, 356, 376, 377, 382, 396,399, 405, 407, 416, 420...

⁵²⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 19, 31, 81, 97; *Mecma'u'l-fezâil*, 35,52, 59, 61, 168.

⁵²⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 45; *Mecma'u'l-fezâil*, 87.

⁵²⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 107; *Mecma'u'l-fezâil*, 230.

⁵²⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 42, 116,125; *Mecma'u'l-fezâil*, 251, 274, 328, 392.

⁵³⁰ İsra 17/1.

⁵³¹ Araf 7/143.

istendikten sonra Allah (cc) ile görüşmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.) böyle bir görüşmeyi kendisi talep etmemiş, Allah'ın lütfu ile miraca yükselmiş ve ayakkabısını çıkarması istenmemiştir. Dolayısıyla üstünlüğünü bu delillere dayandıran şârih, onun ayakkabısının tozunun bile mübarek olduğunu söyler.

Hasan Fehmi Efendi ayetlerin yanında manayı destekleyici hadislere de yer vermiştir.⁵³² Muhaddislerden Zührî,⁵³³ İmâm Mâlik,⁵³⁴ Ahmed b. Hanbel,⁵³⁵ Müslim⁵³⁶ ve İbn-i Asâkir'i;⁵³⁷ hadis kitaplarından Sahihayn,⁵³⁸ Sahih-i Müslim,⁵³⁹ Muvatta,⁵⁴⁰ Câmiu's-sağîr⁵⁴¹ ve Firdevsü'l-Ahbâr'ı⁵⁴² kaynak göstermiştir. Kimi zaman kaynak eser zikretmeksizin sadece sahabe ravinin ismi ile hadis aktarmış,⁵⁴³ bazen de hiç bir bilgi vermeden doğrudan hadisi zikretmiştir.⁵⁴⁴ Naklettiği hadisin türünü belirterek kutsî⁵⁴⁵ ve mevkuf⁵⁴⁶ hadislere yer vermiştir. Bazen zikrettiği hadisin sahih olduğunu vurgulamış,⁵⁴⁷ bazen de sahihliği tartış-malı, hatta mevzû olan hadisleri kullanmıştır.⁵⁴⁸

Hadis bilgisinin geniş olduğu anlaşılan Hasan Fehmi Efendi, yeri geldiğinde hadisi hadisle şerheder.⁵⁴⁹ Muhaddislerin hadisle ilgili yorumlarını

⁵³² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 50, 92, 102, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 96, 167, 194, 217, 232, 275, 342, 370, 377, 399, 414.

⁵³³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 274.

⁵³⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 54; *Mecma'u'l-fezâil*, 109.

⁵³⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96; *Mecma'u'l-fezâil*, 202.

⁵³⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96, 124, 141, 152; *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 272, 313, 341.

⁵³⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 152.

⁵³⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 97, 105, 110, 125; *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 237.

⁵³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 96, 124, 141, 152; *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 272, 313, 341.

⁵⁴⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 54.

⁵⁴¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 122; *Mecma'u'l-fezâil*, 17, 27, 267, 362.

⁵⁴² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 171; *Mecma'u'l-fezâil*, 394.

⁵⁴³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 7, 45, 63, 71, 78, 79, 96, 110, 122, 128, 140, 145, 171, 175, 183; *Mecma'u'l-fezâil*, 9, 86, 149, 166, 177, 203, 237, 266, 283, 311, 323, 372, 394, 405, 414, 423, 427. Ravi olarak Hz. Âişe, Hz. Ali, Câbir, Ebû Hureyre, Ebû Süfyan, Ebû Umâme, Ebû Zer, Enes, İbn Abbas, İbn Mesûd, Katâde, Mesrûk, Muâviye, Mücâhid, Hz. Ömer ve Sa'lebe (r. anhum) gibi isimleri zikreder.

⁵⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 10, 27, 33, 34, 36, 38.

⁵⁴⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48, 70, 142, 171; *Mecma'u'l-fezâil*, 93, 145, 234, 316, 394.

⁵⁴⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 76, 78, 79; *Mecma'u'l-fezâil*, 158, 166. Ravi olarak Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs zikredilir.

⁵⁴⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 98, 198.

⁵⁴⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 46, 73, 171; *Mecma'u'l-fezâil*, 68, 152, 394. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Keşfu'l hafâ*'dan alınmış hadisler de kullanılmıştır.

⁵⁴⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 203, 223.

aktarır.⁵⁵⁰ Delil olarak kullandığı hadisleri de ayrıntılı olarak izah eder.⁵⁵¹ Bazen hadisin sebab-i vurûduna gönderme yapar.⁵⁵² Beytin iki farklı yorumu varsa hadise aykırı olmayan yorumu tercih eder.⁵⁵³ Hadis kullanımına örnek olarak;

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ قَوْلٍ بِلَا عَمَلٍ لَقَدْ نَسَبْتُ بِهِ نَسْلًا لَدِي عُقْمٍ

Estağfirullah! Yapmadığım şeyi söylüyorum... Bu sözle kısır kişiye çocuk isnat etmiş gibiyim.

beytinde nâzım söylediklerini yapmamaktan şikâyet eder. Şârih, bu beytin “أَتَأْمُرُونَ”⁵⁵⁴ ve “النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ”⁵⁵⁵ (İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz!)⁵⁵⁵ ayetlerine, ayrıca Usame b. Zeyd’in Efendimiz’den (s.a.v.) naklettiği “مَرَرْتُ لَيْلَةً أَسْرَى بِي إِلَى السَّمَاءِ”⁵⁵⁶ “بِأَقْوَامٍ تُفْرَضُ شَفَاهُهُمْ بِمَقَارِبِضٍ مِنْ نَارٍ، قُلْتُ: مَنْ هَؤُلَاءِ يَا جِبْرِيْلُ؟ قَالَ: خُطَبَاءُ أُمَّتِكَ الَّذِينَ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ”⁵⁵⁷ (Miraç gecesi dudaklarını ateşten bir makasla kesen bir grup gördüm. Cebrail’e “Bunlar kimdir?” diye sordum. “Ümmetinin yapmadığı şeylerle insanlara nasihat eden hatipleridir” dedi.)⁵⁵⁶ hadisine telmihte bulunduğunu ifade eder. Daha sonra bunu “Yalnızca dilden çıkan söz kulağa bile ulaşmaz, kalpten çıkan söz ise kalbe tesir eder” sözüyle pekiştirir.⁵⁵⁷

Ayet ve hadisleri zikrettikten sonra Hz. İsa (a.s.), Hz. İbrahim (a.s.) gibi peygamberlerin sözlerini de aktarır. Örneğin; Allah korkusuyla ağlamanın kıymetinden bahsederken “وَأَيُّ لَغْفَارٍ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ”⁵⁵⁸ (Tövbe eden ve iman eden kimseler için çok affediciyimdir.)⁵⁵⁸ ayetini ve “لَا يَدْخُلُ النَّارَ مَنْ بَكَى مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ”⁵⁵⁹ (Allah korkusundan ağlayan kimse cehenneme girmeyecektir.)⁵⁵⁹ hadisini zikreder ardından Hz. İsa’ya atfettiği “طُوبَى لِمَنْ بَكَى عَلَى خَطِيئَتِهِ” (Hataları için ağlayan kişiye

⁵⁵⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 140; *Mecma’u’l-fezâil*, 266, 312, 372.

⁵⁵¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 102, 105; *Mecma’u’l-fezâil*, 217, 223.

⁵⁵² Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 341.

⁵⁵³ Hasan Fehmi, *Mecma’u’l-fezâil*, 166.

⁵⁵⁴ Bakara 2/44.

⁵⁵⁵ Saf 61/2.

⁵⁵⁶ Şârih, hadisin müttelikun aleyh olduğunu ifade etmektedir ancak ana hadis kaynaklarında bu rivayete ulaşılamamış, tâli kaynaklarda ulaşılabilmektedir. Bkz. Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâir*, c. 2 (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1987), 275.

⁵⁵⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 39; *Mecma’u’l-fezâil*, 74.

⁵⁵⁸ Tâhâ 20/82.

⁵⁵⁹ Tirmizî, “Fedâil-ü’l-cihât”, 8 (3: 271, h.no:1633).

müjdeler olsun!) sözünü aktarır.⁵⁶⁰ Bu sözün kaynağı nedir? Niçin Arapça zikredilmiştir? Eserlerde herhangi bir bilgi yoktur.

2. Coğrafya ve Tarih Bilgilerinden Faydalanması

Hasan Fehmi Efendi, beyitleri açıklarken içerisinde geçen ifadelerle alâkalı coğrafi bilgileri,⁵⁶¹ tarih ve siyer bilgilerini⁵⁶² aktarır. Örneğin;

أَمِنْ تَذَكُّرِ جِيرَانِ بَدَى سَلَمٍ مَزَجَتْ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقَلَّةٍ بِدَمٍ
أَمْ هَبَّتِ الرِّيحُ مِنْ تَلْقَاءِ كَاطِمَةٍ وَأَوْمَضَ الْبَرْقُ فِي الظُّلْمَاءِ مِنْ إِضْمٍ

Selem (Ağacı'nın) sahibi komşu ve Habîb'i hatırladığın için mi kan ile karıştırdığın gözyaşını döküyorsun?

Yoksa Kâzime (O Mahbûb'un bulunduğu Medine) tarafından esen saba rüzgârından veya (Medine'deki) İdam Dağı tarafından karanlık gecede çakan şimşegin ışığından mı?

beytinde كَاطِمَةٍ'nin Mekke ile Medine arasında bir yer olduğu ve إِضْمٍ'in da Medine yakınlarında bir dağ ismi olduğu bilgisini verir.⁵⁶³ Selem Ağacı'nı açıklarken Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Mekke-Medine yolculuklarında ashabıyla birlikte altında oturup dinlendiği gül şukûfesine benzeyen güzel çiçekleri olan bir ağaçtan bahseder.⁵⁶⁴ Bân Ağacı'nın ise Mekke-i Mükerrreme'ye yakın meşhur bir ağaç olduğunu, benzer bir şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının bazen onun altında oturduğunu ifade eder.⁵⁶⁵

وَرَاوَدَتْهُ الْجِبَالُ الشُّمُّ مِنْ دَهَبٍ عَنْ نَفْسِهِ فَأَرَاهَا أَيَّمَا شَمَمٍ

Yüksek altın dağlar kendilerini sundular da Hz. Peygamber (s.a.v.) onları reddederek kimin yüce olduğunu gösterdi.

⁵⁶⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 35; *Mecma'u'l-fezâil*, 67.

⁵⁶¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 157; *Mecma'u'l-fezâil*, 173, 361.

⁵⁶² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 146; *Mecma'u'l-fezâil*, 91, 152.

⁵⁶³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 5; *Mecma'u'l-fezâil*, 7.

⁵⁶⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 7.

⁵⁶⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 21.

Şârih yukarıdaki beyitte geçen ve kendini Rasûlullah'a (s.a.v.) sunan dağların Mekke civarındaki beş dağ olduğunu, isimlerinin ise; Ebû Kubeys, Hira (Nur), Sevr, Bethâ, Arafat olduğunu aktarır.⁵⁶⁶ Başka bir beyitte geçen Bedir, Uhut ve Huneyn'in konumları hakkında bilgi verir.⁵⁶⁷

بِعَارِضٍ جَادٍ أَوْ خَلَّتِ الْبِطَاحَ بِهَا
سَيْبٌ مِنَ النِّيمِ أَوْ سَيْلٌ مِنَ الْعَرَمِ

O Rasûl'ün duası bereketiyle (bulut) cömertlik etti. Hatta büyük dereleri (taşkınları) görünce denizden akan bir nehir veya Arim'de akan sel zannedersin.

Yukarıdaki beyitte geçen Arim'in nerede olduğunu izah ederken “فَأَرْسَلْنَا” (Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik.)⁵⁶⁸ ayetiyle ilişkilendirerek Sebe diye bilinen yer olduğunu ifade eden Hasan Fehmi Efendi Sebe'nin konumu için ise tarihçilerden faydalanır. Onlardan aktardığına göre Hadramevt ve Sana arasında Ezd kabilesinin meskeni olan belde Sebe b. Şems tarafından kuirulmuş olduğundan bu ismi almıştır. Bazı tarihçilerin de Sebe b. Yeşceb b. Ya'rub b. Kahtan'ın çocuklarının oraya yerleştiği için bu adı aldığı hususundaki görüşlerini aktarır.⁵⁶⁹

وَلَا تُطِيعُ مِنْهُمَا خَصْمًا وَلَا حَكَمًا
فَأَنْتَ تَعْرِفُ كَيْدَ الْخَصْمِ وَالْحَكَمِ

(Ey muhatap!) Onlara (nefis ve şeytana) hasım olduklarında da hakem olduklarında da itaat eyleme! Zira sen onların hasım ve hakem olduklarındaki hilelerini bilirsin.

Şârih, mezkûr beyitte bulunan şeytanın hakemliği hususunda, tarih ve siyer bilgilerinden yararlanarak, onun Dâru'n-Nedvede Rasûlullah'ın (s.a.v.) aleyhine görüş bildirdiğini hatırlatır. Şeytanın hakem olduğunda her daim kötülük üzere hükmedeceğini de belirtir.⁵⁷⁰ Vakıa özet olarak şu şekilde cereyan eder:

⁵⁶⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 89. Mekke, İslam Ansiklopedisinde Bethâ vadinin ortasındaki çukur olarak geçmekle birlikte şârih onu dağ isimleri arasında zikretmiştir. Bkz. Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 555.

⁵⁶⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 154, 155, 156; *Mecma'u'l-fezâil*, 348, 350, 353.

⁵⁶⁸ Sebe 34/16.

⁵⁶⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 110; *Mecma'u'l-fezâil*, 238, 239.

⁵⁷⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 72.

Müslümanların çoğu Medine'ye hicret etmiş ve Rasûlullah (s.a.v.) hicret izni beklemektedir. Kureyş'in önde gelen müşrikleri ise onun davasının önünü kesmenin yolunu aramak üzere görüş alışverişi yapmaktadırlar. O'nu (s.a.v.) insanlarla görüştürmemeye yönelik fikirlerin yanında Necidli bir yaşlının kılığına girmiş olan şeytan, her kabileden gözüpek kişilerin birleşip O'nu (s.a.v.) öldürmelerini önerir.⁵⁷¹

لَمْ تَقْتَرْنَ بِرَمَانٍ وَهِيَ تُخْبِرُنَا
عَنِ الْمَعَادِ وَعَنْ عَادٍ وَعَنْ إِرَمٍ

Kur'an ayetleri (kadîm olduğu için) bir zamana yakın (ve ait) olmadı. Bize ahiret ve ahvalinden, Âd ve İrem kavimlerinden haber veriyor.

Şârih yukarıdaki beyitte Âd ve İrem kavimlerinden bahsedilmesinden dolayı Hûd (a.s.)'ın tam künyesini verir, ayette geçen "أَخَاهُمْ هُودًا" (kardeşiniz Hûd)⁵⁷² ifadesini de kaynak göstererek onun Âd kavminden olmayıp Arap olduğunu belirtir. Tarihi kaynaklarda iki tane Âd isminde kavimden bahsedildiğini, O'nun (a.s.) birincisine peygamber olarak gönderildiğini aktarır. Yine tarihçileri kaynak göstererek İrem'in Âd ismindeki birinci kabilenin evlatları tarafından Aden'de inşa edildiğini aktarır.⁵⁷³

3. Tasavvufî Yorumlara Yer Vermesi

İmam Bûsîrî'nin, Şazelî tarikatına intisâbı tartışmalı olsa da bir muhabbeti ve yakınlığı olduğu bilinmektedir. Yazdığı kasidenin şifa hikâyesi de keşf ve ilham hatta mucize içeren bir durum olarak tasavvufî cenahta kabul görmüş, insanlar tarafından iltifat edilmesi sayesinde yüzyıllardır çeşitli bölgelerde farklı bestelerle vird olarak okunmuştur.⁵⁷⁴ Tekkelerde okunması başta Şazeliler olmak üzere Nakşibendî, Kadirî, Halvetî gibi çeşitli tarikatlar tarafından benimsenmiştir.

⁵⁷¹ Ebû Muhammed Celâlüddîn b. Hişâm, *es-Sîre*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, c. 2 (y.y.: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1995), 101.

⁵⁷² A'râf 7/65.

⁵⁷³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 116; *Mecma'u'l-fezâil*, 251.

⁵⁷⁴ Recep Uslu, "Kaside-i Bürde'nin Besteleri", *Diyanet Aylık Dergi* 223 (2009): 50-53.

Yapılan şerhlerde de Bûsîrî'nin ve kasidesinin bu yönüne değinilmiştir. Hasan Fehmi Efendi de zaman zaman eserlerinde bu yorumlara yer vermiştir.⁵⁷⁵

Dünya, nefis, hâl gibi tasavvufta hususi anlamlar edinmiş olan kelimelerin bu manalarını özellikle belirtir.⁵⁷⁶ Örneğin; nefis kelimesiyle ilgili tasavvuf ehlinin kelimeye yüklediği anlamı nefsin 7 mertebesi ile izah eder. Mürşit ihtiyacından bahseder.⁵⁷⁷ Nefsin iyi işler yaparken de gözetilmesi, şımartılmaması gerektiği anlatılırken nâzımın mutasavvıflarca meşhur şu söze atıfta bulunduğunu söyler: “الْخَلِيَّةُ بَعْدَ التَّخْلِيَةِ يُفِيدُ وَ عَكْسُهُ لَا يُفِيدُ” ve “(İnsan kötü huylardan kendini) arındırdıktan sonra (salih ameller ile) tezyin ederse (ibadetinin) faydasını görür. Aksi takdirde bir fayda görmez.” şeklinde izah eder.⁵⁷⁸

أَمِنْ تَنْكُرٍ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمٍ مَرَجَبَتْ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقْلَةٍ بِدَمٍ

Selem (Ağacı'nın) sahibi komşu ve Habîb'i hatırladığın için mi kan ile karıştırdığın gözyaşını döküyorsun?

Şârih yukarıdaki beytin açıklamasında tasavvuf erbâbının; âlem-i ecsamın yaratılmasından iki ila dört bin yıl önce Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ruhunu yarattığı, beyitte geçen جِيرَانٍ'ın (komşular) da elest bezminde O'nun (s.a.v.) ruhuna yakın olmakla nimetlenmiş havâs ve havâssu'l-havâssın ruhları olduğu ve beyitte geçen mekânların da yüce makamlara ulaştırılan dereceler olduğu yönündeki yorumlarını aktarır. Bir diğer yorum da; bu gözyaşı ve hüznün sebebinin ruhun mutlu ve selamette olduğu ruhlar âleminden ayrılıp bedene girmesi sebebiyle, orada üllfet eylediği havâssu'l-havâssı hatırlamasından mı olduğudur.⁵⁷⁹

Hasan Fehmi Efendi, tövbeden bahseden bir beyti açıklarken “nâzım avamı tövbeye, havassı evbeye çağırır” şeklinde yorum yaparak tasavvuftaki

⁵⁷⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 26, 44; *Mecma'u'l-fezâil*, 11, 48, 85, 235.

⁵⁷⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 34, 94.

⁵⁷⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 22, 23, 26; *Mecma'u'l-fezâil*, 40-42, 49.

⁵⁷⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 57.

⁵⁷⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 11-12.

tövbenin derecelerine vurgu yapar.⁵⁸⁰ Başka bir beyti açıklarken de Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kokusunun güzelliğinin Allah dostlarına da geçtiğini, onların da gittikleri yerde hoş bir koku bıraktıklarını yorumlarına ekler.⁵⁸¹

وَلَا التَّمَسُّتُ غِنَى الدَّارَيْنِ مِنْ يَدِهِ إِلَّا اسْتَلَمْتُ النَّدَى مِنْ خَيْرِ مُسْتَلَمٍ

Rasûlullâh'tan (s.a.v.) iki cihan zenginliğini istemedim. Ama isteyeniyi geri çevirmeyenden (o resûlden) ihsan gördüm.

Yukarıdaki beyitte geçen غِنَى (zenginlik) kelimesiyle ilgili olarak mutasavvıfların “وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى” (Allah'ın vereceği mükâfat daha hayırlı ve daha kalıcıdır.)⁵⁸² ayetini delil getirerek, gerçek zenginliği Rabb'e vuslat olarak gördüklerini aktarır.⁵⁸³

فَإِنَّ لِي ذِمَّةً مِنْهُ بِتَسْمِيَّتِي مُحَمَّدًا وَهُوَ أَوْفَى الْخُلُقِ بِالذَّمِّ

İsmimin Muhammed olması sebebiyle Habîb-i Hüdâ'dan bir söz ve bir emânım (himayesi) vadır. O, sözünü tutmada bütün mahlûkatın en vefalıdır.

Şârih mezkûr beyitte isminin Muhammed olması sebebiyle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yakınlık iddia eden nâzım ile alâkalı olarak Rasûlullâh'ın (s.a.v.) nâzımın babasına rüyasında veya yakaza halinde bu şekilde hitap etme ihtimalinden bahseder. Örnek olarak da Şeyh Necmeddin-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) yakaza halinde Tâvûsu'l-Harameyn olarak hitap edilmesi ve lakaplanmasını verir.⁵⁸⁴

Şârih her zaman tasavvufî yorumlara müspet yaklaşmamıştır. Eleştirdiği yorumlar da mevcuttur. Örneğin; açlığın hilelerinin tokluğun hilelerinden daha çok olduğunun ifade edildiği;

وَإِخْتِنَ الدَّسَائِسَ مِنْ جُوعٍ وَمِنْ شَبَعٍ قُرْبَ مَحْمَصَةٍ شَرٌّ مِنَ التَّحْمِ

⁵⁸⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 35; *Mecma'u'l-fezâil*, 66.

⁵⁸¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 158.

⁵⁸² Tâhâ 20/73.

⁵⁸³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 103; *Mecma'u'l-fezâil*, 220.

⁵⁸⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 394.

(Ey muhatap!) Açlık ve tokluğun hilelerinden kork. Nice şiddetli açlık vardır ki aşırı tokluktan daha zararlıdır.

beytinde yorumlarını desteklemek için tasavvuf ehlinin genellikle bu görüşte olduğunu, “نَفْسُكَ مَطِيئَتُكَ فَارْفُقْ بِهَا” (Nefsin sana itaat ettiğinde ondan uzaklaş onu her zaman aç bırakma)⁵⁸⁵ hadisinin bu manayı özetlediğini aktarır. Nefsine muhâlefet etmekte ve açlık çekmekte çok ileri gittiği için açların reisi mânâsında "Bündârü'l-câîn" denilen Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin aç olan insanın daha ihlaslı ibadet edeceği, tok olmanın insanı ibadetten soğutacağı ile ilgili görüşünü akla uygun gelse de nassa aykırıdır diyerek kabul etmez. Ancak belirli bir nâs da zikretmez.⁵⁸⁶

4. Diğer İlim Dallarından Faydalanması

Hasan Fehmi Efendi şerhlerini yazarken disiplinlerarası bir yöntemle çalışmış, farklı ilim dallarının konuya yaklaşımını önemsemiş, yeri geldikçe alt dallarıyla birlikte zikretmiştir. Örneğin; dilcilerden bahsederken nahivcileri ayrı,⁵⁸⁷ ehl-i lügatı ayrı zikretmiştir.⁵⁸⁸ Tarih,⁵⁸⁹ mantık,⁵⁹⁰ hey'et (astronomi)⁵⁹¹ gibi alanlardaki âlimlerin genel görüşlerine değindiği gibi müfessir,⁵⁹² fakih,⁵⁹³ hükemâ (kelamcılar ve filozoflar),⁵⁹⁴ ve sûfîlerin⁵⁹⁵ görüşlerine de değinmiştir.

Bazen kelimelerin farklı disiplinlere göre tanımını yapar ve İslâm büyüklerinin görüşünü verip ayet ve hadislerle bunu destekler. Örneğin;

أَمْرُكَ الْخَيْرَ لَكِنْ مَا انْتَمَرْتُ بِهِ وَمَا اسْتَقَمْتُ فَمَا قَوْلِي لَكَ اسْتَقِيم

⁵⁸⁵ Ana hadis kaynaklarında bu rivayete ulaşılammış, tâli kaynaklarda ulaşılabilmiştir. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitâbu'l-mebsût*, c.30 (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989), 269.

⁵⁸⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 34; *Mecma'u'l-fezâil*, 64.

⁵⁸⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 138; *Mecma'u'l-fezâil*, 129, 300, 308, 321, 323, 347, 375.

⁵⁸⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 119, 421.

⁵⁸⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 88; *Mecma'u'l-fezâil*, 52, 185, 186, 189, 191, 328,348, 370.

⁵⁹⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 116.

⁵⁹¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 147.

⁵⁹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 35, 88, 96, 97, 126, 129, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 67, 116, 163, 185, 189, 191, 202, 203, 207, 252, 277,283, 305, 310, 348, 372, 415, 426.

⁵⁹³ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 184, 185.

⁵⁹⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 60, 114, 144; *Mecma'u'l-fezâil*, 121, 248.

⁵⁹⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 141; *Mecma'u'l-fezâil*, 57, 63, 312, 419.

*Sana hayrı emrettim fakat ben onu kabul etmedim (uygulamadım). Ben istikamette
olmadım sana istikamet emrim nedir!*

beytinde geçen istikamet kelimesinin önce şariat ehline göre “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tebliğ ettiği tüm emir ve yasaklara gerektiği gibi uymak ve sebat etmek” şeklinde tanımını yapar. Ardından ehl-i tasavvufa göre, yüksek bir derece olduğu ve bütün işlerin onunla tamamlanacağını ifade eder. Ünlü mutasavvıf Ebû Ali el-Cürcânî’nin “İstikamet sahibi ol, keramet talep eden olma!” öğüdünü de aktardıktan sonra istikamet sahibi olmanın önemini vurgulamak için Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “فَاسْتَقِمَّ كَمَا أَمَرْتُ” (Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!)⁵⁹⁶ ayetinden dolayı söylediği “سَيِّئْتَنِي سُورَةُ هُودٍ” (Hûd sûresi beni ihtiyarlattı.)⁵⁹⁷ hadisini nakleder.⁵⁹⁸

Hasan Fehmi Efendi, beyitlerde geçen farklı dinlerle ilgili bilgi verirken dinler tarihi alanından faydalanır. Örneğin;

دَعَا مَا أَدْعَاهُ النَّصَارَى فِي نَبِيِّهِمْ وَأَحْكُمُّ بِمَا شِئْتُ مَدْحًا فِيهِ وَأَحْكُمُّ

*Hristiyanların peygamberlerini övmesi gibi olan (abartılı) övgüyü bırak! Onun
dışında Rasûlullâh'ı (s.a.v.) (kâmil vasıflarını) istediğin şekilde öv.*

beytini açıklarken Hz. İsa’dan (a.s.) sonra Hristiyanların 72 fırkaya ayrıldığını ifade eder. Üç büyük fırkanın (Mülekiyye, Nastûriyye, Yakubiyye) özelliklerini de kısaca açıklar.⁵⁹⁹

Hasan Fehmi Efendi beyitleri incelerken kelami yaklaşımları da değerlendirir.⁶⁰⁰ Kelâmî bilgi olarak şefaât türlerinden bahseder.⁶⁰¹ Nâzımın sırat, mizan, miraç ve kâbe kavseynden bahseden beyitlerinde bazı görüşleri reddedip bazılarını kabul ettiğini gösteren ifadelere dikkat çeker.⁶⁰² Örneğin;

⁵⁹⁶ Hûd 11/112.

⁵⁹⁷ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân , 56 (5: 325, h.no:3297).

⁵⁹⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 40, 41; *Mecma’u’l-fezâil*, 77.

⁵⁹⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 60; *Mecma’u’l-fezâil*, 123.

⁶⁰⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 61; *Mecma’u’l-fezâil*, 122, 334.

⁶⁰¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 52; *Mecma’u’l-fezâil*, 103.

⁶⁰² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 126, 133; *Mecma’u’l-fezâil*, 277, 292.

آيَاتُ حَقٍّ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثَةٌ قَدِيمَةٌ صِفَةُ الْمَوْصُوفِ بِالْقَدَمِ

Rahman olan Allah tarafından (nazil) olan ayetler (de Nebi'nin (s.a.v.) mucizelerindendir)... O ayetlerin lafzı muhdes, manası kadîmdir. Çünkü kadîm olan Allah'ın sıfatıdır.

beytinde konuyla ilgili 7 kelâmî mezhebin görüşünü kısaca aktarır. Nâzımın; *muhdes* sözüyle Hanbeliyye'nin, *kadîm* sözüyle Kerrâmiyye'nin, *ezeli olan Allah'ın sıfatıdır* sözüyle Mutezile'nin görüşlerini reddettiğini, sözlerini Eş'arî ve Mâturîdiyye'nin kavilleri üzerine bina ettiğini söyler.⁶⁰³

كَيْمَا تَقُورَ بِوَصْلِ أَيِّ مُسْتَبْرٍ عَنِ الْعُيُونِ وَسِرِّ أَيِّ مَكْتَبِ

(Ey Habîbullâh (s.a.v.) sen miraç gecesi) tüm gözlerden gizli olan ve kimsenin bilmediği surlara (Cemâl-i Yezdân'a) vâsıl oldun.

Yukarıdaki beyit şârihlerin çoğuna göre miraçta ru'yetullahın gerçekleştiğini gösterir. Hasan Fehmi Efendi de ru'yetullahın keyfiyetiyle ilgili görüşleri kısaca aktarır. Bu konuda ehl-i sünnet ulemasının ikiye ayrıldığını, içlerinde tefsir âlimi Kevâşî'nin de bulunduğu bir grubun, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Allahu Teâlâ'yı kalp gözüyle gördüğü görüşünde olduklarını ifade eder. İçerisinde pek çok muhaddis, İmam Eş'arî, bazı bürde şârihleri ve sufîlerin bulunduğu diğer grubun ise baş gözüyle gördüğü görüşünü savunduklarını söyler. Hasan Fehmi Efendi ise İmam Müslim'de rivayet olduğunu ve sahih bulunduğunu ifade ettiği “رَأَيْتُ رَبِّي” (Rabbimi hem gözümle hem gönlümle gördüm.)⁶⁰⁴ hadisini delil getirerek hem kalp gözüyle hem de baş gözüyle ru'yet olduğu görüşünü savunur.⁶⁰⁵

⁶⁰³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 115; *Mecma'u'l-fezâil*, 249.

⁶⁰⁴ Hadis olarak zikredilen söze, mevcut lafızlarla Müslimde ve diğer temel hadis kaynaklarında rastlanmamıştır.

⁶⁰⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 140-141; *Mecma'u'l-fezâil*, 311-313.

5. Farklı Vecihlere Göre Yorum Yapması

Hasan Fehmi Efendi beyitleri; mecaz, i'râb veya nüsha farklılıkları gibi nedenlerle ortaya çıkabilecek ve ihtimal dâhilinde, kabul edilebilir bulduğu farklı bakış açılarına göre yorumlar.

Şârih, beyitlerin zâhirî ve bâtinî manalarını verir, bu nedenle ortaya çıkabilecek manaları belirtir.⁶⁰⁶ Örneğin;

وَشَدَّ مِنْ سَعْبٍ أَحْشَاءَهُ وَطَوَى
تَحْتَ الْحِجَارَةِ كَشْحاً مُتْرَفَ الْأَنْمِ

Rasûlullâh (s.a.v.) (riyâzâtı seçerek) açlığını gidermek (ve ashâbına, ümmetine öğretmek) için midesi (veya kalbi) üzerine taş bağladı. O taş, altındaki nazik derisini büktü.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) *karnına açlıktan taş bağlaması* ifadesinin açıklamasında bunun iki yorumu olabileceğini söyler. Birincisi, aşırı riyazetten kinaye olması, ikincisi de hakikaten hendek gazasında kendisinin de ashabının da karınlarına taş bağlamalarıdır. Mahsul-ü beyt bölümünde şârihin verdiği özetten birinci yorumu tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁰⁷

Şârih, ihtimal dâhilindeki farklı vecihleri aktarır,⁶⁰⁸ "لِكُلِّ وَجْهٍ فَأَخْتَرُ مَا شِئْتُ"⁶⁰⁹ diyerek sunduğu vecihlerden herhangi birinin seçilebileceğini ifade eder.⁶⁰⁹ Örneğin;

كَمْ حَسَنْتُ لَذَّةَ لِلْمَرْءِ قَاتِلَةً
مِنْ حَيْثُ لَمْ يَنْدِرْ أَنَّ السَّمَّ فِي الدَّسَمِ

Nefs nice öldürücü lezzetleri güzel gösterir ve kişi, (kendine lezzetli gelen) yağın içinde (ona zarar verecek olan) zehrin varlığını bilmez.

beyti için şârihin sunduğu birinci vecih; Nefs-i emmâre kendine güzel görünen amelleri süsler, ancak o amelde bulunan gizli riya onu mahvedebilir. Yani

⁶⁰⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 97; *Mecma'u'l-fezâil*, 158, 207.

⁶⁰⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 44-45; *Mecma'u'l-fezâil*, 86.

⁶⁰⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 164; *Mecma'u'l-fezâil*, 11, 17, 21, 63, 68, 104, 119, 131, 179, 208, 234, 288, 359, 363.

⁶⁰⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 393.

Allah'ın rahmetine güvenerek günahları işlemeyi alışkanlık haline getirirse yolunu yitirir ve azaba uğrayabilir. İkinci vecih; çoğu zaman nefis, riyanın lezzeti sebebiyle bazı amelleri güzel gösterir. Nefsin tehlikeli bir düşman olduğu bilindiği halde kişi o amellerle meşgul olmaya devam ederse söz konusu riya, zehir karıştırılmış yiyecek gibi sahibini mahveder.⁶¹⁰

فَالصَّدْقُ فِي الْعَارِ وَالصَّدِيقُ لَمْ يَرِمَا وَهُمْ يَقُولُونَ مَا بِالْعَارِ مَنْ أَرِمِ

Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebûbekir (r.a.) mağarada (tevekkül ile) beklediler. Kâfirler de "kimse yoktur" dediler.

Yukarıdaki beyit için şârih dört vecih öne sürer. Birinci vecih; Hz Muhammed (s.a.v.) ve Ebubekir (r.a.), hicret esnasında bir mağaraya girip kadere tam teslimiyetle üç gün üç gece kaldılar. Kâfirler ise izleri takip ederek mağaranın kapısına kadar gelip Allah'ın inayetiyle burada kimse yoktur diyerek geri döndüler. İkinci vecih; Hz Muhammed (s.a.v.) ve Ebubekir (r.a.), düşmanın onları aramaları sebebiyle temkini elden bırakmadılar, düşman da mağaranın kapısına kadar geldi ama onları göremeden kimse yoktur diyerek geri döndüler. Üçüncü vecih; Hz. Muhammed'i (s.a.v.) kâfirler çok iyi bir şekilde aradılar ve takip ettiler ama onun nübüvvetini tanımamaları ve hakikati görmeyi talep etmedikleri için Allah'ın inayetiyle Rasûlullâh (s.a.v.) ve Ebubekir'i (r.a.) göremediler ve kimse yoktur diyerek geri döndüler. Dördüncü vecih; mağaradayken Ebubekir'in ayağını yılan ısırır ve o kıpırdamaz acısına dayanır, Rasûlullâh da oraya tükürüğünü sürer, onun mucizesi olarak yara şişmez ve zarar vermez. Kâfirler de onları göremeyip kimse yoktur diyerek geri dönerler.⁶¹¹

خَدَمْتُهُ بِمَدِيحِ اسْتَقْبِيلِ بِهِ ذُنُوبِ عُمَرَ مَضَى فِي الشَّعْرِ وَالْخَدَمِ

(Kasîdemde) Hz. Peygamber'i (s.a.v.) methetmekle müşerref oldum. Bu medih sebebiyle şairlik ve dünya işleriyle geçen ömrümün (büyük-küçük) günahlarının affedilmesini talep ederim.

⁶¹⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 33; *Mecma 'u'l-fezâil*, 63.

⁶¹¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 99; *Mecma 'u'l-fezâil*, 211-212.

Mezkûr beyit için birinci vecih; Hz. Peygamber'i (s.a.v.) methetmekle müşerref oldum. Bu medih sebebiyle dünyaya hizmette geçen ömrümün tüm günahlarından tövbe eder, affedilmek isterim. İkinci vecih; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yardımını talep ederek, dünyaya hizmet ile geçen ömrümün günahlarından tövbe eder ve Allâh'tan af isterim.⁶¹²

Hasan Fehmi Efendi, bazen vecihler arasında tercihinin açıkça belirtir. Örneğin;

كَأَنَّهُ وَهُوَ فَرْدٌ فِي جَلَالِهِ فِي عَسْكَرٍ جِبِينَ تَلْقَاهُ وَفِي حَشَمٍ

Hz. Peygamber (s.a.v.) heybet ve vakarında yegâne olduğu için onu askerler içinde komutan gibi görürsün.

beytinin tercümesi hususunda iki vecihden bahseder: Birincisi, Hz. Peygamber (s.a.v.) heybet ve vakarında yegâne olduğu için onu askerler içinde komutan gibi görürsün. İkincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) celâleti hasebiyle yalnız iken onu askerler içinde komutan gibi görürsün şeklindedir. Şârih bu vecihlerin nüsha farklılığından olduğunu belirtir ve birinci vechi tercih eder.⁶¹³

6. Beyitlerin Fazileti

Kasîde-i bürde'nin ünü, henüz şairi hayattayken Abdüsselâm b. İdris el-Merrâkûşî tarafından yazılan ve gizli faydalarından bahseden *Havâssü'l-bürde* isimli eserin de etkisiyle hızla yayılmıştır. Yüzyıllardır dertlere deva olduğuna, gizli ve gizemli bir şifa vesilesi olduğuna inanılmış ve bu niyetle okunagelmiştir. Pek çok *Kasîde-i bürde* şârihi de bu formüllere eserlerinde yer vermişlerdir. Bu tarz reçeteler, Hasan Fehmi Efendi'nin *el-İktisâd* adlı eserinde hiç yer bulamamış, *Mecma 'u'l-fezâil*'de ise en meşhurları aktarılmıştır.

⁶¹² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 166; *Mecma 'u'l-fezâil*, 382-383.

⁶¹³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 75; *Mecma 'u'l-fezâil*, 155.

Kasîde-i bürde'nin en büyük fazileti rüya âleminde nâzım ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında yaşandığına inanılan olayların beyitlere aksetmesidir. Örneğin;

كَمْ أَبْرَأْتُ وَصِيبًا بِاللَّمْسِ رَاحَتُهُ وَأَطْلَقْتُ أَرْبَابًا مِنْ رَبَقَةِ اللَّعْمِ

Hz. Peygamber (s.a.v.) çok defa avuçlarının dokunmasıyla hastaları iyileştirdi ve (ihtiyacı olan) nicelerini delilikten kurtardı.

Nâzım meşhur rüyasında bu beyti okurken Hz. Muhammed (s.a.v.) onun ayağını sıvazlamış ve felçten kurtulmuştur. Bu anlatı nedeniyle beyit diğer beyitler arasında özel bir yer edinmiştir.⁶¹⁴

فَمَنْ لَعُ الْعِلْمِ فِيهِ أَنَّهُ بَشَرٌ وَأَنَّهُ خَيْرُ خَلْقِ اللَّهِ كُلِّهِمْ

(Bu gaflettekilerin) ilimlerinin ulaşabileceği son nokta onun bir beşer olduğu ve yaratılmışların en hayırlısı olduğudur. (Fakat yine de hakikatini tam olarak idrak edemezler.)

Mezkûr beyit, kasidenin 51. beytidir. Rivayet olunur ki İmam Bûsîrî rüyasında kasideyi Efendimiz'e (s.a.v.) okurken beytin ikinci mısrasını hatırlayamaz. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) خَيْرُ خَلْقِ اللَّهِ كُلِّهِمْ şeklinde devam etmesini buyurur. Nâzım da kasidenin her beytinden sonra okunması adaptan olan salavata teberrüken bu cümleyi ekler.⁶¹⁵

Şârih, *Kasîde-i bürde*'nin şifa için okunan beyitlerine de değinmiştir. Örneğin; bir kimsenin eğitilemeyen bir hayvanı varsa ilk üç beyit bir çanak içine yazılır yağmur suyuyla silinmesi sağlanıp ve o hayvana içirilse hemen sahibine boyun eğer ve eğitilebilir hale gelir. Ayrıca konuşmasında sıkıntı olan kişiler için bu üç beyit ceylan derisine yazılıp o kişinin pazusuna asılırsa Allah'ın izni ve beyitlerin bereketi ile dili açılır.⁶¹⁶

نَعَمْ سَرَى طَيْفٌ مَنْ أَهْوَى فَأَرَقَنِي وَالْحُبُّ يَعْتَرِضُ اللَّذَاتِ بِالْأَلْمِ

⁶¹⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 232.

⁶¹⁵ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 144.

⁶¹⁶ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 16.

Evet, sevdiğim (zâtın) hayali geceyle (kalbime) geldi ve beni uyku lezzetinden meneyledi. (Çünkü) muhabbet, elemi sebebiyle (âşığın dünya) lezzetlerini yok eder.

Yukarıdaki beyit terennüc (veya turunç) yaprağı üzerine yazılıp uykuda olan kadının sol göğsü üzerine konulursa hemen iyi veya kötü yaptığı herşeyi söyler. Ayrıca tabaklanmış kurbağa derisi üzerine yazılıp malı çalınan kimsenin boynuna asılırsa hırsız dehşetlenip hemen suçunu itiraf eder. Bir kimse yatısı namazından sonra uyuyana kadar bu beyti okursa rüyasında Âdem (a.s.)'ı görür.⁶¹⁷

مَحْضَتِي النَّصْحُ لَكِنْ أَسْتُ أَسْمَعُهُ إِنَّ الْمُحِبَّ عَنِ الْعُدَالِ فِي صِيَمِ

(Ey beni kınayan!) Sen halisane olarak nasihat eyledin fakat ben onu işitmedim (ve iltifat da etmedim). Âşık olan, insafsız kınayıcıları bile duymaz.

Mezkûr beyit, bir kişinin kötülüğü ve hilesinden korkulduğunda katlanan bir kâğıda yazılıp sarığın altına başının ön tarafına gelecek şekilde konulursa Allah'ın izniyle o kimsenin şerrinden korunulur.⁶¹⁸

وَاسْتَفْرَغَ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدْ اِمْتَلَأَتْ مِنَ الْمَحَارِمِ وَالزَّمِّ حِمِيَةَ النَّدَمِ

(Ey sâlik!) Haramlarla dolan gözünü ağlamakla boşalt. (Kalbin içinse) pişmanlık perhizi (olan tövbeye) sarıl.

Yukarıdaki beyit dersini zor kavrayan talebe için 129 kere okunduğunda Allah'ın izniyle dersi anlaması kolaylaşır.⁶¹⁹

Hasan Fehmi Efendi beyitlerin faziletinden bahsederken bazen Harpûfî'yi kaynak gösterir. Örneğin;

هُوَ الْحَبِيبُ الَّذِي تُرْجَى شَفَاعَتُهُ لِكُلِّ هَوْلٍ مِنَ الْأَهْوَالِ مُقْتَحِمِ

O, hücum eden korkuların herbiri için şefaati umulan Habîbullâhtır.

⁶¹⁷ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 28.

⁶¹⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 38.

⁶¹⁹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 68.

beyti Harpûtî'den nakledildiğine göre münacat beyitlerinin ilkidir ve bir kimsenin dünyevî ve uhrevî bir isteği olduğunda bu beyti bir mecliste bin defa okursa Allahu Teâla duasını kabul eder.⁶²⁰

لَوْ نَأْسَبَتْ قَدْرَهُ آيَاتُهُ عِظْمًا أَحْيَا اسْمُهُ جِبْنَ يُدْعَى دَارِسَ الرَّمَمِ

Eğer mucizeleri, o Nebî'nin (s.a.v.) kadrine azameti bakımından denk olsaydı ismi anıldığında çürümüş kemikleri diriltirdi.

Mezkûr beyit yine Harpûtî'den nakledildiğine göre; ağır hasta olan kişilere okunur. Eceli gelmişse hemen ölür ve ağrılarından kurtulur. Eğer eceli henüz gelmemişse hemen iyileşir. İki iyilikten biri olur.⁶²¹

مَا سَأَمَنِي الدَّهْرُ ضَيْمًا وَاسْتَجَرْتُ بِهِ إِلَّا وَنَلْتُ جَوَارًا مِنْهُ لَمْ يُضَمِّ

Zaman (ı yaratan Allah) bana eziyet ve cefâ eylemedi. Ve ben de Habîbullah'dan (s.a.v.) halâs ve necat talep eylemedim. Ancak (meşakkat durumunda) onun yakınlık ve noksansız himâyesine nail oldum.

Yukarıdaki beytin havassı için de Harpûtî'nin hocasından öğrendiği bilgiyi aktarır. Bir kişi sefere çıkacağı zaman bu beyti yazar ilk mısrasını ailesiyle birlikte evde bırakır, ikinci mısrasını yanına alırsa afetlere uğramadan evine döner.⁶²²

وَقَايَةُ اللَّهِ أَغْنَتْ عَنْ مُضَاعَفَةٍ مِنَ الدَّرُوعِ وَعَنْ غَالٍ مِنَ الْأَطْمِ

Allah(cc)'ın (Habîb'ini mağarada) koruması, kat kat zırhlar ve yüksek kalelere (sığınmaya) muhtaç bırakmadı.

Şârih, yukarıdaki beytin havassı için Harpûtî'nin hocasından öğrendiği bilgiyi aktarır. Şöyle ki vahşi hayvanların olduğu tehlikeli bir yerde bulunan kişi yedi veya dokuz kere bu beyti okur etrafında bir daire çizerse o daire içine hiçbir zararlı giremez ve kişiye ebediyen bu tür bir zarar gelmez.⁶²³

⁶²⁰ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 104.

⁶²¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 131.

⁶²² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 103; *Mecma'u'l-fezâil*, 220.

⁶²³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 101; *Mecma'u'l-fezâil*, 216.

7. Diğer

Hasan Fehmi Efendi, şerh ederken beyitlerin birbirinden bağımsız parçalar değil, birbirini tamamlayan bölümler olduğunun bilincinde hareket etmiş ve beyitlerarası anlam ilişkilerine önem vermiştir. Birbirini takip eden beyitler arasındaki i'râb ve edebî sanatlar hususundaki bağlantılara değinmiştir.⁶²⁴ Beyitleri açıklarken bütünsellik ve bağlama uygunluk gibi kuralları da önemsemiş, mantık verilerinden faydalanmıştır. Hatta pek çok yerde diğer şârihlerin biçimsel olarak kullanılabilir yorumlarını kıyas-mantık delillerini kullanarak reddetmiş ve eleştirmiştir. Devr ve teselsül,⁶²⁵ kıyas-ı iktirânî,⁶²⁶ kıyas-ı istisnâî⁶²⁷ ve tertîb-i kıyâsî⁶²⁸ gibi delillerden faydalanmıştır. Örneğin şârih;

فَإِنَّ فَضْلَ رَسُولِ اللَّهِ لَيْسَ لَهُ حَدٌّ فَيُعْرَبُ عَنْهُ نَاطِقٌ بِفَمٍ

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) faziletinin sınırı yoktur ki (kısa ömründe) konuşan kişi onun faziletini dile getirebilsin (şerh eylesin)...

beytini açıklarken bir önceki “*O Habîb'in (s.a.v.) zâtına dilediğin şerefi nisbet et; kadrine de dilediğin azametini!*” beytiyle anlam açısından ilişki kurar. Aralarında kıyâs-ı iktirânî olduğunu belirtir. Şöyle ki, “Nebî'ye (s.a.v.) dilediğin şerefi ve azametini nisbet edebilirsin zira onun fazilet ve kereminin bir sınırı yoktur.” şeklinde bir sonuca ulaşır.⁶²⁹

Şârih, beyitleri edebî verilerden yararlanarak açıklamıştır. Örneğin; İmruü'l-kays, Velîd b. Muğîre ve Yahya b. Hakem gibi belîğ kimselerin Kur'an ayetlerine muarazaya cüret etmelerinden ve Kâria, Zilzal gibi bazı ayetlere benzetmeler yaptıkları ve başarılı olamadıklarından bahsetmiştir.⁶³⁰ Ayrıca;

وَلَمْ أَرِدْ زَهْرَةَ الدُّنْيَا الَّتِي اقْتَطَفْتُ يَدَا زُهَيْرٍ بِمَا أَتْنَى عَلَى هَرَمٍ

⁶²⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 7; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 9, 12, 82, 99, 105, 142, 158, 164.

⁶²⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 48; *Mecma'u'l-fezâil*, 95.

⁶²⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 95; *Mecma'u'l-fezâil*, 9, 37.

⁶²⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 18, 62; *Mecma'u'l-fezâil*, 19, 127.

⁶²⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 101, 117; *Mecma'u'l-fezâil*, 39, 223, 243.

⁶²⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 62; *Mecma'u'l-fezâil*, 127. Kıyas ve çeşitleri için bkz. Ali Durusoy, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 525-529.

⁶³⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 120; *Mecma'u'l-fezâil*, 259.

Ben Zühey'r'in Herim'i överek topladığı dünyalıkları istemedim.

beytinin açıklamasında kastedilen kişinin *Bânet Suâd* kasidesini yazan meşhur şair Kâ'b b. Zühey'r'in babası Zühey'r b. Ebî Sülmâ olduğunu ifade eder ve ailesinden bahseder.⁶³¹ Hatta “ وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَائِكَ وَيَا سَمَاءُ افْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَفُضِي ” (“*Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu*” denildi. *Su çekildi, iş bitirildi.*)⁶³² ayeti nâzil olduktan sonra muallaka-i seb'a şairlerinden Zühey'r'in şiirini, kız kardeşi Sülmâ'nın Kâbe duvarından indirdiği, ardından diğer şairlerin de şiirlerini indirdiği yönündeki bir rivayeti aktarır. Ayrıca tarihçilerin Zühey'r'in bi'setten önce öldüğüne dair rivayetlerini de verir.⁶³³

Arapça ve Farsça'ya hâkim olduğunu bildiğimiz Hasan Fehmi Efendi, serhlerinde bu dillerde yazılmış şiirlerden iktibasta bulunmuştur. Hz. Fâtıma (ö. 11/632),⁶³⁴ Hassân b. Sâbit,⁶³⁵ Câbir b. Abdullâh (ö. 78/697),⁶³⁶ Ahtal (ö. 92/710),⁶³⁷ Buhtürî (ö. 284/897),⁶³⁸ Attâr,⁶³⁹ İbni Hâcib⁶⁴⁰ ve Mevlânâ⁶⁴¹ gibi şairlerin şiirlerini kullandığı gibi isim zikretmeden sadece şiiri aktardığı da olmuştur.⁶⁴² Örneğin nefis ve şeytanın hilelerinden bahseden;

لَعَلَّ رَحْمَةَ رَبِّي حِينَ يَفْسُمُهَا تَأْتِي عَلَى حَسْبِ الْعَصِيَّانِ فِي الْفَسَمِ

Umulur ki Rabbim rahmetini taksîm eylediği vakitte, herkesin nasîbi isyân ve günahı miktârıyla gelir.

⁶³¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 405.

⁶³² Hûd 11/44.

⁶³³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 175; *Mecma'u'l-fezâil*, 405. Zühey'r b. Ebî Sülmâ (ö. 609) bi'setten önce ölmüş bir muallaka şâirdir. Bu rivayet başka bir şair için olsa gerektir. Bkz. Süleyman Tülücü, “Zühey'r b. Ebû Sülmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44 (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 540.

⁶³⁴ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 77; *Mecma'u'l-fezâil*, s.160.

⁶³⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 74; *Mecma'u'l-fezâil*, s.153.

⁶³⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 74; *Mecma'u'l-fezâil*, s.153.

⁶³⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 76, 114, ; *Mecma'u'l-fezâil*, s.156.

⁶³⁸ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 76; *Mecma'u'l-fezâil*, s.157.

⁶³⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 69, 415.

⁶⁴⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 12; *Mecma'u'l-fezâil*, 20.

⁶⁴¹ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, s.305.

⁶⁴² Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 6, 11, 12, 18, 21, 31, 34, 109, 130, 133, 140; *Mecma'u'l-fezâil*, 8, 18, 31, 32, 38, 20, 65, 85, 109, 235, 287, 244, 291, 311, 319, 417.

beytini izah ederken manayı desteklemek için Şeyh Attâr'ın “ نَفْسٌ وَ شَيْطَانٌ زَدَ كَرِيمًا ” ”راه من * رَحْمَتٌ بَأَشَدُّ شَفَاعَتٌ حَوَاهِ مَنْ هِـلـهـلـهـنـدـهـنـيـn

Hasan Fehmi Efendi'nin müftülük ve hâkimlik yaptığı bilinmektedir. Mesleği gereği şerhlerde bahsi geçen konularla alâkalı bir kural, hüküm veya bir tavsiye varsa onları da okuyucuya aktarır. Doğrudan beyitlerde geçmeyen, delil olarak kullanılmış olan ayet ve hadislerin içerisindeki fikhî hükümleri aktardığı vakidir.⁶⁴⁴ Ancak beyitlerde zikredilen konularla alâkalı aktardığı hükümler çoğunluğu oluşturmaktadır.⁶⁴⁵ Örneğin;

وَالنَّفْسُ كَالطِّفْلِ إِنْ تُهْمِلَهُ شَبَّ عَلَى حُبِّ الرِّضَاعِ وَإِنْ تَقْطِعُهُ يَنْقَطِمِ

“Nefs-i emmâre (bir şeye alışmakta ve bırakmakta) çocuk gibidir. (Eğer annesi onu süttten kesmezse emme isteğiyle gençlik çağına ulaşır. Onu (vaktinde) kesersen vazgeçer.”

beytinde nefis, süt emme iştahı bakımından bebeğe benzetilmiştir. Şârih de beyti açıklarken süt emmenin fikhî hükümlerini aktarır. Fakihlerin azami süt emme süresinin iki buçuk veya üç sene olduğu üzerinde ihtilaf ettiklerini, tercih edilen görüşün iki tam yıl emzirme olduğunu belirtir. Çocuk iki yıl içerisinde başka bir kadının sütünü emerse süt hısımlığının ortaya çıkacağını ifade eder. Bu müddeti aşacak şekilde çocuğu emzirmenin hukuken, aklen ve hikmet açısından makul olmayacağını, çok kişiden veya süreyi aşacak şekilde fazla süt emmenin tabiatı bozacağını belirtir.⁶⁴⁶

Hasan Fehmi Efendi, beyitleri açıklarken bazen ek bilgiler verir.⁶⁴⁷ Örneğin; Efendimiz'in (s.a.v.) güneşe benzetildiği beyitte astronomi bilgisi olarak

⁶⁴³ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 179; *Mecma'u'l-fezâil*, 415.

⁶⁴⁴ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 183, 332, 418.

⁶⁴⁵ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 44, 77, 100; *Mecma'u'l-fezâil*, 84, 159, 213, 427.

⁶⁴⁶ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 28; *Mecma'u'l-fezâil*, 53.

⁶⁴⁷ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 79, 84, 104-105; *Mecma'u'l-fezâil*, 177, 223-225.

güneşin dünyadan 160 kat büyük olduğunu aktarır.⁶⁴⁸ Şeytanın hilelerinden sakındıran beyitte insanın şeytana karşı 6 silahından bahseder. Bunlar istiâze, kelime-i şehadet getirmek, besmele çekmek, tamâhı terk, dünyayı terk, tûl-i emeli terk etmektir.⁶⁴⁹ Bir beyitte geçen mucize kelimesinden dolayı olağanüstü olayların, elinden çıkan kişinin durumuna göre alacağı farklı isimleri zikreder. Peygamber yaparsa mucize, velî yaparsa keramet, salih kullar yaparsa meunet, münafık yaparsa istidrâc olarak isimlendirileceğini aktarır. Hatta Harpûtî'nin bu sayıyı sekize çıkartmasını ve kâfirlerin durumunu da ele almasını eleştirir.⁶⁵⁰

Hasan Fehmi Efendi, aktardığı ek bilgiler için kaynak da zikreder. Örneğin;

ظَنُّوا الْحَمَامَ وَظَنُّوا الْعَنْكَبُوتَ عَلَى خَيْرِ الْبَرِيَّةِ لَمْ تَنْسُجْ وَلَمْ تَحْمِ

Zannettiler ki; yaratılmışların en hayırlısı (Nebî'yi (s.a.v.) korumak) için örümcek ağ örmedi ve güvercin yuva yapmadı.

beytinde örümcek ve güvercinin faziletinden bahsederken *Hayatü'l- hayevân*'da verilen örümcekle ilgili bilgileri aktarır. Şöyle ki; örümcek ağının yara üzerine konulduğunda yaranın şişmesini engelleyip kanı durdurduğunu, onunla gümüş silinirse renginin açılıp parlayacağını söyler. Hatta helalardaki örümcek ağının bir çaputla humma tutan kişi üzerine sürülmesi halinde iyileşeceği yönünde akla aykırı gelen rivayeti de aktarır.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Hasan Fehmi, *Mecma'u'l-fezâil*, 139.

⁶⁴⁹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 36; *Mecma'u'l-fezâil*, 69.

⁶⁵⁰ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 117; *Mecma'u'l-fezâil*, 255-256.

⁶⁵¹ Hasan Fehmi, *el-İktisâd*, 100; *Mecma'u'l-fezâil*, 213. Bkz. Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*, thk. İbrahim Salih, c. 3 (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2005), 240, 241.

SONUÇ

İslam dünyasında Hz. Muhammed'i (s.a.v.) övmek maksadıyla yazılan kasîdelerin en meşhurları Ka'b b. Züheyr ve Bûsîrî'nin "*Kasîde-i bürde*" olarak bilinen şiirleridir. Bu kasidelere ayrı bir literatür oluşturacak şekilde pek çok şerh yazılmıştır. Tezde Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi'nin, Bûsîrî'nin *Kasîde-i bürde*'si üzerine yaptığı iki şerh, yöntem açısından incelenmiştir.

Erzurumlu Hasan Fehmi Efendi, Osmanlının son dönem âlim ve bürokratlarından. Müftü ve kadı olarak farklı yerlerde görevler almış, emekliliğinden sonra ise öğretmenlik yapmış, kitap telifiyle meşgul olmuştur. Bûsîrî'nin *Bürde*'si üzerine iki adet şerh yazmıştır. Birisi Arapça ve secili olarak kaleme aldığı "*el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li ehassi'l-'ibâd*", diğeri de Türkçe olarak telif ettiği *Mecma'u'l-fezâil* isimli şerhlerdir. Bu şerhlerde rivayet ve nakillere zaman zaman yer verilmiş olsa da genel anlamda açıklama yönünün ağır bastığı görülmektedir.

Şerhler incelenirken Hasan Fehmi Efendi'nin parçadan bütüne doğru ilerlediği, şiiri beyit beyit ele aldığı görülür. Şârih beyti tahlil ederken kelime kelime ilerlemiş, kelimelerin öncelikle etimolojik ve semantik tahlilini yapmıştır. Sözlük manasını verdiği kelimelerin hangi dilden geldiğini, okunuşunu, köken ve mana özelliklerini aktarmıştır. Yakın anlamlı sözcükler varsa anlam nüanslarına ve kelimenin nâzım tarafından tercih edilme nedenlerine değinmiş, kelimenin hakîkî manada mı mecazî manada mı kullanıldığını değerlendirmiştir. Sözcüğün farklı disiplinlere göre edindiği özel ve terimsel anlamları aktarmış, varsa kelime manasını destekleyen ayet, hadis ve şiirleri nakletmiş, kelâm-ı kibâr ve darb-ı mesellerle kelimenin kullanımını örneklendirmiştir. Kelime anlamlarını desteklemek ve beytin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için menkıbe, kıssa, rivayet ve tarihi bilgilere eserlerinde yer vermiştir. Şârih, *Mecma'u'l-fezâil*'de yoğunluklu olarak kullandığı bu tarz anlatımlara *el-İktisad*'da ya hiç girmemiş, ya da özet olarak değinmiştir.

Şârihin değindiği bir diğer husus da beyitlerin şekil açısından değerlendirilmesidir. İ'rab, gramer ve belâgat özellikleri üzerinde duran şârih,

kelimelerin sıyga farklılıklarına, edat ve harflerin kullanım özelliklerine, görev ve manalarına değinmiş, i'râb ihtimallerini tartışmıştır. Şiir zarureti sebebiyle olması gerekenden farklı görünüm alan kelimeleri izah etmiştir. Meânî beyân ve bedî' alanlarında beyitleri daha ayrıntılı incelemiş, varsa ihtilafları izah etmiştir.

Hasan Fehmi Efendi, pek çok beyitte diğer şârihlerin yorum ve görüşlerini tartışmıştır. *el-İktisâd*'da bu tartışmalara yüzeysel olarak değinen şârih *Mecma'u'l-fezâil*'de farklı yorumları en ince ayrıntısıyla ve delilleriyle birlikte ele almıştır. Diğer şârihlerin görüş ve yorumlarını aktarırken takdir edip desteğini ifade ettiği yorumlar olduğu gibi tekkellüflü bulunduğu hatta yanlış ve ihtimalden dahi uzak bulunduğu yorumlar olmuştur. İncelenilen eserlerin özgünlüğünü ortaya koyan en belirgin ifadeler de diğer şerhlerin eleştirisi esnasında Hasan Fehmi Efendi'nin yaptığı bu yorumlardır.

Şerhlerde müellif, nüsha farklılıkları üzerinde durmuş ve tespit ettiği nüshaları dil, belâgat ve bağlama uygunluk açısından değerlendirmiştir. Kullandığı nüshanın muteber nüsha olduğuna özellikle değindiği halde diğer nüshaların beyite kazandırdığı ve kaybettirdiği manaları belirtmiştir. Ayrıca yorumlarında farklı ilim dallarından faydalanmış, ihtimal dâhilinde birden fazla yorumu da uygun bulmuştur.

Tezde kasidenin 100 adet beyiti yukarıda bahsedilen incelikleri açıklamak maksadıyla kullanılmış toplam 150 kadar örnek verilmiştir. Örnek olarak kullanılan beyitler farklı açılardan değerlendirildiği için tekrarında sakınca görülmemiştir. Yapılan çalışmanın *Kaside-i bürde* gibi eserlerin belâgat ve fesahat açısından incelenmesine yönelik yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Âbidin Paşa. *Tercüme ve şerh-i Kasîde-i bürde*. İstanbul: Kütübhâne-i İrfân Matbaası, 1324.
- Ahimeir, Ahmet. “İbn Merzûk et-Tilimsânî ve İzhâru Sıdkî'l-Mevedde fi Şerhi'l-Bürde Adlı Eseri Edisyon Kritik”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.
- Ahmed Matlûb. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tatavvurihâ* 3 cilt. Y.y.: Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1987.
- Âmir, Ömer ve el-Hâfiz Rafî'. *Asîdetü's-şehîde şerhu Kasîdetü'l-bürde li'l-Harpûtî ve bi-hâmişihâ Şerhu Şeyhzâde*. İstanbul: Âlim Matbaası, 1309.
- Ayçiçeği, Bünyamin. “Bûsîrî (ö. 696/1297 ?)'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15. (2015): 27- 102
- Ayyıldız, Erol. “Harputî'nin Kasîde-i Bürde Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi”. *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor (Sempozyum: 24-27 Eylül 1998)*. (1998): 515-523.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1995.
- Bakırcı, Selami ve Sadi Çöğenli. *Erzurum'un Yüzleri Hasan Fehmi Efendi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd), 141: 201.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektûbî (DH. MKT), 2657: 52.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektûbî (DH. MKT), 795: 61.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Mektûbî (MF. MKT), 844: 52.
- Bedeva, Abdullah. “Alaüddin Ali b. Muhammed el-Bistami Musannifek’in Kasîde-i Bürde şerhinin tahkiki”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Bozkurt Nebi ve Mustafa Sabri Küçükaşcı. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 cilt. Kahire: Dâru’l-Maârif, t.y..
- Bulut, Ali. *Belâgat -Meânî Beyân Bedî’-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Bûsîrî, Muhammed b. Saîd. *Dîvânü’l-Bûsîrî*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1393/1973.
- Çetin, Nihad. “Basît”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:106. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Dayf, Şevki. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî: ‘Asru’d-düvel ve’l-imârât: Mısır*. 10 cilt. Kahire: Dâru’l-Meârif, 1990.
- Demîrî, Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ. *Hayâtü’l-hayevâni’l-kübrâ*, thk. İbrahim Salih. 4 cilt. Dımeşk: Dâru’l-Beşâir, 2005.
- Dönmez, Mustafa İsmail. “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi’nin (1826-1900) ‘Miftâhu’l-Merâm fî Ta’rîfi Ahvâli’l-Kelimeti ve’l-Kelâm’ Adlı İzhâr Şerhinin Değerlendirilmesi”. *Şarkiyat Mecmuası* 24 (2014): s.55-73.
- Durmuş, İsmail ve Muharrem Çelebi. “Müselles”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “İtnâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 215-219. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

- Durmuş, İsmail. “İltifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 152-153. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Methiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 406-408. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Durmuş, İsmail. “Seci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 273-275. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. “Tazmin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 204-206. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Erzurûmî, Hasan Fehmi. *el-İktisâd şerhu'l-bürdeti li ehassi'l-'ibâd*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328 /1910.
- Erzurûmî, Hasan Fehmi. *Mecma'u'l-fezâil*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330/1912 .
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 1979.
- Gürkan, Nejdî. *Mehmed Fevzî Efendi Fethu'l-verde şerhu'l-bürde (inceleme-tahkikli metin)*. İstanbul: İdeal Ajans, 2011.
- Heytemî, Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer. *el-Minahu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292.
- Heytemî, Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer. *Ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâir*. 2 cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Irmak, Mustafa. *Haber-İnşa Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Irmak, Mustafa. “Bûsîrî'nin Zuhru'l-Me'âd fî Vezni Bânet Su'âd Adlı Kasidesi ve Abdülbâkî b. Ahmed'in Bu Esere Yaptığı Manzum Tercüme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 42 (2016): 174-200.

- Irmak, Mustafa. *Kasîde-i Hemziyye ve Manzum Bir Tercümesi*. Rize: STS Yayınları, 2016.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ tabakâtu'l-esfiyâ*. 11 cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Celâlüddîn. *es-Sîre*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. 2 cilt. Y.y.: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâ-i'l-Kütübi'l-Arabî, yy..
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, t.y..
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahvâl Defterleri, MŞH. SAID, 194: 4.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7:114-123. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Karahisârî, Mustafa Şemsettin. *Ahterî-i kebîr*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293.
- Karaman, Bahattin. "Bûsiri'nin Kasîde-i Bürdesi Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler". *S.Ü. Fen-Ede. Fak. Dergisi* 6 (1991): 167-174.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-zünûn*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992.
- Kaya, Mahmut. "Bûsirî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 468-470. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. "el-Kasîdetü'l-Hemziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24: 569-570. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb. *el-İzâh fî ulûmi'l-belâga*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

- Kılıç, Hulusi. “Bedîyyât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 323-324. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Hulusi. “İştikâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 439- 440. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Köksal, M. Fatih. “Nazîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 456-458. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kuzubaş, Muhammet. “Muhammed Fevzî’nin Miftâhu’n-Necât Adlı Eseri (Kasîde-i Bürde Tahmis ve Şerhi)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1. 2007: 156-192.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü’l-Vefeyât ve ’z-zeyl ‘aleyhâ*, thk. İhsan Abbâs. 4 cilt. Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1974.
- Mehmed Zihni. *el-Kavlü’l-ceyyid fî şerh-i ebyâti’t-Telhîs ve şerhayhi ve hâşiyeti’s-seyyid*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316.
- Misbâh, Muhammed Fethullah. *Bürdetü’l-Bûsîrî ve eseruhâ fî’l-edebi’l-‘Arabiyyi’l-kadîm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2011.
- Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu’l basît fî tercümeti’l-Kamûsü’l-muhît*, 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1304.
- Özbalıkcı, M. Reşit. “Naht”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Pala, İskender ve Filiz Kılıç. “Musammat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 233-235. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Safedî, Salâhuddîn. *el-Ahbâru’l-‘uliyât mine’l-Vâfi bi’l-vefeyât*. 2 cilt. Beyrut: Dâru’l-Endelüsü’l-Hadrâ, 2010.
- Sâmî, Şemseddin. *Kâmûsü’l-a’lâm*. 6 cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.
- Sekkâkî, Ebû Ya’kûb. *Miftâhu’l-‘ulûm*. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1987.

- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitâbu'l-mesûd*, 31 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989.
- Sezer, İsmail Hakkı. "İmam Busiri ve Bürde'si". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhira*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Şahin, Ebubekir Sıddık. "Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Terceme ve Şerhleri". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1997.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 555-558. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Tebrîzî, Hatîb. *Şerhu Dîvân-ı Ebî Temmâm*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l- Kitâbi'l- Arabî, t.y..
- Teftâzânî, Sa'uddîn Mes'ûd b. Umer. *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-Kebîr*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü. "Hâşiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 419-422. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Tülücü, Süleyman. "Züheyr b. Ebû Sül mâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 44: 540-542. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler- İsimler- Eserler- Terimler)*, 5. İstanbul: Dergâh yay, 1982.
- Uğur, Mücteba. " "Kasîde-i Bürde'ye Reddiye' Kitapçığına Kısacık Reddiye". *Dinî Araştırmalar* 4 (1999): 5-20.

- Uslu, Recep. “Kasîde-i Bürde’nin Besteleri”. *Diyanet Aylık Dergi* 223 (2009): 50-53.
- Yazar, Sadık. “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Yeniterzi, Emine, *Türk Edebiyatında Na’t* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).
- Yılmaz, İbrahim. “Tavîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 183-184. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yücel, Yusuf İbrahim. “Kasîde-i Bürde Üzerine Yapılan Son Dönem İlmî Çalışmalar”. *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi-1* (2016): 86-106.
- Zekî Mübârek. *el-Medâihu’n-nebeviyye fi’l-edebi’l-‘Arabî*. Kahire: 1354/1935.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A’lâm kamûsü terâcîm li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘Arab ve’l-müst‘aribîn ve’l-müsteşrikîn*. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn, 2002.

EKLER

ایستغاثه ایستاد

سنة ۱۲۰۶

<p>اسم</p>	<p>اسم</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>

MEŞİHAT ARŞİVİ
SAYFA NO: ۱۴۴

EK-1: Hasan Fehmi Efendi'nin İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivindeki Sicil Kaydı

ÖZ GEÇMİŞ

Adı Soyadı	Ferda TOKDEMİR		
Doğum Yeri ve Yılı	Sivas / 1987		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça (YDS-2015) 55 puan		
Öğrenim Durumu	Başlama ve Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2006	2010	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	-	-	-
Doktora	-	-	-
Çalıştığı Kurumlar		Başlama-Ayrılma Yılı	
1.Trabzon/ Tonya İmam Hatip Lisesi		2010	2013
2. Rize/ Güneysu Anadolu İmam Hatip Lisesi		2013	2016
3. İstanbul/ Bahçelievler Kemal Hasoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi		2016	-
Üye olduğu Meslekî Birimler	-		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	-		
Yayımlar	-		
Aldığı Ödüller	-		
Diğer	-		
İletişim (eposta)	ferda_krb@hotmail.com		